

8(2): 2025

TURAJAS

Turkish Research Journal of Academic Social Science

Published By

Turkish Science and Technology Publishing (TURSTEP)

<http://www.turkishsocialscience.com>

E-ISSN: 2667-4491

Turkish Research Journal of Academic Social Science (TURAJAS) aims to publish original and cutting-edge research results and reviews on Academic Research related Social Science. Emphasis will be given to studies involving;

Demography and social statistics, methods and computing,
Development studies, human geography and environmental planning,
Economics, management and business studies,
Education, social anthropology, and linguistics,
Law, economic and social history,
Politics and international relations,
Psychology and sociology,
Science and technology studies,
Social policy and social work,

CONTENTS

Araştırma Makalesi

1. The Effect of Individuals' Perceptions of Responsive Love on Organ Donation Attitude

Şencan Asarkaya, Durmuş Gökkaya

Sayfa: 120-129

Araştırma Makalesi

2. The Mediating Role of Perceived Organizational Support in the Effect of Workload on Burnout in Healthcare Professionals

Buket Sabuncu, Demet Ünal

Sayfa: 130-144

Derleme

3. Supporting The Social Development of Migrant Children Between 7-12 Years of Age

Ömer Süha Kılıç, Vehbi Ünal

Sayfa: 145-153

Araştırma Makalesi

4. Are Turkish Accounting and Financial Reporting Standards Comprehensible? An Investigation on Readability

Uğur Bellikli

Sayfa: 154-161

Araştırma Makalesi

5. The Function of Poetic Witnesses in Classical Arabic Dictionaries (Based on Examples from Kitāb al-'Ayn, Jamhīrat al-Lughā, and Lisān al-'Arab)

Zehra Bişkin

Sayfa: 162-170

Araştırma Makalesi

6. Medical Tourism Cost Index: A Comparative Analysis of Global Treatment Costs

Mehmet Yorulmaz

Sayfa: 171-176

Araştırma Makalesi

7. An In-Depth Analysis of the Lover, Beloved, and Rival Types: Their Qualities and Literary Functions

Abdulsamet Ceran

Sayfa: 177-183

Araştırma Makalesi

8. Fakhr al-Din al-Râzî's Understanding of Legal Theory and Method of Inference in the Context of his Qur'anic Exeegesis

Nevzat Murat, İşhak Özgel

Sayfa: 184-199

Bibliyografi

9. Bibliometric Analysis of Studies Related to Reality Technologies in Marketing

Caner Öniz, Şükran Karaca

Sayfa: 200-212

Araştırma Makalesi

10. Artificial Intelligence in Health Tourism: A Bibliometric Analysis

Nurperihan Tosun, Yılmaz Arık, Abdulkadir Güner

Sayfa: 213-221

Araştırma Makalesi

11. Evaluating The Financial Performance of Mining and Quarrying Sector Companies Traded on Borsa Istanbul Using The Hybrid MEREC-MAUT MCDM Model

Arif Çilek, Çağlar Sözen, Onur Şeyranlıoğlu

Sayfa: 222-233

Araştırma Makalesi

12. Evaluation of Distribution Location Criteria in Disaster Logistics using MCDM Methods

Nisa Er Çakmaktepe

Sayfa: 234-343

Derleme

13. A conceptual Paper on TISHIP and Moopen's Golden Triangle of Ideal Healthcare Benefits for Students

Sunday Akpan

Sayfa: 244-254

The Effect of Individuals' Perceptions of Responsive Love on Organ Donation Attitude*

Şencan Asarkaya^{1,a}, Durmuş Gökkaya^{2,b,**}

¹ Yozgat Bozok Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye

² Yozgat Bozok Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Yozgat, Türkiye

**Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 06/07/2025

Accepted : 27/10/2025

Keywords:

Individuals

Responsive Love

Organ Donation

Organ Donation Attitude

ABSTRACT

In this study, it was aimed to determine whether individuals' perceptions of sensitive love have an effect on their attitude towards organ donation. The population of the study consists of individuals over the age of 18 residing in Amasya Province and the sample consists of 610 individuals. Pearson correlation and regression analysis, one-way ANOVA and independent t test were used to analyze the data. As a result of the analysis of the research, it was determined that the participants' organ donation attitude levels were above average ($3,56 \pm 0,370$) and their sensitive love attitude levels were above average ($5,18 \pm 0,942$). Statistically significant results were found between the organ donation attitude levels of the participants and whether they had an organ donation card, whether they were planning to donate organs in the near future and whether they knew the necessary conditions for organ donation. Statistically significant results were found between the level of compassionate love and the participants' gender and the status of considering organ donation in the near future. It was revealed that there was a positive and significant ($r = 0.377$; $p < 0.05$) relationship between organ donation and sensitive love. These results show that as individuals' sensitive love attitudes increase, their organ donation attitudes or tendencies also increase. Therefore, it is recommended that the factors affecting tender love should be taken into consideration in the development of organ donation attitudes of individuals and information, training and planning should be carried out in this direction.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 120-129, 2025

Bireylerin Duyarlı Sevgi Algılarının Organ Bağışı Tutumu Üzerine Etkisi

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 06/07/2025

Kabul : 27/10/2025

Anahtar Kelimeler:

Bireyler

Duyarlı Sevgi

Organ Bağışı

Organ Bağışı Tutumu

ÖZ

Bu çalışmada bireylerin duyarlı sevgi algılarının organ bağışı tutumu üzerine etkisi olup olmadığının belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın evrenini Amasya İlinde ikametgâh eden 18 yaş üzeri birey oluşturmakta olup, örnekleme ise 610 kişi teşkil etmektedir. Verilerin analizinde Pearson Kolerasyon ve Regresyon analizi, tek yönlü ANOVA ve bağımsız t testi kullanılmıştır. Araştırmanın analiz sonucunda katılımcıların organ bağış tutum düzeylerinin ortalamasının üstünde ($3,56 \pm 0,370$) ve duyarlı sevgi tutum düzeylerinin de ortalamanın üzerinde ($5,18 \pm 0,942$) olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılanların organ bağış tutum düzeyleri ile organ bağış kartı olup olmama durumu, yakın bir gelecekte organ bağışı yapmayı düşünme durumu ve organ bağışı için gerekli şartları bilip bilmeme durumu arasında istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Duyarlı sevgi düzeyleriyle katılımcıların cinsiyet ve yakın bir gelecekte organ bağışı yapmayı düşünme durumu arasında istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Organ bağışı ile duyarlı sevgi arasında pozitif yönlü ve anlamlı ($r = 0.377$; $p < 0,05$) ilişkinin olduğu ortaya konmuştur. Bu sonuçlar bireylerin duyarlı sevgi tutumları arttıkça organ bağışı tutumlarının ya da eğilimlerinin de arttığını göstermektedir. Dolayısıyla, bireylerin organ bağış tutumlarının geliştirilmesinde duyarlı sevgiyi etkileyen faktörlerin dikkate alınması ve bu doğrultuda bilgilendirme, eğitim ve planlamaların yapılması önerilmektedir.

^a asarkayasencan@gmail.com

^b <https://orcid.org/0000-0002-0772-9828> | durmus.gokkaya@bozok.edu.tr

^c <https://orcid.org/0000-0002-6713-1748>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Gelişmiş toplumlar da yaşanan büyük sorunlara sağlık alanı da eşlik etmektedir. Bu gelişme ve sorunlardan etkilenen sağlık konularından biri olan organ bağıışı yer almaktadır. Türk Dil Kurumu (TDK) organ naklini, “işlevini yitirmiş bir organın yerine sağlam bir organı koyma, organ aktarımı, transplantasyon” olarak tanımlamaktadır. Ullman’a (1914: 195) göre organ nakli ise, işlevsel, sağlam bir organın bir bireyden diğerine nakledildiği bir işlemdir.

Organ ve bağıışı tüm toplum açısından önemli bir sorundur. Organ bağıışına yönelik sağlık hizmet sunumu ve hasta ihtiyacı arasındaki farkın dünya çapında kaygı oluşturduğu göz önüne alındığında, organ bağıış sürecini etkileyen psikososyal etkenlerin incelenmesi ve tanımlanması önemlidir. Örneğin; beyin ölümü gerçekleşmiş bireylerin organ nakil ihtiyacı olan hasta kişiler için bağıışta bulunması yardımsever bir tutum olsa dahi bağıışlayan birey açısından zor ve travmatik olabilmektedir (Birtan ark., 2017: 396; Ahmadian ark., 2020: 759). Sağlık çalışanları organ bağıış sayılarını arttırmada önemli role sahiptir (Elding ve Scholes, 2005: 130). İnsanlar organ ve doku bağıışına karşı olumsuz tavır sergileyebilir fakat organ bağıışı genellikle fedakârlık, hayat kurtarma, karşılıksız verme gibi kavramlarla ilişkilendirilebilir (Kent ark., 2019: 567).

Organ ve doku nakli hastaların yaşam süresini ve yaşam kalitesini arttırabilmesi için tercih edilen önemli bir tedavi yöntemidir. Organ nakli ve organ bağıışı sistematik bir uygulama olsa bile, dini inançlara, bireysel tutumlara, sosyal yapılara ve kültürel uygulamalara bağlılık göstermektedir (McGlade ve Pierscionek, 2013: 1). Toplumun organ bağıışını arttırmaya yönelik araştırmaları bireylerin tutumlarını, görüşlerini ve bağıışçı olma isteklerine odaklanılmıştır. Genellikle organ bağıışçısı olmak isteyen bireyler hayırseverlik, fedakârlık, empati, korku, dini inançlar gibi değişkenleri dikkate almaktadır (Wilczek-Ruzyczka ark., 2014: 2505).

Organ bağıış tutumunu etkileyen birçok faktör vardır. Bunlar arasında manevi değer olarak “Duyarlı Sevgi” kavramı ele alındığında öncelikle, merhamet ve yardımseverlik bağlamında organ bağıışı konusunda fayda sağlayacağı düşünülmektedir (Fehr ve Sprecher, 2013: 106). Araştırmalar kapsamında duyarlı sevgi, insanlığa duyulan fazla merhametli sevgi bağlantısı olarak empati, gönüllülük, tevazu ve hayırseverlik hedefler arasında sosyal bir davranış ilişkisi olduğunu gösteren eğilimlerdir (Fehr ve Sprecher, 2009: 350). Sprecher ve Fehr (2005) ise duyarlı sevgiyi şu şekilde ifade etmektedir; duyarlı sevgi empati kurmayı, refahı sağlamayı amaçlamaktadır fakat daha kapsamlı bir terim olduğunu da belirtilmiştir.

Duyarlı sevgi, “tüm insanlığın yakınları veya yabancıları olan diğerlerine karşı bir tutumdur; şefkat, ilgi ve diğerlerini destekleme, yardım etme ve anlama yönelimine odaklanan duyguları, bilişleri ve davranışları içerir” (Sprecher ve Fehr, 2005: 630). Duyarlı sevginin tanımının tam net bir şekilde yapılamaması çok geniş kapsamlı olmasından kaynaklıdır (Peck, 2009:81). Dolayısıyla duyarlı sevgi, insanların iyilikten yana olmasını, tüm insanlığa karşı ilgi, önem ve insani değerler gösterilmesini, başkalarının dertlerini ve acılarını

anlamayı, yardım etmeyi, fedakârlık ve empati göstermeyi kapsayan nitelikleri taşımaktadır (Akın ve Eker, 2012: 76).

Günümüz toplumlarında sağlık hizmetlerinin gelişmesiyle birlikte birçok hastalık erken teşhis ve tedaviyle kontrol altına alınabilse de, organ yetmezlikleri halen ciddi bir sağlık sorunu olmaya devam etmektedir (Güner & Cicerali, 2021: 5752). Organ nakli, bu tür hayati sağlık sorunlarına karşı en etkili tedavi yöntemlerinden biri olarak öne çıkmakta; ancak yeterli donör bulunamaması nedeniyle pek çok hasta nakil sırası beklerken hayatını kaybetmektedir (Akıncı vd., 2025: 6). Bu noktada, bireylerin organ bağıışına yönelik tutum ve davranışlarını etkileyen psikolojik, sosyokültürel ve duygusal faktörlerin incelenmesi büyük önem taşımaktadır.

Günümüzde sağlık hizmetleri ve hastalığın tedavi sürecinin yanı sıra hasta bireylerin yaşam kalitesini arttırmayı hedefleyen, fiziksel, duygusal ve mental olarak iyilik halini kapsayan organ nakli önemli bir gelişmedir (Özşaker, 2014: 166). Vücutta bulunan organın herhangi bir sebepten ötürü görevini yapamayacak duruma gelmesi ve bu durumda canlı, kadavra veya beyin ölümü gerçekleşmiş kişilerden alınan sağlam organın hasta bireye nakledilme işlemine organ nakli (transplantasyon) denilmektedir (Koçak vd., 2010: 154). Organ naklinde gerçekleşen ilerlemeler sonucunda halen organ yetersizliği yaşanmaktadır (Can, 2017:133). Yapılan araştırmalar sonucuna göre organ yetersizliğinin yasal, dini faktörü, eğitim eksikliği gibi birçok unsur barındırdığı sonucuna ulaşılmaktadır (Sezek vd., 2015: 473).

Bu bilgiler doğrultusunda bireylerin duyarlı sevgi algılarının organ bağıışı tutumu üzerine etkisini daha ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, organ bağıışı oranlarının arttırılmasına ve bu önemli toplumsal soruna bir çözüm sunulmasına katkıda bulunmak önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma bu doğrultu da yürütülerek bireylerin duyarlı sevgi düzeyleri ile organ bağıışı tutumu arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Çalışmada yer alan iki değişken arasındaki etkinin ana hatlarıyla ele alınması, incelenmesi ve iki değişkenin kavramsal ilişkisinin analizi araştırma kapsamı içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu incelemeyle, gelecekteki araştırmalar için bir temel oluşturularak literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Amaç ve Önem

Organ nakli, vücutta yer alan bir organın işlevini yitirmesi ve bedene zarar vermesi durumunda, bu organın sağlıklı bir organla değiştirilmesi sürecini ifade eder. Organ nakli yalnızca tıbbi bir müdahale olmanın ötesinde, insan hayatını doğrudan etkileyen ve yaşamsal öneme sahip bir uygulamadır. Bu nedenle, organ bağıışı ve organ nakli konuları bilimsel araştırmalarda sıkça ele alınmakta; tıbbi, etik, psikolojik ve sosyolojik birçok değişkenle birlikte değerlendirilerek disiplinler arası bir nitelik kazanmaktadır. Organ bağıışına ilişkin farkındalığın artırılması, bireylerin bu konudaki tutumlarının anlaşılması ve olumlu yönde geliştirilmesi açısından yapılan her çalışma, toplumsal ve bireysel düzeyde önemli katkılar sunmaktadır.

Bu araştırmanın temel amacı, bireylerin duyarlı sevgi algılarının organ bağışına yönelik tutumları üzerindeki etkisini incelemektir. Duyarlı sevgi yalnızca bireyin romantik ilişkilerinde değil toplumun merhamet ve sorumluluk duygusuyla yaklaşma eğilimi sunar. Son yıllarda dikkat çeken bu kavram çoğu çalışmada bireyler arası ilişkiler olarak ele alınmış; toplumsal düzeydeki yansımaları ile sınırlı kalmıştır. Duyarlı sevgiyi topluma yönelik yeni bir bakış açısı kazandırarak organ bağışı ile ilişkisi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatürde duyarlı sevgi ile organ bağışına yönelik tutum arasındaki etki üzerine doğrudan ele alan bir çalışma bulunmaması çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla hem kavramsal olarak duyarlı sevginin kapsamını genişletmekte hem de organ bağışını artırmaya yönelik farkındalık oluşturmaya sağlamaktadır.

Problem Cümlesi

“Bireylerin duyarlı sevgi algılarının organ bağışı tutumu üzerine etkisi var mıdır?” sorusu bu araştırmanın problem cümlesini oluşturmaktadır.

Araştırmanın Tipi ve Modeli

Creswell (2017) ve Karasar (2005)’ e göre ilişkisel tarama modeli, iki veya daha çok sayıdaki değişkenin aralarındaki değişim varlığı ile derecesini belirleme gayesi ile kullanılmaktadır. Bu araştırma bireylerin duyarlı sevgi algılarının organ bağışı tutumu üzerine etkisini incelenmesinin amaçlarına göre açıklayıcı ve kapsadığı zamana ilişkin kesitsel tipte bir araştırmadır. Araştırma da nicel yöntem ilişkisel tarama modeli ele alınmıştır.

Araştırmaya Alınma Kriterleri

Araştırma Amasya il merkezinde yaşayan 18 yaş ve üzeri bireyleri kapsamaktadır. Araştırmaya katılmaya gönüllü olmak gerekmektedir.

Araştırma ile İlgili Varsayımlar

Araştırma kapsamında, Amasya ilinde yaşamakta olan 18 yaş üstü bireylere yönelik olarak yapılan online anket çalışmasındaki sorulara katılımcılar dürüst ve samimi cevaplar verdikleri varsayılmaktadır.

Araştırmanın Kısıtları

Araştırma sadece Amasya ilinde ikametgâh eden kişilerle gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan 18 yaş üzeri kişiler örneklemeyle sınırlıdır. Türkiye geneli olarak ele alınmaz.

Evren ve Örneklem

Açıklayıcı nitelikte kesitsel olarak ele alınan bu çalışmanın evrenini, Amasya ilinde ikametgâh eden 18 yaş ve üzeri bireyler oluşturmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) bilgilerine göre Amasya ilinin 2024 yılı toplam nüfusu 342.378’dir (TÜİK, 2024). Bilindiği üzere bir araştırmada örneklemin ne kadar alınacağı konusunda kesin bir sayı vermek mümkün değildir. Evren bilindiği durumlarda örneklem büyüklüklerinin hesaplamasına göre kabul edilecek belli hata payları için %95 kesinlik düzeyinde (alfa:0.05) örneklem büyüklüğünün bu evrene göre en az 384 kişinin olması yeterli görülmektedir. Diğer bir ifadeyle bu evrenden hata toleransı %5, güvenilirlik düzeyi %95 aralığında yaklaşık 384 bireye ulaşan bir örneklem uygun görülmektedir (Can, 2014: 28; Kan, 1998). Bu doğrultuda çalışmaya 610 birey katılım sağlamıştır. Çalışma çerçevesinde evren sayısının belirli olmasına rağmen, katılımcılara doğrudan ulaşımın güç olması sebebiyle örneklem seçiminde kolayda ve kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amasya ili içerisinde

veriler katılımcıların online şekilde gönüllü katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak anket yöntemi tercih edilmiştir. Çalışmada kullanılan anketin doldurulma süresi ortalama olarak 5 dakikadır. Bu anket Google Forms (<https://forms.gle/aSsRpYymtjmbWJg7>) üzerinde hazırlandı. Amasya ili içerisinde online anket formu olarak paylaşım sağlandı. Veri toplama aracı 27.10.2023 – 26.12.2023 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Araştırmada kullanılan veriler üç ölçme aracı ile toplandı. Katılımcıların duyarlı sevgi düzeylerini ölçmek için Duyarlı Sevgi Ölçeği (DSÖ) kullanıldı. Sprecher ve Fehr (2005) tarafından geliştirilen “Duyarlı Sevgi Ölçeği” (Compassionate Love Scale) bireylerin duyarlı sevgi düzeylerini kendisi hakkında bilgi vermesi esasına dayalı olarak ölçen, 7’li likert tipi 21 maddeden oluşan bir ölçektir. Akın ve Eker (2012) tarafından Türkçe’ ye uyarlanmış, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapıldı. Ölçekteki maddeler 1 (benim için hiç doğru değil), 2 (benim için doğru değil), 3 (benim için biraz doğru değil), 4 (kararsızım), 5 (benim için biraz doğru), 6 (benim için doğru) ve 7 (benim için tamamen doğru) şeklinde 7’li likert derecelendirmeye göre puanlandı ve 21 sorudan oluşmaktadır. Ölçekte ters puanlanan madde bulunmamaktadır. Ölçekten alınabilecek olası puanların ranjı 21 ile 147 arasında değişmektedir. Alınan puanın yüksekliği duyarlı sevgi düzeyinin yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Ölçeğin açıklayıcı faktör analizi sonrasında faktör yükleri 28 ile 70 arasında ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilen uyum indekslerinin kabul edilir düzeyde olduğu gözlemlendi (x²=577.16, N=356, sd=181, p=0.0000, RMSEA= 0.079, NFI= 0.94, CFI= 0.96, RFI= 0.93, SRMR= 0.063). Ölçeğin iç tutarlılık güvenilirlik değerleri 0,89 olarak ölçüldü. Ölçeğin bu araştırma için iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı yeniden hesaplanmış ve elde edilen değer 0,94 olarak bulunmuştur.

Organ bağış düzeyini ölçmek için Organ Bağış Ölçeği kullanıldı. Çalışmada Arğan (2007) tarafından geliştirilen “Organ Bağışı Tutum Ölçeği” kullanılmıştır. Organ bağış düzeyleri hakkında bilgi vermesi esasına dayalı olarak ölçek, 5’li likert tipi 24 sorudan oluşan bir ölçektir. Ölçekteki maddeler olumlu bakış (8 soru), altruistik değer (5 soru), dince meşrulaştırma (2 soru), dini bakış (2 soru), korku ve endişe (3 soru) olmak üzere 5 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu ölçekteki maddeler 1 (hiç katılmıyorum), 2 (katılmıyorum), 3 (kararsızım), 4 (katılıyorum) ve 5 (tamamen katılıyorum) şeklinde 5’li likert derecelendirmeye göre puanlandı. Ölçeğin toplam güvenilirliği (Cronbach-alpha = α) 0.81 olarak bulunmuştur. Her bir faktöre ilişkin güvenilirlik değeri (Cronbach-alpha = α) 0.88 ile 0.45 arasında bir değer olarak, özellikle ilk dört faktör için güvenilirlik rakamlarının 0.70’ten büyük olması durumu “güvenilirliğin genel kabul sınırlarının” içinde olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların kişisel özelliklerini ve görüşlerini belirlemek amacıyla ise araştırmacılar tarafından kişisel bilgi formu hazırlandı. Araştırmacılar tarafından oluşturulan, bireylerin yaşı, cinsiyeti, medeni durumu, eğitim durumu, şu ana kadar organ bağışı yapıp yapmama durumu, organ bağış kartının varlığı, organ bağışı

şartlarının gerekliliği ve duyarlı sevginin organ bağışi konusunda kararlarına olan etkisinin bilinip bilinmemesi şeklinde sosyodemografik soruları içeren toplam 8 sorudan oluşan bir formdur.

Araştırmanın Etik Boyutu

Araştırma için etik kurul onayı alınmıştır (Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu 20/09/2023 tarih ve 06/35 sayılı karar).

Analiz Yöntemi

Çalışmada elde edilen verilerin analizinde tanımlayıcı istatistiklerden, Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) 27.0 paket programından faydalanıldı. Kategorik bilgiler, sayı ve yüzdelik oranlarla; sayısal veriler ise normal dağılıma uygunluk düzeylerine göre ortalama ve standart sapmaları ($\bar{x} \pm s$) birlikte gösterildi. Ölçeğin bütünlüğü için Cronbach Alfa güvenirlik hesaplandı. Faktör analizi yapılmadan önce, ön testler verilerin analizlerini yapabilmesi için KMO testi ve Bartlett'in küresellik testi kullanıldı. Bu çalışmada kullanılan Kaiser-Meyer Olkin (KMO) ve Bartlett'in Küresellik testleri, organ bağışi ölçeği ve duyarlı sevgi ölçeği skorlarına uygulandı. Verilerin analizinde normallik testlerinden faydalanılmıştır. İki değişken arasındaki ilişkinin derecesini ölçmek amacıyla korelasyon analizinin

hesaplama türlerinden tercih edilen Pearson korelasyon testi kullanıldı. Bağımsız iki değişken karşılaştırmalarında t testi, üçten daha fazla gruplandırma yapıldığında grupların ortalamalarının karşılaştırılması açısından varyans analizi (one-way ANOVA) tercih edildi. İstatistiksel açıdan anlamlı farklılaşma düzeyi olarak $p < 0,05$ kabul edildi. Bu kapsamda post hoc games-howell testi paralelinde yorumlama yapılmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın hipotezleri şu şekilde yer almaktadır:

H1: Katılımcıların duyarlı sevgi düzeyleri, organ bağışi tutumlarını anlamlı düzeyde etkilemektedir.

H2: Katılımcıların duyarlı sevgi düzeyleri ile organ bağışi tutumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.

H3: Katılımcıların demografik özellikleri, organ bağışi tutumlarını anlamlı düzeyde etkilemektedir.

H4: Katılımcıların demografik özellikleri, duyarlı sevgi düzeylerini anlamlı düzeyde etkilemektedir.

Bulgular

Anket çalışmasına katılım gösteren kişilerin sosyodemografik verileri Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler

Table 1. Information regarding the demographic characteristics of participants

Değişken Türü	Gruplar	N	Yüzde
Yaş	18-25 yaş arası	314	51.6
	26-30 yaş arası	137	22.5
	31-40 yaş arası	99	16.3
	40 üzeri	59	9.7
Cinsiyet	Kadın	417	68.5
	Erkek	192	31.5
Medeni Durum	Bekar	424	69.6
	Evli	185	30.4
Ailenin Aylık Gelir Durumu	10.000 TL ve altı	110	18.1
	10.000-15.000 TL arası	117	19.2
	15.001-20.000 TL arası	80	13.1
	20.001-30.000 TL arası	125	20.5
	30.001 ve üstü	177	29.1
Eğitim Durumu	Lise ve altı	96	15.8
	Ön lisans	77	12.6
	Lisans	307	50.4
	Lisansüstü	129	21.2
Organ Bağışi Yapmadıysanız Yakın Bir Zamanda Yapmayı Düşünür Müsünüz?	Kesinlikle düşünmem	25	4.1
	Düşünmem	76	12.5
	Kararsızım	219	36.0
	Düşünürüm	200	32.8
	Kesinlikle düşünürüm	89	14.6
Organ Bağış Kartınız Var Mı?	Evet	40	6.6
	Hayır	569	93.4
Organ Bağış Şartlarını Biliyor Musunuz?	Evet	193	31.7
	Hayır	416	68.3
Toplam		609	100

Tablo 1'de görüleceği üzere araştırmaya toplam 609 birey katılmıştır. Çalışmaya katılanların çoğunluğu 18-25 yaş arası yani genç bireylerden oluşmaktadır. Bu oran 314 (%51,6) kişiyi temsil etmektedir. Ankete katılım gösteren çoğunluğun 417 (%68,5) kişinin kadın olduğu görülmektedir. Medeni durum dağılımları incelendiğinde çoğunluklu grubun, 424 (%69,6) bireyin bekar olduğu görülmektedir. Ankete katılan bireylerin aylık aile gelirleri

incelendiğinde çoğunluğunun 30.001 ve üstü (%29,1) daha fazla gelire sahip olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcıların eğitim durumu incelendiğinde çoğunluğunun 307 (%50,4) lisans mezunu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılara yakın bir zamanda organ bağışi yapmayı düşünme durumları sorulduğunda kararsızım 219 (%36,0) olarak nitelendirilenlerin çoğunluğun oluşturduğu, organ bağış kartının varlığı sorulduğunda ise 40 kişi Evet (%6,6), 569

kişi Hayır (%93,4) olarak cevaplamıştır. Katılımcıların organ bağış şartlarını bilip bilmeme durumuna bakıldığında 193 kişi Evet (31,7), 416 kişi ise Hayır (%68,3) olarak cevap verdiği görülmektedir.

Tablo 2. Organ bağış ölçeği ve duyarlı sevgi ölçeğine dair tanımlayıcı istatistikler

Table 2. Descriptive statistics for the organ donation scale and the sensitive love scale

Ölçekler	Skewness	Kurtosis	$\bar{x}$	s	Min-Max Değer
Organ Bağış Ölçeği	-0.689	1.619	3.56	0.370	Min-Max (1-5) 1: Kesinlikle Katılmıyorum – 5: Kesinlikle Katılıyorum)
Olumlu Bakış	-0.836	1.769	3.85	0.668	
Altruistik Değer	-0.269	1.719	3.89	0.411	
Korku ve Endişe	-0.060	0.120	2.95	0.808	
Dini Bakış	0.311	-0.224	2.38	0.960	
Dince Meşrulaştırma	-0.708	0.853	3.65	0.883	
Duyarlı Sevgi Ölçeği	-0.803	1.352	5.18	0.942	Min-Max (1-7) 1: Benim için hiç doğru değil – 7: Benim için tamamen doğru

Tablo 2’de çalışmada kullanılan ölçeklerden ilki olan organ bağış ölçeği Çarpıklık (skewness) katsayısının -0,689 ve Basıklık (kurtosis) katsayısının 1,619 olduğu; bir diğer ölçekte ise duyarlı sevgi ölçeği düzeylerinin Çarpıklık katsayısının -0,803 Basıklık katsayısının ise 1,352 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. KMO testi, oranların büyüklüğünün faktör analizi için yeterliliğini belirlemek

için tercih edilirken, Bartlett test verilerinin çok değişkenli normal dağılımdan olup olmadığını belirtir (Kaya ve Kaya, 2013; 180). Bu çalışmada kullanılan Kaiser-Meyer Olkin (KMO) ve Bartlett’in Küresellik testleri, organ bağış ölçeği ve duyarlı sevgi ölçeği skorlarına uygulanmıştır. Uygulanan analizlerden elde edilen sonuçlar; Tablo 3 ve Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 3. Organ bağış ölçeği geçerlilik ve güvenilirlik analizi sonuçları

Table 3. Organ donation scale validity and reliability analysis results

Kaiser-Meyer Olkin (KMO) Testi		0.880
Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare	4583.459
	df	190
	p	0,000**
Açıklanan Toplam Varyans		56.180
Cronbach Alpha		0.74
Faktör/İfadeler	Faktör Yüğü	Cronbach Alpha
Olumlu Bakış		0.86
Organ bağışlamak sosyal bir sorumluluktur	0.550	0.72
Organ bağışlamanın iyi bir şey olduğunu düşünüyorum.	0.571	
Ölen kişilerin organları yaşam kurtarabilecekken bağışlanmadığı için ziyan ediyor.	0.565	
Yaşamım tehlikede olsaydı, insanların organ bağışlanmasını isterdim	0.477	
Organ bağış yapan kişinin organları ihtiyacı olan birine nakledilirse, ölen kişinin ailesi ve akrabalarının ölüm acısını hafifletir.	0.353	
Organ bağışlama benim ahlaki değer ve inançlarıma uygundur.	0.600	
Organ bağışlama uygulamasını destekliyorum.	0.632	
Öldükten sonra organlarımla bağışlanmasını isterim.	0.652	
Altruistik Değerler		
Diğer insanlara yardım etmekten hoşlanırım.	0.639	
Diğer insanların hayatı beni ilgilendirmiyor.	0.362	
Medyada organ bağışından dolayı hayatı kurtulanları gördüğümde mutlu oluyorum.	0.516	
Diğer insanların mutluluğu beni mutlu ediyor.	0.666	
Bir şeylerin düzelmesi için her insanın o konuda adım atması gerektiğine inanıyorum.	0.523	
Dince Meşrulaştırma		0.87
Diyanet işlerinden organ bağışlamanın caiz olduğuna dair fetva çıktığı konusunda insanlar bilgilendirilirse organ bağışında bulunurlar.	0.854	
Organ bağışının dini bakımdan caiz olduğuna konusunda insanlar ikna edilirse bağışta bulunurlar.	0.857	0.70
Dini Bakış		
Dinimize göre ölen kişinin organlarının tam olması gerekir.	0.555	
Dinimizin organ bağışına karşı olduğuna inanıyorum.	0.530	
Korku ve Endişe		0.489
Organ mafyasının varlığı organ bağışında bulunmak isteyenleri korkutur.	0.434	
Organlarımla bağışlarsam, hastalandığımda bazı doktorların organlarımla başkalarına nakledilmesi için yeterli tıbbi müdahaleyi yapmayacaklarından korkarım.	0.489	

Organ bağışında bulunma fikrini düşündüğümde aklıma hemen ölüm korkusu geliyor.	0.414	0.51
---	-------	------

Tablo 3’de organ bağış ölçeği veri setine tabi tutulan Bartlett’in Küresellik Testi sonuç değerlerinin ($\chi^2 = 4583.459$, $df = 190$, $p < 0.000^{**}$) anlamlı, Kaiser-Meyer Olkin (KMO) testi örneklem değer sonucunun 0,880 olduğu görülmektedir. Elde edilen veriler doğrultusunda; toplam 20 ifade bulunan organ bağış ölçeğine ilişkin doğru bir örneklem seçildiği ve mükemmel korelasyonun olduğu belirlenmiştir. Organ bağış ölçeği kapsamında yapılan faktör analizinde, 5 faktör ortaya çıkmıştır. Bu çıkan

faktörlerin toplam varyansının %56,180 olduğu belirtilmiştir.

Organ Bağış Ölçeğinin Cronbach Alfa Değeri ($\alpha = 0,74$), olumlu bakış alt boyutunda ($\alpha = 0,86$), altruistik değerler alt boyutunda ($\alpha = 0,72$), dince meşrulaştırma alt boyutunda ($\alpha = 0,87$), dini bakış alt boyutunda ($\alpha = 0,70$) ve korku ve endişe alt boyutunda ($\alpha = 0,51$) olarak saptanmıştır. Dolayısıyla organ bağış ölçeğinin güvenilir bir ölçüm aracı olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Duyarlı sevgi ölçeği geçerlik ve güvenilirlik analizi sonuçları

Table 4. Results of the validity and reliability analysis of the sensitive love scale

Kaiser-Meyer Olkin (KMO) Testi		0.959	
Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare	7836.312	
	df	210	
	p	0,000**	
Faktör/İfadeler	Faktör Yüğü	Açıklanan Varyans	Cronbach Alpha
Duyarlı Sevgi Ölçeği		62.922	0.94
1. Tanımadığım insanları üzüntülü gördüğümde, onlara elimi uzatma ihtiyacı hissederim.	0.725		
2. İnsanların kendilerini iyi hissetmeleri için çok zaman harcarım.	0.594		
3. Birisinin (yabancı da olsa) zor günler geçirdiğini duyduğumda ona çok şefkat duyarım.	0.769		
4. Başkalarının yaşadığı acıyı (mutluluğu) onları tanımasam bile kolaylıkla hissedebilirim.	0.658		
5. Yardıma ihtiyacı olan bir yabancı ile karşılaşsam, onun için yapabileceğim her şeyi yaparım.	0.642		
6. Nereli olursa olsun tüm insanlar için oldukça şefkatli bir sevgi hissederim.	0.563		
7. Başka birinin acı çektiğini görmektense kendim acı çekmeyi tercih ederim.	0.651		
8. Fırsat verilse hedeflerine ulaşma şansı az olan insanlar için kendimi feda etmeye razı olurum.	0.717		
9. Tanımadığım insanlar için bile şefkat hissetme eğilimindeyim.	0.625		
10. Yaşamıma en çok anlam katan işlerden biri, ihtiyacı olduğunda yaşamındaki herkese yardım etmektir.	0.670		
11. Diğer insanların bana yardım etmekle uğraşmalarındansa, tanımasam bile ben onlara yardım etmekle uğraşmayı tercih ederim.	0.566		
12. İhtiyacı olan insanlara karşı çoğu kez duyarlı duygulara sahibimdir.	0.660		
13. Çoğu insanla bencillikten uzak bir şekilde ilgilenirim.	0.538		
14. Tanımadığım insanları yanlış olduğunu düşündüğüm şeyleri yapıyor olsa bile kabul ederim.	0.482		
15. Birisi (yabancı da olsa) sıkıntıya düşerse, genellikle aşırı duyarlı ve ilgili davranırım.	0.597		
16. Yabancı insanları yargılamak yerine anlamaya çalışırım.	0.643		
17. Birisi (yabancı da olsa) sıkıntıda olsa, kendimi onun yerine koymaya çalışırım.	0.649		
18. Başkalarının (yabancı da olsalar) mutlu olduğunu görünce mutlu olurum.	0.654		
19. İş yaşamında ve sosyal yaşamda karşılaştığım insanlar bana ihtiyaçları olduğunda orada olacağımı tahmin edebilirler.	0.585		
20. Yaşamlarına değer katmaya yardım edecek yöntemleri bulabileceğim için çok iyi tanımadığım insanlarla vakit geçirmek isterim.	0.459		
21. İnsanlara karşı sevecen olmayı ve iyi davranmayı çok isterim.	0.653		

** $p < 0.05$

Tablo 4’de duyarlı sevgi veri setine uygulanan Bartlett’in Küresellik Testi sonuçlarının ($\chi^2 = 7836.312$, $df = 210$, $p < 0.05$) anlamlı, Kaiser-Meyer Olkin (KMO) testi örneklem değerinin ise 0,959 olduğu görülmektedir. Elde edilen veriler doğrultusunda; toplam 21 ifade bulunan duyarlı sevgi geçerlilik ve güvenilirlik ölçeğine yönelik doğru bir örneklem seçildiği ve mükemmel korelasyon olduğu belirlenmiştir. Duyarlı sevgi geçerlilik ve

güvenirlik ölçeğinin faktör analizinde toplam varyansın %62,922’sini açıkladığı belirlenmiştir. Son olarak Duyarlı Sevgi Ölçeği’nin Cronbach Alfa Değeri ($\alpha = 0,94$) olarak saptanmıştır. İncelenen benzer çalışmalar ve yapılan analizler ışığında, bu araştırmada kullanılan Duyarlı Sevgi Ölçeği’nin güvenilir bir ölçüm aracı olduğu sonucuna varılabilir.

Tablo 5. Organ bağıışı ölçeği ve duyarlı sevgi ölçeğine uygulanan Pearson korelasyon analizi sonuçları

Table 5. Results of Pearson correlation analysis applied to the organ donation scale and the sensitive love scale

Değişkenler	1	2
Organ Bağıışı Ölçeği	1	
Duyarlı Sevgi Ölçeği	0.377**	1

*p<0.05

Bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmek için Pearson korelasyon testi kullanılmıştır. Tablo 5. incelendiğinde: organ bağıışı ile duyarlı sevgi ölçeği arasında pozitif yönlü ve anlamlı ($r = 0.377$; $p < 0.05$) ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte bireylerin duyarlı sevgi düzeyleri ile organ bağıışı tutumlarının arasında pozitif yönlü zayıf bir ilişkinin olduğu vurgulanabilir.

Tablo 6. Organ bağıışı ölçeği ve duyarlı sevgi ölçeği arasındaki basit doğrusal regresyon çözümülemesi

Table 6. Simple linear regression analysis between the organ donation scale and the compassionate love scale

Bağıımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	S.H.	β	t	p	R	R ²	F	p	Durbin - Watson
Organ Bağıışı	(Sabit)	2.795	0.078		35.926	0.000	0.377	0.142	100.707	0.000	1.886
	Duyarlı Sevgi Ölçeği	0.148	0.015	0.377	10.035	0.000					

*Durbin watson 2'ye çok yakın bu sebeple hata terimleri bağımsız denilebilir.

Bu analize göre duyarlı sevgi ölçeği ile organ bağıışı ölçeği arasında anlamlı ilişki ($R:0,377$, $R^2: 0,142$) olduğu ifade edilmiş, duyarlı sevginin organ bağıışı tutumu üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır [$F(100,707)$; $p < 0,05$]. Duyarlı sevgi ölçeğinin organ bağıışı üzerindeki etkisi %14,2'dir. Buradan hareketle bireylerin duyarlı sevgi düzeyleri arttıkça organ bağıışı tutumlarının artacağı ifade edilebilir.

Tartışma

Araştırmanın bu bölümünde, araştırmanın amacı ve çalışmadan elde edilen bulgular kapsamında değişkenlere ilişkin literatür çerçevesinde karşılaştırmalar yapılarak bulgular tartışıldı.

Çalışmanın ilk bulgusuna göre, “katılımcıların yaşları ile organ bağıışı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur”. Bu nedenle organ bağıışının yaş ile ilgisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç yapılan literatür incelemesi ile desteklenmektedir. Siegel ark., (2015) tarafından yapılan çalışmada yaşın organ bağıışı tutumu üzerine etkisi olmadığı; Yaşar ark. (2008) tarafından yapılan çalışmada sağlık meslek yüksekokulu son sınıf öğrencilerine uygulanan organ bağıış konusundaki tutumları ile yaş faktörü anlamlı bir etken olmadığı sonucu bulunmuştur. Bir diğer çalışmada da benzer şekilde katılımcıların yaşları ile organ bağıış düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı belirtilmiştir (Conesa ark., 2003; Kaça ark., 2009; Kavurmacı ark., 2014). Bu sonuçlara karşın diğer bir çalışmada; katılımcıların yaşları ile organ bağıış düzeyleri arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı bulunduğu saptanmıştır (Toru ve Ayada, 2015; Akçöltekin, 2014).

Çalışmanın ikinci bulgusuna göre, “katılımcıların cinsiyetleri ile organ bağıış düzeyleri arasında ilişki yoktur.” şeklindedir. Araştırmanın bu bulgusuna göre insanların erkek veya kadın olması organ bağıışı yapmayı etkilemediği ifade edilmektedir. Literatür incelendiğinde, cinsiyet ve organ bağıışı arasında anlamlı bir ilişki olmadığı diğer çalışmalarda da ifade edilmektedir (Besser ark., 2004; Stroh ark., 2015). Aydın ve Öztekin (2019)' in “sağlık bilimleri fakültesi öğrencilerinin organ nakli ve

bağıışı konusundaki düşünceleri” çalışmasında ve Sungur vd., (2014) tarafından yapılan benzer çalışmada organ bağıışı ile cinsiyet arasında istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı saptanmıştır. Yapılan çalışmanın sonucuna karşın Çin'de yapılan bir çalışmada kadınların organ bağıışına erkeklerden daha istekli olduğu bulunmuştur (Wu ve Lu, 2011). Dolayısıyla cinsiyetin yapılan çalışma üzerinde ve alanyazın çalışmaları incelendiğinde kesin bir çıkarım yapılmaması gerektiği ifade etmek mümkündür.

Çalışmanın üçüncü bulgusu, “katılımcıların gelir düzeyleri ile organ bağıış düzeyleri arasında ilişki yoktur” şeklindedir. Bir çalışmada sağlık yönetimi öğrencilerinin organ bağıışına bilgi ve tutum düzeyleri incelenmiş ve istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir (Soysal ve Kaya, 2019). Çalışmamızdan farklı olarak iki değişkende Mann Whitney U testi ve üç ve üstü değişkende Kruskal Wallis testi kullanılan çalışmada organ nakli yapılan çocukların yaşam kalitesi ve bakımı ile gelir düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır (Açar ark., 2021).

Çalışmanın dördüncü bulgusu, “katılımcıların eğitim düzeyleri ile organ bağıış düzeyleri arasında ilişki yoktur” şeklindedir. Benzer örneklem içeren bir çalışmada organ bağıışı ile eğitim arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır (Tutar ark., 2024). Literatürler incelendiğinde eğitim düzeyleri arttığında organ bağıışına yönelik tutum ve düşüncelerinde olumlu şekilde arttığı ortaya konulmuştur (Güngörmüş ve Dayapoğlu, 2014; Parisi ve Katz, 1986).

Çalışmanın beşinci bulgusu, “katılımcıların yakın bir gelecekte organ bağıışı yapmayı düşünme durumu ile organ bağıışı tutumları arasında ilişki vardır” şeklindedir. Çalışmamızda “kesinlikle düşünmem, düşünmem, kararsızım, düşünürüm ve kesinlikle düşünürüm” şeklinde sorular cevaplanmıştır. Bu çalışmada katılımcıların çoğunluğu organ bağıışı yapmayı düşünme ihtimali %36'sının kararsızım olarak nitelendirenlerden oluşturduğu bilinmektedir. Feeley ve Servoss (2005) tarafından yapılan çalışmada organ bağıış yapmayı düşünme aşamalarını “dikkate almayanlar, niyetli olup

henüz bağış yapmayanlar, genel olumsuz tutuma sahip olanlar ve kararsızlar” olarak belirtmiş ve çoğunluk kararsızlardan oluştuğu bilinmektedir. Benzer örneklem içeren bir çalışmada öğrencilerin %40,6’sı organ bağışı konusunda kararsızken %51,8’i organlarını bağışlamayı düşünmektedir (Vicdan ark., 2011).

Çalışmanın altıncı bulgusu, “katılımcıların organ bağışı için gerekli şartları bilip bilmeme durumu ile organ bağış tutumu arasında ilişki vardır” şeklindedir. Bu çalışmada toplumun bilgilendirilmesi, sosyal mecralarda ve örgün eğitim programlarında önemi ve ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Yılmaz (2006) tarafından sağlık çalışanlarına yapılan organ bağışına ilişkin düşünceleri çalışmasında %57’sinin organ bağışı için nereye başvuru yapacaklarını bilmedikleri saptanmıştır. İstanbul’ da gerçekleşen bir çalışmada da benzer şekilde katılımcıların %45,6’sının organ bağışı konusunda nereye başvuru yapacaklarını bilmediği tespit edilmiştir (Tarhan ark., 2013). Yılmaz (2006) tarafından sağlık çalışanlarına yapılan bir çalışmada %82,2’si organ bağışı konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığını belirtmiştir. Organ bağışı için gerekli şartları bilme durumunun yanı sıra toplumun organ bağışı hakkında genel bilgi düzeyi ve tutumu da önemlidir.

Çalışmanın yedinci bulgusu, “katılımcıların organ bağış kartı olup olmama durumuyla organ bağış düzeyleri arasında ilişki vardır” şeklindedir. Çalışmamızda organ bağış kartı bulunan katılımcıların oranı %6,6’dır ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma olduğu saptanmıştır. Tutar vd. (2024) tarafından yapılan çalışmada organ bağış kartı bulunanların oranı %7,1’dir bu nedenle organ bağış kartı olup olmama durumu ile organ bağış düzeyleri arasında anlamlı fark olduğu bulunmuştur. Alghamdi ark. (2023) tarafından yapılan çalışmada katılımcıların sadece %10,8’inin organ bağış kartı bulunduğu belirlenmiştir. 2017 yılında yapılan bir çalışmada Türkiye’ de organ bağış kartına sahip kişilerin oranı %0,2 olarak saptanmıştır (Can, 2017).

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma katılımcıların duyarlı sevgi düzeylerinin organ bağışı tutumları üzerindeki ilişkisini incelenmek amacıyla oluşturuldu. Çalışmanın literatür bölümünde, organ bağışı, organ yetmezliği çeken hastalar için en uygun tercih edilen tedavi yöntemi olduğu ve organ bağışı yapılması durumunda nakil bekleyen hastaların yaşam kalitesi arttırdığı ortaya konulmuştur. Ayrıca bir kişinin veya ailesinin organ bağışı konusunda farklı tutumlar gösterebildiğini ve bunlar arasında duyarlı sevginin öneminin vurgulandığı ortadadır. Dolayısıyla bireylerin manevi açıdan duyarlı sevgi göstermesi organ bağışı oranlarının yükselmesine katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

Çalışmada katılımcıların organ bağış tutumları ile duyarlı sevgi düzeylerinin ortalamasının üzerinde olduğu saptanmıştır. Bu bulgudan hareketle yüksek organ bağışı için müdahale tekniklerinin geliştirilmesi, bireylerin tutum ve davranış faktörleri, organ bağışına yönelik bilgi eksikliğinin giderilmesi anlamında önem taşımaktadır. Yüksek duyarlı sevgi bireylerin içsel tutumları organ bağışını arttırmada yardımcı olacaktır. Araştırmanın bir başka sonucunu değerlendirildiğinde, organ bağış tutumları ile katılımcıların organ bağış kartı bulundurma ile yakın bir gelecekte organ bağışı yapma düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılaşma olduğu

saptanmıştır. Yapılan çalışma ve literatürdeki çalışma sonuçları arasında tutarlılık vardır. Katılımcıların cinsiyet, medeni durumu, yaş, eğitim düzeyi ve gelir düzeyi durumlarının ise organ bağış tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılaşma olmadığı saptanmıştır.

Sonuç olarak, duyarlı sevgiye sahip bireyler yaşadıkları olumsuz sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kaldığı zaman daha duyarlı olduğunu göstermektedir. Empati ve merhamet duygusu, bireyin kendisini organ nakli bekleyen bir hasta ya da hasta yakını yerine koymasını sağlayarak, bağış konusunda daha olumlu bir tutum gelişmesine neden olabilir.

Duyarlı sevgi duygusuyla yaklaşan bireyler organ bağışının tamamen karşılıksız bir iyilik olduğunu kabul ederek bu süre boyunca daha fazla katkı sağlayabilirler. Ancak bilgi eksikliği ve yanlış inanışlar nedeniyle bazı bireyler, organ bağışı konusunda duyarlı sevgiye sahip olsalar bile yeterince olumlu bir yaklaşım sergilemeyebilmektedirler. Bu durum, eğitimin ve bilincin artırılmasını ortaya koymaktadır. Duyarlı sevgi, bireyleri organ bağışı konusunda teşvik eden güçlü bir motivasyona bağlıdır. Fakat bunun sonucunda gerçek bir davranışa dönüşmesi için bilgi, güven ve topluma yönelik bir çevre de gereklidir. Bu nedenle, organ bağışının teşvik edilmesinde duyarlı sevginin özelliklerinin bilinmesinde fayda vardır. Duyarlı sevginin organ bağışında gönüllü olarak hareket etmeyi teşvik etmesi ve bağışçı sayısını arttırmada önemli bir rol oynayacağını söylemek mümkündür.

Çalışmanın sonucundan hareketle şu hususlar önerilebilir:

1. Organ bağışı hakkında toplumun bilgi eksikliğini azaltmak için eğitim programları hazırlanmalı. Ayrıca sağlık personelleri için de gerekli bilgilendirmeler yapılmalıdır.
2. Örgün eğitim ve öğretim hayatında ders müfredatının içerisinde organ bağışına yer verilmeli.
3. Genç yaşta farkındalık oluşturmak ve bilinçlendirme sağlamak için öğrencilerin seminer, konferans, münazara gibi eğitim programlarına katılımlarının sağlanmalı.
4. Dini ve kültürel korkuları gidermek amacıyla organ bağışı konusunda sağlık uzmanları ile din adamları iş birliği içerisinde olmalı.
5. Organ nakli bekleyen hastalar ve organ bağışında bulunmak isteyen bireyler için psikososyal danışmanlık hizmetleri artırılmalı.
6. Organ bağışı yapan birey ve aileler için ödüllendirme gibi sistemler uygulanmalı.
7. Organ bağışında bulunan bireyler için ücretsiz sağlık sigortası veya çeşitli indirimler yapılmalıdır.
8. Organ ticaretiyle mücadele etmek için sıkı denetimler yapılmalı.
9. Diyanet İşleri, il müftülükleri gibi kurum ve kuruluşlardan “organ bağışının dini açıdan sakıncası olmadığı” konusunda toplumu bilgilendirmek gerekmektedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalar için;

1. Araştırma geniş kitleyi kapsayacak şekilde farklı evren ve örneklem içeren çalışmalar yapılması daha faydalı olacaktır.

2. Duyarlı sevgi ve organ bağışısı tutumunu kavrayabilmek ve sorunu ortadan kaldırmak amacıyla nitel araştırmalar yapılabilir.
3. Organ bağışısı değişkeni üzerine farklı etkenlerin doğrudan ve dolaylı etkileri ele alınabilir. Organ bağışısı ölçeğini geliştirme ve literatüre katkı sağlamak amacıyla farklı faktörler ile çalışmalar yapılması önerilebilir.

Kaynakça

- Açar, A., Karataş, H., & Özgönül, A. (2021). Transplantasyon Yapılan Çocukların Ebeveynlerinin Yaşam Kalitesi ve Bakım Yükü. Genel Sağlık Bilimleri Dergisi, 3(1), 41-50.
- Ahmadian, S., Khaghanizadeh, M., Khaleghi, E., Zarghami, M. H., & Ebadi, A. (2020). Stressors experienced by the family members of brain-dead people during the process of organ donation: A qualitative study. Death studies.
- Akçöltekin, A. (2014). Sınıf öğretmenlerinin organ bağışısı tutumlarının farklı değişkenler açısından incelenmesi. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, (24), 52-63.
- Akın, A., & Eker, H. (2012). Duyarlı sevgi ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25(1), 75-85.
- Akıncı, Ş., Arat, A. ve Arat, T. (2025). Türk Halkının Organ Bağışısı Konusundaki Bilinç, Tutum ve Davranışları, Organ Bağışısına Etki Eden Faktörler ve Çözüm Önerileri. Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20 (1), 1-47.
- Alghamdi, A., Alsaleh, A. A., Alfozan, O. A., Qutob, R., Alaryni, A., Bukhari, A., ... & AlShammari, S. H. (2023). Awareness, attitude, and beliefs regarding organ donation among the General Public in Saudi Arabia. International Journal of General Medicine, 4973-4989.
- Arğan, M .T. (2007). Organ bağışısını artırmada sosyal pazarlama yaklaşımı: Organ bağışısına yönelik bir tutum araştırması [Yayınlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Aydın, Z., & Öztekin, D. S. (2019). Sağlık bilimleri fakültesi öğrencilerinin organ nakli ve bağışısı konusundaki düşünceleri. Journal of Academic Research in Nursing (JAREN), online, 28, 2019.
- Barney Jr, L. D., & Reynolds, R. L. (1989). An economic analysis of transplant organs. Atlantic Economic Journal, 17(3), 12-20
- Baysoy, K. (2023). Organ Nakli Hastalarının Taburculuk Sonrası Yaşadıkları Zorluklar ve Gereksinimler. Journal of Innovative Healthcare Practices, 4(2), 143-155.
- Besser, A., Amir, M., & Barkan, S. (2004). Who signs an organ transplant donor card? A study of personality and individual differences in a sample of Israeli university students. Personality and Individual Differences, 36(7), 1709-1723.
- Birtan, D., Arslantas, M. K., Dincer, P. C., Altun, G. T., Bilgili, B., Ucar, F. B., ... & Ayanoglu, H. O. (2017, April). Effect of interviews done by intensive care physicians on organ donation. In Transplantation Proceedings (Vol. 49, No. 3, pp. 396-398). Elsevier.
- Burra, P., & De Bona, M. (2007). Quality of life following organ transplantation. Transplant International, 20(5), 397-409.
- Can, A. (2014). SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi. Pegem Atf İndeksi, 001-429.
- Can, F. (2017). Organ bağışısında aile onayı üzerine bir gözden geçirme. Nesne Psikoloji Dergisi, 5(09), 131-149.
- Cenan, R. S. (2018). Kadavradan Organ Naklinde Biyoetik Sorunlar.Uluslararası Sağlık Hukuku Kongresi, 157-161
- Conesa, C., Ríos, A., Ramirez, P., Rodríguez, M. M., Rivas, P., Canteras, M., & Parrilla, P. (2003, June). Psychosocial profile in favor of organ donation. In Transplantation proceedings (Vol. 35, No. 4, pp. 1276-1281). Elsevier.
- Ertin, H. (2014). Organ bağışısı ve transplantasyon tıbbı: etik çerçeve ve çözüm tartışmaları. İş Ahlakı Dergisi, 7(2), 91-120.
- Feeley, T. H., & Servoss, T. J. (2005). Examining college students' intentions to become organ donors. Journal of health communication, 10(3), 237-249.
- Fehr, B., & Sprecher, S. (2013). Compassionate love: What we know so far.106 120
- Fehr, B., Sprecher, S., & Underwood, L. G. (Eds.). (2009). The science of compassionate love: Theory, research, and applications. John Wiley & Sons.,
- Güner, Y. O., & Ciceralli, E. E. (2021). Organ bağışısında psikolojik ve kültürel etmenler. OPUS International Journal of Society Researches, 17(38), 5735-5763.
- Güngörmüş, Z., & Dayapoğlu, N. (2014). Organ Bağışısı Hakkında Bireylerin Bilgi, Tutum ve Davranışları. TAF Preventive Medicine Bulletin, 13(2).133-140
- Harrison, T. R., Morgan, S. E., & Chewing, L. V. (2008). The challenges of social marketing of organ donation: News and entertainment coverage of donation and transplantation. Health marketing quarterly, 25(1-2), 33-65.
- Jain, A., & Bansal, R. (2015). Applications of regenerative medicine in organ transplantation. Journal of pharmacy and bioallied sciences, 7(3), 188-194.
- Kaç, G., Amado, S., Kıkıcı, İ., Cilasin, S., Daç, E. ve Leylek, İ. (2009). Organ Bağışısına Yönelik Tutumların Planlı Davranış Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi. Türk Psikoloji Dergisi/Türk Psikoloji Dergisi, 24 (64).
- Kan, İ., (1998), Biyoistatistik, 3. Baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basım Evi.
- Kavurmacı, M., Karabulut, N., & Koç, A. (2014). Üniversite öğrencilerinin organ bağışısı hakkındaki bilgi ve görüşleri. Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi, 11(2), 15-21.
- Kent, J., Fannin, M., & Dowling, S. (2019). Gender dynamics in the donation field: human tissue donation for research, therapy and feeding. Sociology of Health & Illness, 41(3), 567 584.
- Koçak, A., Aktaş, E. Ö., Şenol, E., Kaya, A., & Bilgin, U. E. (2010). Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin organ nakli ve bağışısı hakkındaki bilgi düzeyi. Ege Tıp Dergisi, 49(3), 153-160.
- Lamb, D. (2020). Organ transplants and ethics. Routledge.
- McGlade, D., & Pierscionek, B. (2013). Can education alter attitudes, behaviour and knowledge about organ

- donation? A pretest–post-test study. *BMJ open*, 3(12), e003961.
- Özşaker, E. (2014). Organ nakli ve yaşam kalitesi. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(3), 166-173.
- Parisi, N., & Katz, I. (1986). Attitudes toward posthumous organ donation and commitment to donate. *Health Psychology*, 5(6), 565.
- Peck, M. S. (2009). Az seçilen yol: Sevginin, geleneksel değerlerin ve ruhsal tekâmülün psikolojisine yeni bir bakış (Çev. R. Özer). İstanbul: Akaşa Yayınları, 81.
- Reynolds, RL ve Barney, LD (1988). Organ temini ve dağıtımının ekonomisi. *Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 22 (2), 571-579.
- Sezek, F., Kaya, E., Akman, Z., Erbil, B., Aslan, B., Özgen, R., & Keleş, Ö. (2015). Üniversite Öğrencilerinin Öğrenim Gördükleri Alanlara Göre Organ Nakli Ve Bağışı İle İlgili Görüşleri. *Ekev Akademi Dergisi*, (62), 471-486.
- Siegel, J. T., Navarro, M. A., & Thomson, A. L. (2015). The impact of overtly listing eligibility requirements on MTurk: An investigation involving organ donation, recruitment scripts, and feelings of elevation. *Social Science & Medicine*, 142, 256-260.
- Soysal, A., & Kaya, N. (2019). Üniversite öğrencilerinin organ bağışı ile ilgili bilgi, tutum ve davranış düzeyleri: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sağlık Yönetimi Bölümü öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 717-743.
- Sprecher, S., & Fehr, B. (2005). Compassionate love for close others and humanity. *Journal of social and personal relationships*, 22(5), 629-651.
- Stroh, G., Rosell, T., Dong, F., & Forster, J. (2015). Early liver transplantation for patients with acute alcoholic hepatitis: public views and the effects on organ donation. *American Journal of Transplantation*, 15(6), 1598-1604.
- Sungur, M. A., & Mayda, A. S. (2014). Düzce Üniversitesi Tıp Fakültesi dönem I ve dönem VI öğrencilerinin organ bağışı konusunda bilgi ve tutumları. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 15-20.
- Şahin, Ş., & Kılıç, A. (2021). Öğrencilerin sevgi algılarına ilişkin kavram ağları. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 53(53), 287-308.
- Şahin, Ş., Ökmen, B., & Kılıç, A. (2019). Sevgi eğitimi dersi alan öğrencilerin sevgi ve sevgi eğitimi dersine dair görüşleri. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 176-197.
- Şantaş, G., & Şantaş, F. (2018). Türkiye’de organ bağışının mevcut durumu ve organ bağışında stratejik iletişimin önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 163-168.
- Tarhan, M., Dalar, L., Yıldırımöğlü, H., Sayar, A., & Altın, S. (2013). Hasta yakınlarının organ bağışı ve nakli ile ilgili tutumları ve sosyal profilleri arasındaki ilişki. *Bakırköy Tıp Dergisi*, 9(4), 152-158.
- Tokalak, İ., Karakayalı, H., & Haberal, M. (2003). Doku ve organ naklinin sosyal yönü: Doku ve organ bağışı. *Aktüel Tıp Dergisi*, 12, 36-43.
- Toru, Ü., & Ayada, C. (2015). Dumlupınar Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin organ bağışı ve transplantasyona bakış açıları. *International Journal of Basic and Clinical Medicine*, 3(1), 15-19.
- Tutar, M., Zengin, O., & Aslan, Y. (2024). Toplumun Organ Bağışı Tutumunun Değerlendirilmesi: Çanakkale İli Örneği. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(31), 797-816.
- Türk Dil Kurumu (TDK) , “Organ nakli” <http://www.tdk.gov.tr> (Erişim tarihi: 18. Eylül. 2024)
- Ullman, E. (1914). Tissue and organ transplantation. *Annals of surgery*, 60(2), 195-219.
- Vicdan, A. K., Peker, S., & Uçer, B. (2011). Akşehir Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin Organ Bağışı ile İlgili Tutumlarının Belirlenmesi. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 10(2).
- Wilczek-Rużyczka, E., Milaniak, I., Przybyłowski, P., Wierzbicki, K., & Sadowski, J. (2014, October). Influence of empathy, beliefs, attitudes, and demographic variables on willingness to donate organs. In *Transplantation proceedings* (Vol. 46, No. 8, pp. 2505-2508). Elsevier.
- Wu, A. M., & Lu, L. S. (2011). Cognitive obstacles against organ donation: The influence of negative attitudes, norms, and traditional beliefs on Chinese people's intention to donate organs after death. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 21(1), 87-93.
- Yaşar, M., Oğur, R., Uçar, M., Göçgeldi, E., Yaren, H., Tekbaş, Ö. F., & Korkmaz, A. (2008). Bir Sağlık Meslek Yüksekokulu son sınıf öğrencilerinin organ bağışı konusundaki tutumları ve tutumlarına etki eden faktörler. *Journal of General Medicine/Genel Tıp Dergisi*, 18(1).
- Yılmaz, E. (2006). Sağlık çalışanlarının organ nakli ve bağışına ilişkin düşünceleri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir*.

The Mediating Role of Perceived Organizational Support in the Effect of Workload on Burnout in Healthcare Professionals*

Buket Sabuncu^{1,a,**}, Demet Ünalın^{2,b}

¹ Kayseri University, Graduate School of Education, Department of Health Management, Kayseri, Türkiye
² Erciyes University, Halil Bayraktar School of Health Services, Department of Medical Services and Techniques, Kayseri, Türkiye

**Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 06/07/2025
Accepted : 05/12/2025

Keywords:

Healthcare professionals
Organizational support
Workload Burnout
Brokerage Model

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze the mediating role of the perceived organizational support in the effect of workload on burnout among healthcare professionals. The sample of this cross-sectional study included 227 healthcare professionals. "Personal Information Form," "Job Overload Scale," "Burnout Scale" and "Perceived Organizational Support Scale" were used as data collection tools. It was determined that there was a positive correlation between job overload and burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion and depersonalization and a negative correlation between job overload and perceived organizational support. Perceived organizational support was significantly and negatively correlated with burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion and depersonalization. It was revealed that job overload had a significant and positive effect on burnout. The mediating role of perceived organizational support in the effect of job overload on burnout was analyzed through structural equation modeling. The findings showed that perceived organizational support had a statistically significant mediating role in the effect of job overload on burnout. While job overload may increase burnout, a strong organizational support may reduce this negative effect.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 130-144, 2025

Sağlık Çalışanlarında İş Yükünün Tükenmişlik Üzerine Etkisinde Örgütsel Destek Algısının Aracılık Rolü

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 06/07/2025
Kabul : 05/12/2025

Anahtar Kelimeler:

Sağlık profesyonelleri
Örgütsel destek
İş yükü
Tükenmişlik
Aracılık modeli

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, sağlık çalışanlarında iş yükünün tükenmişlik üzerine etkisinde örgütsel destek algısının aracılık rolünü incelemektir. Kesitsel tipteki bu araştırmanın örneklemini Erciyes Üniversitesi Diş Hekimliği Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde çalışan 227 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak "Kişisel Bilgi Formu", "Aşırı İş Yükü Ölçeği" "Tükenmişlik Ölçeği" ve "Örgütsel Destek Algısı Ölçeği" kullanılmıştır. Aşırı iş yükü ile tükenmişlik, kişisel başarı, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında pozitif, örgütsel destek algısı ile arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Örgütsel destek algısı ile tükenmişlik, kişisel başarı duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Aşırı iş yükünün tükenmişliği anlamlı ve pozitif yönlü etkilediği ortaya konulmuştur. Aşırı iş yükünün tükenmişlik üzerindeki etkisinde örgütsel destek algısının aracılık rolü yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Araştırmanın sonucunda aşırı iş yükünün tükenmişlik üzerindeki etkisinde örgütsel destek algısının istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde aracılık rolü gösterdiği belirlenmiştir.

^a ansbuket@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-2446-4540> ^b unalandemet@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9854-437X>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

The concept of burnout was first defined by the psychiatrist Freudenberg in 1974 and later, Maslach and Jackson (1981) made significant contributions to the literature. Freudenberg defined burnout as “failure of an individual due to excessive demands for his/her energy, resources and strength, resulting in exhaustion and ultimately burnout” (H. J. Freudenberg, 1974, p. 159). Maslach’s research (1982) contributed to conceptualizing burnout as a multidimensional phenomenon and helped establish a comprehensive theoretical framework. These studies enabled a clearer understanding and explanation of the burnout concept. The burnout model, developed by Maslach and Jackson (1981) has three main dimensions: emotional exhaustion, depersonalization (cynicism) and low personal accomplishment. These dimensions are of great importance for understanding the multidimensional nature of burnout.

1. Emotional Exhaustion

Emotional exhaustion is defined as the depletion of an individual’s energy resources, leading to feelings of tiredness, exhaustion, and unwillingness toward their work (Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001). As a result of the constant demands and pressure in the work environment, employees feel exhausted physically and psychologically. This situation usually emerges as the first and the most distinct dimension of burnout (Leiter & Maslach, 2009). Emotional exhaustion is related to leaving the job in the long term, reducing job satisfaction and physical health problems (Shirom, 2003).

2. Depersonalization/Cynicism

Depersonalization is characterized by individuals’ indifferent, remote or cynical attitudes toward individuals to whom employees provide service. This dimension exists particularly in lines of business in which human services are provided frequently. Employees may develop emotional distance consciously or unconsciously in order to cope with emotional burdens they face (Schaufeli & Enzmann, 1998). This situation negatively affects both their professional relationships and the quality of the service.

3. Reduced Personal Accomplishment

This dimension is defined as individuals’ questioning their own professional competence, believing they are not successful in their jobs, and feeling a lack of satisfaction with their work (Byrne, 1994; Lee & Ashforth, 1996). When an individuals believe that their contributions are not appreciated, they have difficulty in finding their job meaningful and their motivation decreases. This situation may cause work performance to decrease and self-respect to be damaged (Maslach et al., 2001).

Considering these three dimensions together, it is seen that burnout syndrome affects both the psychological state and professional relationships and performance of individuals holistically. Especially in the healthcare sector, these signs may trigger each other and create a rapidly escalating cycle.

1.1 Workload

Workload is one of the main stressors affecting employees’ job performance, psychological well-being and burnout. Hard and Staveland (1988) defined workload as the perceived balance between the mental and physical

capacity of individuals and the demands of the work. In the literature, workload is usually examined in two main dimensions: quantitative workload (working time, number of tasks) and qualitative workload (complexity of tasks and emotional demands) (Wickens, 2002). For individuals working in high-stress environments, especially healthcare, qualitative workload is an important factor contributing to emotional exhaustion.

The meta-analysis conducted by Spector and Jex (1998) reveals that there is a significant correlation between the workload-related work stress, anxiety and physical health problems and the intention to leave the job. In addition, in a study Bakker, Demerouti and Verbeke conducted, it was found that employees experiencing heavy workload had higher levels of emotional exhaustion and decreased job performance. This situation reveals that workload does not affect only individual well-being but also institutional productivity.

Factors such as poor time management, ambiguous job descriptions, lack of resources and lack of organizational support are among the factors increasing workload (Karasek & Theorell, 1990). It is reported that healthcare professionals experience heavier workload due to the tasks directly related to patients’ lives, the necessity of reducing the risk of error and time pressure.

Workload can be measured based on factors such as the amount of work completed in a certain period of time, hours worked, number of tasks assigned within a job role, and the physical or cognitive requirements of the tasks (Jacobs et al., 2013, p. 2069). Specific situations such as working with individuals who speak a different language can also affect workload. In addition, factors such as lack of resources, low motivation and lack of time are also among the obstacles that make it difficult to manage workload (Jacobs et al., 2013, p. 2069). The perception of workload can differ depending on the number and difficulty of the tasks assigned to individuals. In the context of burnout syndrome, workload is known to be one of the primary causes of burnout. Workload comes to the forefront as one of the most important factors of work-related stressors (Korkmazer, 2018, p. 609). Lack of task clarity, pressures to meet deadlines, training and development activities that are incompatible with job requirements and lack of social support are among the negative consequences of workload for employees (HSE 2005).

1.2. Perceived organizational support

Organizational support can be described as an employee’s perception that they are valued by their organization and that their well-being is taken into consideration. This perception influences employees’ evaluations of whether the rules, practices and policies affecting them arising from the organization’s intentions or from external necessities (Eisenberger et al., 1986, p. 500). Most of the perceived organizational support arises from the beliefs organizations develop by voluntary efforts independently of external compulsion (e.g., the security and health regulations of the state). Organizations can strengthen this perception by providing policies, rewarding systems and appropriate working conditions for employees. Factors such as promotion opportunities, job

attractiveness, increasing employee involvement in organizational policies and salary fairness contribute to perceived organizational support (Rhoades and Eisenberger, 2002, p. 698).

Perceived organizational support (POS) was developed by Eisenberger et. al (1986) to define employees' beliefs that they are valued by their organization and that their well-being is important. This concept is grounded in Social Exchange Theory, which views the support employees receive from their organizations as a form of social exchange (Blau, 1964). Employees tend to reciprocate organizational support by increasing their commitment to the organization, their performance, and their organizational citizenship behaviors (Rhoades & Eisenberger, 2002).

Organizational support helps employees, especially those who work in stressful work environments, develop resilience against negative results such as burnout, intention to leave the job and reduced job satisfaction. In the study conducted by Hochwarter, Perrewé, Meurs and Kacmar (2007), it was revealed that individuals having a high level of POS had better abilities to cope with job stress and experienced lower levels of burnout. Similarly, Caesens and Stinglhamber (2014) state that organizational support strengthens employees' psychological well-being and reduces work-related negativity.

Factors such as open communication, fair performance assessment systems, career development opportunities, leader support and access to psychosocial resources are among the organizational practices increasing POS. Especially in the healthcare sector, administrative support, empathetic leadership and including employees in decision-making processes positively affect perceived support and act as a buffer against burnout.

The Job Demands-Resources (JD-R) model, introduced by Demerouti et al. (2001), comprises two processes. The first process relates to job demands and is defined as the physical, psychological, social, and organizational elements of a job that require constant physical and psychological (cognitive and emotional) effort. While not necessarily negative, job demands can become a source of stress and increase burnout when they require high levels of effort beyond the employee's capacity (Bakker et al., 2003a).

The second process relates to job resources and encompasses the physical, psychological, social, and organizational elements that facilitate employees' ability to perform their tasks, reduce the negative physiological and psychological effects of job demands, and support personal development and learning (Bakker et al., 2004).

Work-related demands, such as work overload, have a negative impact on stress reactions such as depression, anxiety, and burnout (Bakker et al., 2003). High job demands, such as excessive workload, can lead to persistent overload and eventually burnout (Maslach et al., 1996). Increased job demands can lead to negative consequences such as burnout, health problems, and intention to leave; however, having adequate job resources enables employees to cope with these demands more effectively (Bakker et al., 2003). Job resources, such as autonomy, social support, and personal development opportunities, are aspects of the job that help employees achieve work goals, reduce the negative impact of job

demands, or foster personal growth (Bakker & Demerouti, 2007). Having sufficient job resources makes it easier for employees to cope with the negative effects of high job demands and, through increased performance, enables them to achieve their work goals (Bakker et al., 2003). Burnout increases as workload increases; however, organizational support can buffer the negative effects of excessive workload. Similarly, an increase in job resources significantly contributes to employee well-being by reducing burnout. The aim of this study is to analyze the mediating role of perceived organizational support in the effect of workload on burnout in healthcare professionals.

2. Methodology of the Research

2.1. Population and Sample of the Research

This cross-sectional study consisted of healthcare professionals working at Erciyes University Faculty of Dentistry. The sample size was determined to be 227, with a 95% confidence interval and a 5% margin of error. Participants were recruited using simple random sampling. The sample consisted of 227 healthcare professionals, including 86 research assistants, 50 faculty members, 33 oral and dental health technicians, 13 nurses, 20 health technicians, and 25 medical secretaries. The purpose of the study and confidentiality policies were explained to the participants, and participation in the study was voluntary.

2.2. Data Collection Method and Tool

The theoretical framework of the research was formed in accordance with the literature review by the researcher and later, surveys related to job overload, burnout and perceived organizational support were analyzed and appropriate surveys were determined and the survey form of the research was designed in accordance with the ethical committee approval. "Personal Information Form" that was formed by the researcher to determine the socio-demographic characteristics of the health professionals, "Job Overload Scale," "Burnout Scale" and "Perceived Organizational Support Scale" were used. The surveys were administered by the researcher through face-to-face interview technique.

2.2.1. Personal Information Form

Personal information form included 8 items to determine the gender, marital status, age, education, profession, unit, total year in the profession and total years in the institution

2.2.2. Job Overload Scale

The scale was developed by Peterson et al. (1995) and adapted into Turkish by Derya (2008). The scale is Likert type, includes one dimension and 11 items. As the scale score increases, workload also increases. Scale scoring is designed in the range of "1- Strongly Disagree and 5- Strongly Agree." The Cronbach Alpha value of this study is 0.937.

2.2.3. Burnout Scale

The scale was developed by Maslach and Jackson (1981) and adapted into Turkish by Ergin (1992). The scale, which was developed in Likert type, includes three subscales as emotional exhaustion, depersonalization and personal accomplishment and 22 items. Scale scoring is designed in the range of "1- Strongly Disagree" and "5- Strongly Agree." As the scale score increases, burnout also increases. The Cronbach Alpha value of the scale is 0.946 in this study.

2.2.4. Perceived Organizational Support Scale

The Perceived Organizational Support Scale was developed by Eisenberger et al. (1986) and adapted into Turkish by Giray and Şahin (2012). The scale includes 14 items and one subscale and it is in Likert type. The scoring is in the range of “1- Strongly Disagree” and “5- Strongly Agree.” As the score obtained from the scale increases,

perceived organizational support also increases. The scale does not have reverse coding. The Cronbach Alpha value of the scale is 0.948 in this research.

2.3. The Model and Hypotheses of the Research

2.3.1. The Model of the Research

The research model designed as a result of the literature review is presented in Figure 1.

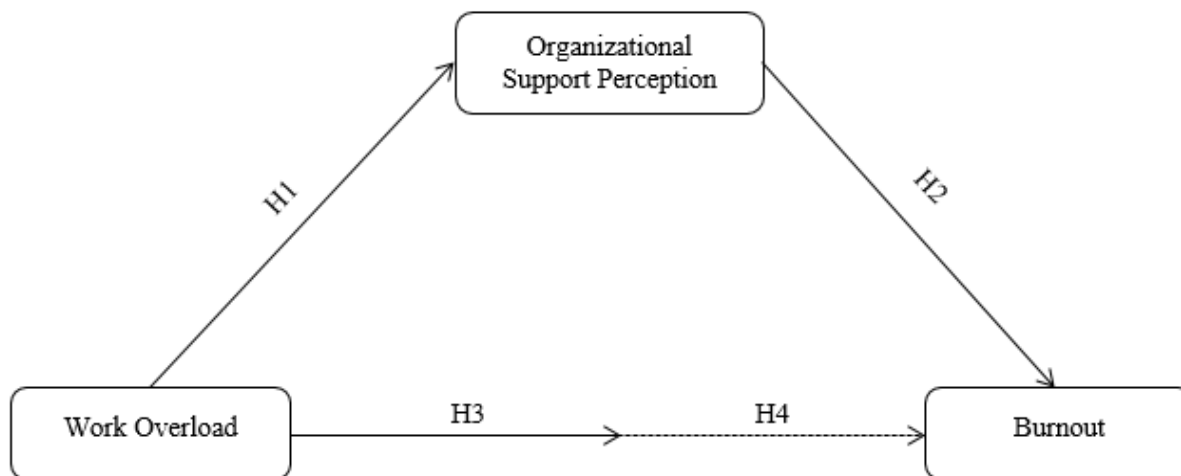

Figure 1.1. The Model of the Research

2.3.2. The Hypotheses of the Research

H₁: Job overload has a significant negative effect on perceived organizational support.

H₂: perceived organizational support has a significant negative affect on burnout.

H₃: Job overload has a significant positive affect on burnout.

H₄: perceived organizational support has a statistically significant mediating role in the effect of job overload on burnout.

2.4. Permissions and Approvals

The research was approved by the 02.03.2022 dated and 09 numbered decision of Kayseri University Ethical Committee. The permission related to the study was obtained from Erciyes University Dental Practice and Research Center.

2.5. Statistical Analysis

SPSS 26 and AMOS 24 package programs were used in the analysis of the data. The compliance of the scale variables to normal distribution was assessed to determine the analysis method to be used. The skewness and kurtosis values of the scale variables are between -1 and +1, thus meeting the normal distribution condition (Tabachnick & Fidell, 2018). In this study, skewness is between 0.221 and 0.548 and kurtosis is between 0.903 and 0.81, and meet the normal distribution condition. Variance homogeneity was tested by Levene test. Independent two-sample t test and one-way analysis of variance (ANOVA) were used for quantitative variables in between-groups comparisons. Tukey method (post-hoc test) was used as the multiple comparison analysis. Pearson correlation coefficient was calculated in the evaluation of the relation between the variables. The reliability coefficient of the scales was assessed by Cronbach’s Alpha (α) method.

Table 2.5.1. Cronbach Alpha Values of the Scales

Scale Variables	Cronbach Alpha
Job Overload	0.937
Burnout	0.946
Personal Accomplishment	0.918
Emotional Exhaustion	0.940
Depersonalization	0.850
Perceived Organizational Support	0.948

It is seen that job overload, burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion, depersonalization and perceived organizational support are highly reliable. AMOS 24 program was preferred and structural equation modeling was used to test the research hypotheses and for the mediation analysis. The confidence interval in the mediation variable analysis was assessed as 95%, confidence interval did not include zero and bootstrap (5000 bootstrap samples) was used. Accordingly, it was observed that it had a statistically significant effect at the level of p<0.05.

3. Results

The highest item score average of the job overload scale belongs to the item “My current position requires me to deal with a lot of work and people” with 3.50, and the lowest item score average belongs to “The work I do is beyond my knowledge and skill level” with 2.08 (Table 3.1).

The highest score average in emotional exhaustion belongs to “I feel exhausted at the end of a workday” with 2.09 and the lowest item score average belongs to “I feel out of patience” with 1.25 (Table 3.2).

The highest item score average in depersonalization subscale belongs to the item “I have become more callous towards patients since I took this job with 1.50 and the lowest belongs to the item “I don’t really care what happens to some patients” with 0.90 (Table 3.3).

The item having the highest score average in personal accomplishment is “I feel very energetic” with 3.76, and the lowest score average is “I deal with my patients’ problems effectively” with 3.10 (Table 3.4).

The item having the highest score average is “The organization takes pride in my accomplishments at work” with 2.90 and the item having the lowest score average is “If the organization could hire someone to replace me at a lower salary it would do so” with 2.52 (Table 3.5).

The score average of job overload scale is 2.84 ± 0.90 . The score average is 2.04 ± 0.70 for burnout scale, 3.23 ± 0.68 for personal accomplishment, 1.70 ± 0.97 for emotional exhaustion and 1.20 ± 0.85 for depersonalization. Perceived organizational support scale score average is 2.75 ± 1.00 (Table 3.6).

When the independent sample t test results of job overload, burnout and perceived organizational support scale scores of the healthcare professionals were analyzed

by gender, it was determined that there was a significant difference between gender and personal accomplishment and that personal accomplishment was significantly higher in female participants ($p < 0.05$; Table 3.7).

Evaluating job overload, burnout and perceived organizational support scale scores in terms of age groups, it was determined that those at the age of 25 and below had significantly higher level of job overload, burnout, emotional exhaustion and depersonalization while those between the age of 46-55 had significantly higher level of perceived organizational support (Table 3.8).

When job overload, burnout and perceived organizational support scale scores were analyzed in terms of marital status, it was determined that while single participants had significantly higher scores in job overload, burnout, emotional exhaustion and depersonalization, married ones had significantly higher scores in perceived organizational support ($p < 0.05$; Table 3.9).

Table 3.1. Item Score Distribution of Job Overload Scale

Scale Items	Mean	Standard Deviation
What is demanded of me in my job is beyond my capacity.	2.65	1.33
My workload is quite heavy.	3.14	1.38
My job requires me to work on weekends and evenings.	2.64	1.30
My workload is beyond me.	2.89	1.29
I have to sacrifice my private life to complete my work.	3.00	1.37
I have difficulty finishing my work business hours.	2.85	1.33
I can complete my work comfortably and on time.	3.15	1.37
The work I do is beyond my knowledge and skill level.	2.08	1.02
I am overwhelmed by my workload and responsibilities.	2.73	1.30
My job requires me to work hard and long hours.	2.98	1.33
My current position requires me to deal with a lot of work and people.	3.50	1.32

Table 3.2. Item Score Averages of Emotional Exhaustion Subscale

Scale Items	Mean	Standard Deviation
I feel alienated from my job.	1.58	1.14
I feel exhausted at the end of a workday.	2.09	1.16
When I get up in the morning, I lack the energy to start a new day at work	1.99	1.15
Working with patients all day long really stresses me out.	1.65	1.11
I feel burnt out from my job.	1.68	1.28
I think my job limits me.	1.45	1.23
I think I work too hard at work.	1.97	1.31
Working directly with patients creates a lot of stress for me.	1.63	1.07
I feel out of patience.	1.25	1.18

Table 3.3. Item Score Averages of Depersonalization Subscale

Scale Items	Mean	Standard Deviation
I feel like I act remote and indifferent towards some of my patients.	0.94	1.09
I have become more callous towards patients since I took this job.	1.50	1.09
I worry that this job is hardening me emotionally.	1.42	1.08
I don't really care what happens to some patients.	0.90	1.02
In my job, I approach emotional issues with composure.	1.24	1.09

Table 3.4. Item Score Averages of Personal Accomplishment Subscale

Scale Items	Mean	Standard Deviation
I can easily understand how my patients feel about events.	3.10	0.81
I deal with my patients' problems effectively.	3.10	0.80
I think the job I do influence other people's and patients' lives.	3.11	0.90
I feel very energetic.	3.76	0.92
I can easily create relaxed atmosphere with my patients.	3.11	0.86
I feel exhilarated after caring my patients.	3.12	0.94
I have accomplished many important things in my job.	3.23	0.89
I deal with emotional problems calmly.	3.29	0.87

Table 3.5. The Item Score Average Statistics of Perceived Organizational Support Scale

Scale Items	Mean	Standard Deviation
The organization values my contribution to its well-being.	2.79	1.26
If the organization could hire someone to replace me at a lower salary it would do so.	2.52	1.34
The organization fails to appreciate any extra effort from me.	2.66	1.34
The organization strongly considers my goals and values.	2.55	1.23
The organization would ignore any complaint from me.	2.85	1.29
The organization disregards my best interests when it makes decisions that affect me.	2.76	1.31
Help is available from the organization when I have a problem.	2.86	1.29
The organization really cares about my well-being.	2.79	1.24
Even if I did the best job possible, the organization would fail to notice.	2.77	1.37
The organization is willing to help me when I need a special favor.	2.81	1.30
The organization cares about my general satisfaction at work.	2.75	1.30
The organization shows very little concern for me.	2.79	1.29
The organization cares about my opinions.	2.68	1.26
The organization takes pride in my accomplishments at work.	2.90	1.27

Table 3.6. Score Average Statistics for the Research Scales

Variables	Minimum	Maximum	Mean	Standard Deviation
Job Overload	1.00	4.82	2.84	0.90
Burnout	0.67	3.59	2.04	0.70
Personal Accomplishment	2.00	5.00	3.23	0.68
Emotional Exhaustion	0.00	4.00	1.70	0.97
Depersonalization	0.00	4.00	1.20	0.85
Perceived Organizational Support	1.00	5.00	2.75	1.00

Table 3.7. The Distribution of Job Overload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by Gender

Variables	Gender		t	p
	Female (N=116)	Male (N=111)		
Job Overload	2.85±0.89	2.84±0.91	0.102	0.919
Burnout	2.09±0.62	1.99±0.77	1.018	0.310
Personal Accomplishment	3.32±0.65	3.13±0.70	2.073	0.039*
Emotional Exhaustion	1.75±0.89	1.65±1.05	0.749	0.455
Depersonalization	1.20±0.73	1.20±0.96	0.002	0.998
Perceived Organizational Support	2.65±0.90	2.86±1.90	-1.598	0.112

*p<0.05

Table 3.8. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by Age Groups

Variables	Age	N	X±SD	F	p	Between-groups Difference
Job Overload	32	25 and below ¹	3.25±0.85	6.563	0.000*	1>3,4
	125	26-35 ²	2.91±0.87			
	55	36-45 ³	2.64±0.88			
	15	46-55 ⁴	2.16±0.82			
Burnout	32	25 and below ¹	2.26±0.66	7.563	0.000*	1,2>4
	125	26-35 ²	2.14±0.67			
	55	36-45 ³	1.88±0.72			
	15	46-55 ⁴	1.39±0.51			
Personal Accomplishment	32	25 and below ¹	3.30±0.56	1.962	0.121	
	125	26-35 ²	3.29±0.69			
	55	36-45 ³	3.14±0.75			
	15	46-55 ⁴	2.89±0.49			
Emotional Exhaustion	32	25 and below ¹	2,05±0,94	7.337	0.000*	1>3,4
	125	26-35 ²	1,81±0,95			
	55	36-45 ³	1.48±0.95			
	15	46-55 ⁴	0.83±0.67			
Depersonalization	32	25 and below ¹	1.42±0.97	6.392	0.000*	1,2>4
	125	26-35 ²	1.31±0.83			
	55	36-45 ³	1.03±0.74			
	15	46-55 ⁴	0.45±0.61			
Perceived Organizational Support	32	25 and below ¹	2.14±0.76	12.866	0.000*	4>1,2,3
	125	26-35 ²	2.66±0.89			
	55	36-45 ³	3.03±1.14			
	15	46-55 ⁴	3.79±0.62			

* X: Mean, SD: Standard deviation.

**p<0.05

Table 3.9. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by Marital Status

Variables	Marital Status		t	p
	Married (N=113)	Single (N=114)		
Job Overload	2.66±0,94	3.02±0.82	-3.051	0.003*
Burnout	1.93±0.73	2.16±0.65	-2.459	0.015*
Personal Accomplishment	3.21±0.78	3.25±0.58	-0.413	0.680
Emotional Exhaustion	1.51±0.99	1.89±0.92	-2.968	0.003*
Depersonalization	1.07±0.83	1.33±0.85	-2.354	0.019*
Perceived Organizational Support	2.95±1.07	2.55±0.88	3.084	0.002*

*p<0.05

Evaluating job overload, burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion, depersonalization and perceived organizational support scale scores by educational level, it was found that those having associate degree had significantly higher level of job overload, burnout and emotional exhaustion, those having graduate degree had significantly higher level of personal accomplishment, those having undergraduate degree had significantly higher level of depersonalization and those having doctorate degree had significantly higher level of perceived organizational support (p<0.05; Table3.10).

When analyzing job overload, burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion, depersonalization and perceived organizational support scale scores by occupational groups, it was determined that job overload and personal accomplishment were significantly higher in

oral and dental health technicians, burnout, emotional exhaustion and depersonalization in nurses and perceived organizational support in faculty members (p<0.05; Table 3.11).

When job overload, burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion, depersonalization and perceived organizational support scale scores were analyzed by unit, it was determined that there was a significant difference between burnout and personal accomplishment and the unit. Burnout and personal accomplishment levels of those working at surgical units were significantly higher (p<0.05; Table3.12).

Those working in the institution for 1-5 years had significantly higher level of job overload, burnout, emotional exhaustion and depersonalization while those working in the institution for 16 years and above had

significantly higher level of perceived organizational support ($p < 0.05$; Table 3.13).

Job overload, burnout, emotional exhaustion and depersonalization levels were significantly higher in those working in the profession for 1-5 years, personal accomplishment in those working in the profession for 6-

10 years and perceived organizational support in those working for 11 years and above ($p < 0.05$; Table 3.14).

Table 3.10. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by Education Groups

Variables	N	Educational Level	X±SD	F	p	Between-group Difference
Job Overload	54	Associate Degree ¹	3.07±0.87	11.364	0.000*	1,2,3>4
	99	Undergraduate ²	3.03±0.89			
	16	Graduate ³	2.96±0.69			
	58	Doctorate ⁴	2.29±0.77			
Burnout	54	Associate Degree ¹	2.24±0.64	23.427	0.000*	1,2,3>4
	99	Undergraduate ²	2.24±0.64			
	16	Graduate ³	2.24±0.37			
	58	Doctorate ⁴	1.46±0.58			
Personal Accomplishment	54	Associate Degree ¹	3.46±0.61	17.733	0.000*	1,2,3>4
	99	Undergraduate ²	3.36±0.69			
	16	Graduate ³	3.49±0.47			
	58	Doctorate ⁴	2.72±0.51			
Emotional Exhaustion	54	Associate Degree ¹	1.96±0.93	16.541	0.000*	1,2,3>4
	99	Undergraduate ²	1.94±0.95			
	16	Graduate ³	1.94±0.63			
	58	Doctorate ⁴	0.99±0.77			
Depersonalization	54	Associate Degree ¹	1.32±0.83	12.263	0.000*	1,2,3>4
	99	Undergraduate ²	1.44±0.86			
	16	Graduate ³	1.28±0.50			
	58	Doctorate ⁴	0.66±0.68			
Perceived Organizational Support	54	Associate Degree ¹	2.28±0.76	23.807	0.000*	1,2,3>4
	99	Undergraduate ²	2.53±0.81			
	16	Graduate ³	2.70±0.73			
	58	Doctorate ⁴	3.57±1.08			

* X: Mean, SD: Standard deviation.

** $p < 0.05$

Table 3.11. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by Occupational Groups

Variables	N	Occupation	X ±SD	F and p	Between-group Difference
Job Overload	33	Oral and dental health technician ¹	3.42±0.65	F:12.956 p:0.000*	1>4,5
	86	Research assistant ²	3.00±0.86		
	13	Nurse ³	3.13±0.79		
	50	Faculty member ⁴	2.13±0.70		
	20	Health technician ⁵	2.61±0.86		
	25	Medical Secretary ⁶	3.02±0.90		

Burnout	33	Oral and dental health technician ¹	2.48±0.55	F:16.814 p:0.000*	1,3>2,4,5
	86	Research assistant ²	2.13±0.59		
	13	Nurse ³	2.50±0.74		
	50	Faculty member ⁴	1.41±0.60		
	20	Health technician ⁵	1.96±0.51		
	25	Medical Secretary ⁶	2.25±0.68		
Personal Accomplishment	33	Oral and dental health technician ¹	3.47±0.42	F:7.664 p:0.000*	1,2,5,6>4
	86	Research assistant ²	3.32±0.69		
	13	Nurse ³	3.20±0.61		
	50	Faculty member ⁴	2.75±0.61		
	20	Health technician ⁵	3.43±0.67		
	25	Medical Secretary ⁶	3.42±0.71		
Emotional Exhaustion	33	Oral and dental health technician ¹	2.39±0.82	F:18.107 p:0.000*	1,3>2,4,5
	86	Research assistant ²	1.74±0.82		
	13	Nurse ³	2.52±0.98		
	50	Faculty member ⁴	0.87±0.72		
	20	Health technician ⁵	1.53±0.79		
	25	Medical Secretary ⁶	2.02±0.99		
Depersonalization	33	Oral and dental health technician ¹	1.59±0.83	F:9.435 p:0.000*	3>4,5,6
	86	Research assistant ²	1.33±0.76		
	13	Nurse ³	1.78±1.33		
	50	Faculty member ⁴	0.63±0.67		
	20	Health technician ⁵	0.93±0.49		
	25	Medical Secretary ⁶	1.32±0.81		
Perceived Organizational Support	33	Oral and dental health technician ¹	1.99±0.82	F:25.313 p:0.000*	4>1,2,3,5,6
	86	Research assistant ²	2.64±0.74		
	13	Nurse ³	2.43±0.98		
	50	Faculty member ⁴	3.81±0.87		
	20	Health technician ⁵	2.42±0.49		
	25	Medical Secretary ⁶	2.42±0.93		

* X: Mean, SD: Standard deviation.

**p<0.05

Table 3.12. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by Unit

Variables	Unit		t	p
	Surgery (N=78)	Clinic (N=149)		
Job Overload	2.94±0.73	2.80±0.97	1.138	0.256
Burnout	2.18±0.54	1.97±0.76	2.180	0.030*
Personal Accomplishment	3.35±0.62	3.16±0.71	2.011	0.046*
Emotional Exhaustion	1.85±0.78	1.62±1.05	1.635	0.103
Depersonalization	1.35±0.77	1.12±0.88	1.873	0.062
Perceived Organizational Support	2.63±0.80	2.81±1.09	-1.349	0.179

*p<0.05

Table 3.13. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by the Total Year in the Institution

Variables	N	Total working year in the institution	X±SD	F	p	Between-group difference
Job Overload	101	1-5 years ¹	3.11±0.87	7.910	0.000	1>3,4
	58	6-10 years ²	2.,86±0.91			
	43	11-15 years ³	2.43±0.72			
	25	16 years and above ⁴	2.48±0.90			
Burnout	101	1-5 years ¹	2.17±0.64	5.597	0.001	1>3,4
	58	6-10 years ²	2.14±0.74			
	43	11-15 years ³	1.82±0.71			
	25	16 years and above ⁴	1.68±0.60			
Personal Accomplishment	101	1-5 years ¹	3.25±0.60	1.269	0.286	
	58	6-10 years ²	3.33±0.72			
	43	11-15 years ³	3.11±0.84			
	25	16 years and above ⁴	3.09±0.60			
Emotional Exhaustion	101	1-5 years ¹	1.92±0.91	6.331	0.000	1>3,4
	58	6-10 years ²	1.79±1.07			
	43	11-15 years ³	1.30±0.88			
	25	16 years and above ⁴	1.28±0.82			
Depersonalization	101	1-5 years ¹	1.35±0.85	5.230	0.002	1,2>4
	58	6-10 years ²	1.30±0.86			
	43	11-15 years ³	1.04±0.79			
	25	16 years and above ⁴	0.67±0.69			
Perceived Organizational Support	101	1-5 years ¹	2.49±0.80	10.522	0.000	4>1,2
	58	6-10 years ²	2.59±1.16			
	43	11-15 years ³	3.18±1.09			
	25	16 years and above ⁴	3.44±0.70			

* X: Mean, SD: Standard deviation. **p<0.05

Table 3.14. The Distribution of Workload, Burnout and Perceived Organizational Support Scale Scores by the Total Year in the Profession

Variables	N	Total year in the profession	X ±SD	F value	pvalue	Between-group difference
Job Overload	128	1-5 years ¹	3.09±0.89	12.061	0.000*	1>3
	60	6-10 years ²	2.60±0.,82			
	39	11 years and above ³	2.43±0.80			
Burnout	128	1-5 years ¹	2.12±0.69	6.352	0.002*	1>3
	60	6-10 years ²	2.12±0.69			
	39	11 years and above ³	1.69±0.66			
Personal Accomplishment	128	1-5 years ¹	3.21±0.60	4.892	0.008*	2>3
	60	6-10 years ²	3.42±0.78			
	39	11 years and above ³	2.99±0.72			
Emotional Exhaustion	128	1-5 years ¹	1.85±0.96	6.275	0.002*	1>3
	60	6-10 years ²	1.69±0.99			
	39	11 years and above ³	1.23±0.83			
Depersonalization	128	1-5 years ¹	1.29±0.88	4.352	0.014*	1>3
	60	6-10 years ²	1.24±0.78			
	39	11 years and above ³	0.84±0.75			
Perceived Organizational Support	128	1-5 years ¹	2.53±0.93	10.769	0.000*	3>1,2
	60	6-10 years ²	2.83±1.01			
	39	11 years and above ³	3.34±0.95			

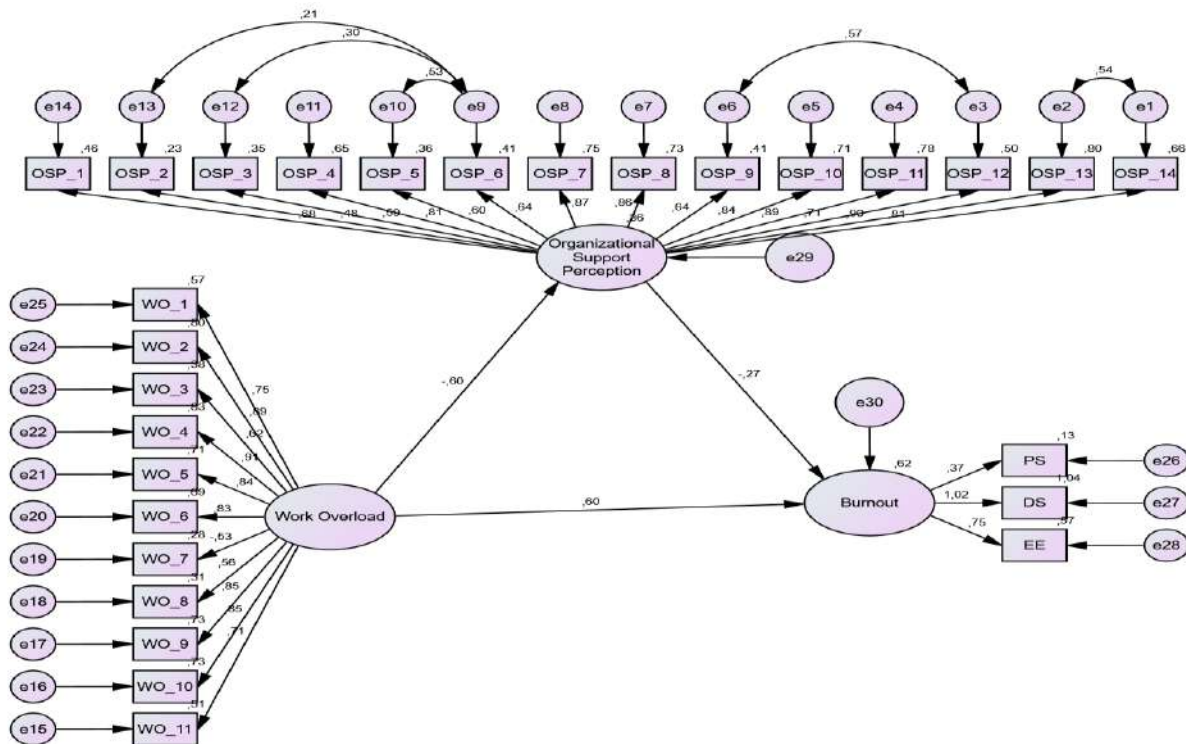
* X: Mean, SD: Standard deviation. **p<0.05

Table 3.15. Results of Pearson Correlation Analysis Between Scales

Variables		Job Overload	Burnout	Personal Accomplishment	Emotional Exhaustion	Depersonalization	Perceived Organizational Support
Job Overload	r	1	,599**	,207**	,722**	,486**	-,610**
	p		,000	,002	,000	,000	,000
Burnout	r			,671**	,903**	,894**	-,621**
	p			,000	,000	,000	,000
Personal Accomplishment	r				,390**	,406**	-,387**
	p				,000	,000	,000
Emotional Exhaustion	r					,769**	-,671**
	p					,000	,000
Depersonalization	r						-,454**
	p						,000
Perceived Organizational Support	r						1
	p						

A negative correlation was determined between job overload and perceived organizational support. In accordance with this finding, H₁ hypothesis was accepted. A significant and negative relation was found between perceived organizational support and burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion and depersonalization. H₂ hypothesis was accepted in accordance with this result. It was determined that there was a positive correlation between job overload and burnout, personal accomplishment, emotional exhaustion and

depersonalization. In accordance with this finding, H₃ hypothesis was accepted (p<0.05; Table 3.15). Model Fit for the Structural Equation Model: Among the fit indices, AGFI, IFI, and CFI were found to provide a good fit, while χ^2/sd , GFI, NFI, TLI, and RMSEA were found to be at an acceptable fit level. Error covariances were set between (e9 and e10), (e9 and e12), (e9 and e13), (e6 and e2), and (e3 and e4) on the model.

Figure 3.1. The Structural Equation Model of the Mediating Role of Perceived Organizational Support in the Effect of Job Overload on Burnout

WO: Work Overload; OSP: perceived organizational support; PS: Personal Success; DS: Depersonalization; EE: Emotional Exhaustion

Analyzing the direct effects, it is observed that job overload had a significant and negative effect on perceived organizational support ($\beta=-0.599$). R^2 value, which indicated the explained variance value of job overload on received organizational support is ,358. It was found that job overload ($\beta=0.597$) had a positive and perceived organizational support ($\beta= -0.268$) had a negative significant effect on burnout. R^2 value, which indicated the

explained variance value of job overload and received organizational support on burnout is ,620. Analyzing indirect effects, it was found that the indirect effect of job overload on burnout ($\beta=0.160$) was significant and positive.

Table 3.16. Structural Equation Model Coefficients

Direct Effect			USC	SC	SE	C.R.	P	R ²	LL	UL	P value
Perceived Organizational Support	←	Job Overload	-0.731	-0,599	0.088	-8.313	***	0.358	-0.709	-0.492	0.010*
Burnout	←	Perceived Organizational Support	-0.059	-0.268	0.015	-3.833	***	0.620	-0.371	-0.175	0.010*
Burnout	←	Job Overload	0.160	0.597	0.032	4.914	***		0.495	0.674	0.010*
Direct Effect											
Burnout	←	Job Overload	0.043	0.160	0.012	3.583	0.005*		0.100	0.247	0.010*
Total Effect											
Burnout	←	Job Overload	0.203	0.758	0.062	3.274	0.016*		0.703	0.817	0.010*

* $p<0,05$, *** $p<0,001$; USC: Unstandardized Coefficients; SC: Standardized Coefficients(β); SE: Standard Error; LL: Lower Limit; UL: Upper Limit

It was observed that job overload had direct ($\beta= 0.597$) and indirect effect ($\beta= 0.160$) on burnout when perceived organizational support was included in the model. The total effect of job overload on burnout ($\beta= 0.758$) was significant and positive. Considering all the data, it was determined that perceived organizational support had a statistically significant mediating role in the effect of job overload on burnout (Table 3.16). In accordance with this result, H_4 hypothesis was accepted.

4. Discussion

The effect of workload on burnout in healthcare professionals and the mediating role of perceived organizational support in this relationship were analyzed in this study. The results obtained reveal that work overload significantly and positively affects burnout, and organizational support reduces this effect significantly.

In our study, the sense of personal failure was found to be significantly higher in female healthcare professionals. It was determined that job overload, burnout and emotional exhaustion levels were higher in those with associate degrees; personal accomplishment level in those with master’s degrees; depersonalization level in those with undergraduate degrees; and perceived organizational support in those with doctoral degrees. It was found in the study analyzing the effect of job satisfaction and organizational support on burnout in nurses that as the level of the perceived organizational support increases, their job satisfaction levels also increase and as the organizational support reduces burnout levels increase (Taş et al., 2024). Based on our study results, in general, as the level of education increases, in parallel with the advancement of

age, it enables the management of excess workload with more successful dynamics and, on the other hand, paves the way for a more positive perception of organizational support.

It was determined in our study that those working for 1-5 years had higher burnout levels. Ergin (1992) and Çam (1995) found that as the working time of the nurses in the profession increased, depersonalization and emotional exhaustion levels decreased and personal accomplishment levels increased. Torun (1997) stated that those working 1-5 years had higher burnout levels compared with those working less than 1 year or more than 5 years. Kavla (1998) found that depersonalization levels were high among the nurses working 1-5 years and personal accomplishment levels were higher among the nurses working 21 years and more. In addition, Aras (2006) determined that the nurses and midwives working 6-10 years had higher emotional exhaustion and lower personal accomplishment levels when compared to those working 21 years and more. Demir (1995) stated that as the working time increased burnout decreased in nurses, and Taycan et al. (2006) reported that the sense of personal accomplishment increased. A possible reason for the higher burnout levels among healthcare workers between 1 and 5 years in our study is that burnout may not have occurred in the first year, when enthusiasm, motivation, and excitement about starting a new job are still high. As the excitement and happiness of starting a new job diminish, and the perception that work-related challenges and expectations are not fulfilled becomes more prominent, burnout becomes more pronounced. In later periods, such as after five years, burnout diminishes as individuals gain work

experience, manage challenges more successfully, and become more accepting of the reality of their work life.

In our study, it was determined that work overload had a significant and positive effect on burnout, which is an expected result. In a large-scale study conducted in the USA, “work overload” was found to be an independent factor increasing the risk of burnout by 2-3 times (Rotenstein et al, 2023, p. 1923). In a study conducted in Turkey on emergency healthcare professionals revealed through structural equation modeling that workload had a positive effect on burnout (Doğan et al, 2024, p. e13092).

As a result of our study, there was a significant and negative relationship between perceived organizational support and burnout. This is an expected result and indicates that employees’ accomplishments are noticed, acknowledged, and encouraged by the organization. This situation increases motivation, reduces burnout, and helps sustain higher levels of accomplishment. This finding aligns with the Organizational Support Theory developed by Eisenberger et al (1986). Ren et. al determined in the study they conducted that a high perceived support from the institution employees work for in the pandemic period significantly reduced the risk of burnout (Ren et. al, 2024, p. 719).

It was determined in our study that perceived organizational support had a statistically significant mediating role in the effect of work overload on burnout. Our research findings reveal that work overload increases burnout in healthcare professionals, while organizational support weakens this relationship. The mediating role of organizational support revealed by this study is consistent with previous studies in the literature. In a study conducted in China, it was found that perceived organizational support had a partial mediating role in the relationship between stress and burnout (Wang et al, 2023, p. 483). Similarly, in a study conducted in Pakistan on pharmacists working in a hospital, it was determined that organizational support had a mediating role in the relationship between workload and mental well-being (Rehman et al, 2025, p. 11994).

In some studies, it is stated that organizational support has a buffer effect rather than mediation. We can explain our research findings through Organizational Support Theory and JD-R model. According to organizational support theory, employees experience lower levels of burnout when they perceive that the organization cares about them (Eisenberger et al, 1986, p. 500). To JD-R model, while demands such as workload increase burnout, resources such as organizational support reduce this effect as a balancing buffer (Tummers & Bakker, 2021, p. 3–4).

Consequently, it was determined in our study that work overload had a significant and positive effect on burnout and perceived organizational support had a statistically significant mediating role in the effect of work overload on burnout.

The relationship between burnout, workload and perceived organizational support is of critical importance for organizational productivity and employee health. While high workload may increase burnout, a strong perception of organizational support reduces this negative effect.

It is important to analyze each of the factors leading burnout in detail, both at individual and organizational levels and take precautions. It may be difficult to cope with

burnout only by individual effort but this process can be managed more successfully through measures at organizational level and organizational support to be provided. Measures should be taken regarding the workload of employees and more organizational support should be provided.

It's important to thoroughly analyze each factor that leads to burnout at both the individual and organizational levels and implement measures at these levels. While combating burnout can be challenging solely through individual efforts, the process can be more successfully managed with organizational measures and support. Employee workload should be determined according to the standard criteria required by the job, shift planning and workload balancing policies, and employee support programs should be developed. Furthermore, various approaches (rewards, vacation programs, additional pay systems based on job performance, etc.) should be implemented to increase employee motivation, and supportive leadership training should be provided for managers.

References

- Aras, Z. (2006). Birinci basamak sağlık kurumlarında çalışan hemşire ve ebelerin tükenmişlik durumları (Tez no. 193545) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir.
- Bakker, A. B., Demerouti, E., & Verbeke, W. (2004). Using the job demands-resources model to predict burnout and performance. *Human Resource Management*, 43(1), 83–104.
- Bakker, A., Demerouti, E. ve Schaufeli, W. (2003). Dual processes at work in a call centre: An application of the job demands-resources model. *European Journal of Work And Organizational Psychology*, 12(4), 393-417.
- Bakker, A. B., Demerouti, E., de Boer, E., & Schaufeli, W. B. (2003a). Job demands and job resources as predictors of absence duration and frequency. *Journal of Vocational Behavior*, 62, 341-356.
- Bakker, A., Hakanen, J., Demerouti, E., & Xanthopoulos, D. (2007). Job resources boost work engagement, particularly when job demands are high. *Journal of Educational Psychology*, 99(2), 274-284.
- Byrne, B. M. (1994). Burnout: Testing for the validity, replication, and invariance of causal structure across elementary, intermediate, and secondary teachers. *American Educational Research Journal*, 31(3), 645–673.
- Caesens, G., & Stinglhamber, F. (2014). The relationship between perceived organizational support and work engagement: The role of self-efficacy and its outcomes. *Revue*
- Çam, O. (1995). Tükenmişlik. Saray Medikal Yayıncılık, İzmir.
- Demerouti E., Bakker A. B., Nachreiner F., Schaufeli W. B. (2001). The job demands-resources model of burnout. *J. Appl. Psychol.* 86, 499–512.
- Demir, A. (1995). Hemşirelerin tükenmişlik (Burnout) düzeyleri ve tükenmişliği etkileyen bazı faktörlerin incelenmesi (Tez no. 33031) [Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir.

- Doğan, S. (2005). Personel güçlendirme. Sistem Yayıncılık.
- Edú-Valsania, S., Laguía, A., & Moriano, J. A. (2022). Burnout: A review of theory and measurement. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(3), 1780.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., & Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 500-507.
- Ergin, C. (1992). Doktor ve hemşirelerde tükenmişlik ve Maslach tükenmişlik ölçeğinin uyarlanması. VII. Ulusal Psikoloji Kongresi, 22th September 1992 Ankara (Turkey).
- Européenne de Psychologie Appliquée/European Review of Applied Psychology, 64(5), 259-267.
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-Out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165.
- Gözüm, S. (2005). Koruyucu sağlık hizmetlerinde görev yapan hemşire ve ebelerde iş doyumunu, tükenmişlik ve işe devamsızlığı etkileyen faktörlerin araştırılması (Tez no. 49519) [Doktora tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir.
- Hochwarter, W. A., Perrewé, P. L., Meurs, J. A., & Kacmar, C. (2007). The interactive effects of work-induced guilt and perceived organizational support on job performance and satisfaction. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(2), 154-165.
- HSE. (2005, Mart 3). Understanding ergonomics at work. www.hse.gov.uk/pubns/indg90.pdf 2005
- Işık U. (2005). Ankara onkoloji eğitim ve araştırma hastanesinde çalışan yardımcı sağlık personelinde tükenmişlik durumu araştırması (Tez no. 165432) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir.
- Jacobs, K., Hellman, M., Markowitz, J., & Wuest, E. (2013). Workload. In M. D. Gellman & J. R. Turner (Eds.), *Encyclopedia of Behavioral Medicine* (pp. 2068-2069). New York, NY: Springer New York.
- Kaçmaz, N. (2005). Tükenmişlik (burnout) sendromu. *Journal of Istanbul Faculty of Medicine*, 68(1), 29-32.
- Karasek, R. A., & Theorell, T. (1990). Healthy work: Stress, productivity, and the reconstruction of working life. Basic Books.
- Kavla, İ. (1998). Hemşirelerde iş doyumunu ile tükenmişlik ilişkisi (Tez no. 99505) [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir.
- Korkmazer, F., & Aksoy, A. (2018). Sağlık çalışanlarının iş yükü fazlalığı algısının yaşam kalitesi ve iş-aile çatışması ile ilişkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 607-619.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113.
- Maslach, C. (1982). Understanding burnout: Definitional issues in analyzing a complex phenomenon. *Job Stress and Burnout*, 29-40.
- Maslach C., Jackson S. E., Leiter M. P. (1996). MBI: The Maslach Burnout Inventory: Manual. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, p.20.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 397-422.
- Maslach, C. (2003). Job burnout: New directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189-192.
- Peltzer, K., Mashego, T. A., & Mabebe, M. (2003). Occupational stress and burnout among South African medical practitioners. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 19(5), 275-280.
- Polat, S., & Aktop, E. (2010). Öğretmenlerin duygusal zekâ ve örgütsel destek algılarının girişimcilik davranışlarına etkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, 22, 1-20.
- Ren, Y., Li, G., Pu, D., He, L., Huang, X., Lu, Q., Du, J., & Huang, H. (2024). The relationship between perceived organizational support and burnout in newly graduated nurses from southwest China: The chain mediating roles of psychological capital and work engagement. *BMC Nursing*, 23, Article 719.
- Rehman, S., Alotaibi, K. A., Rehman, E., Khan, M. N., Rahman, M. A., & Yaqoob, B. (2025). The buffering effects of mindfulness and organizational support on the mental health of hospital pharmacists in high-workload environments. *Scientific Reports*, 15, 11994.
- Rhoades, L., & Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: a review of the literature. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Rotenstein, L. S., Brown, R., Sinsky, C., & Linzer, M. (2023). The association of work overload with burnout and intent to leave the job across the healthcare workforce during COVID-19. *Journal of General Internal Medicine*, 38(8), 1920-1927.
- Sayıl, İ., Haran, S., Ölmez, Ş., & Özgüven, H. D. (1997). Ankara Üniversitesi hastanelerinde çalışan doktor ve hemşirelerin tükenmişlik düzeyleri. *Kriz Dergisi*, 5(2).
- Schaufeli, W. B., & Enzmann, D. (1998). The burnout companion to study and practice: A critical analysis. CRC press South African medical practitioners. *Stress and Health: Journal of the International Society For the Investigation of Stress*, 19(5), 275-280.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2018). *Using multivariate statistics*. 7th Edn London.
- Taş, F., Altıparmak, E., & Talmaç, N. (2024). İş doyumunu ve tükenmişlik ilişkisinde örgütsel desteğin rolü: Hemşireler üzerine bir araştırma. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 10(3), 150-161.
- Taycan, O., Kutlu, L., Çimen, S., & Aydın, N. (2006). Bir üniversite hastanesinde çalışan hemşirelerde depresyon ve tükenmişlik düzeyinin sosyo demografik özelliklerle ilişkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 7(2), 100-108.
- Torun, A. (1997). Stres ve tükenmişlik. *Endüstri ve Örgüt Psikolojisi*, 2, 43-53.
- Tummers, L. G., & Bakker, A. B. (2021). Leadership and Job Demands-Resources theory: A systematic review. *Frontiers in Psychology*, 12, 722080.

- Wang, X., Hou, Y., Gao, S., & Yue, C. (2023). Mediating role of perceived social support in the relationship between perceived stress and job burnout among midwives in the post-COVID-19 era. *Nursing Open*, 10, 479–487.
- Wickens, C. D. (2002). Multiple resources and performance prediction. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 3(2), 159–177.

Supporting The Social Development of Migrant Children Between 7-12 Years of Age

Ömer Süha Kılıç^{1,a,*}, Vehbi Ünal^{2,b}

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Şuşehri Timur Karabal Meslek Yüksek Okulu, Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, Sivas, Türkiye

² Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Sivas, Türkiye

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 28/04/2025

Accepted : 15/08/2025

Keywords:

Migration

Child

Social development

Developmental tasks

ABSTRACT

Migration affects people's lives in many aspects. The effects of migration are greater on children. Environmental conditions that are important for child development change negatively during the migration process and adversely affect children's social development. Children who have to adapt to living in a different region face many different difficulties in this process and struggle to carry out the activities necessary to maintain their social development in a healthy manner. The main purpose of this study is to reveal what can be done for migrant children aged 7-12 to show healthy social development. When the literature is examined, it is seen that research on migration focuses on children's health and education problems, while the social development dimension is not adequately addressed. In this study, which used qualitative research methods, 42 studies published between 2005-2024 were examined using thematic analysis. The findings showed that the basic social development tasks of children in this age group are: peer relationships, empathy, taking responsibility, problem solving, developing self-confidence, decision making, cooperation, and assertiveness. To support these developmental areas, it is recommended to facilitate language learning, ensure active participation in the educational process, make appropriate curriculum adjustments, increase social activities, raise awareness of families on this issue, and implement practices that strengthen peer interaction.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 145-153, 2025

7-12 Yaş Arası Göçmen Çocukların Sosyal Gelişimlerinin Desteklenmesi

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 28/04/2025

Kabul : 15/08/2025

Anahtar Kelimeler:

Göç

Çocuk

Sosyal gelişim

Gelişim görevleri

ÖZ

Göç insanların yaşamlarını birçok açıdan etkilemektedir. Göçün çocuklar üzerindeki etkileri daha fazladır. Çocuk gelişimi açısından önemli olan çevresel koşullar, göç sürecinde olumsuz yönde değişmektedir ve çocukların sosyal gelişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Göç edilen farklı bir bölgede yaşama uyum sağlamak zorunda kalan çocuklar bu süreçte farklı birçok güçlüklerle karşılaşmakta ve sosyal gelişimlerini sağlıklı bir biçimde sürdürebilmek için gerekli olan faaliyetleri yerine getirmekte zorlanmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı 7-12 yaş aralığındaki göçmen çocukların sağlıklı bir sosyal gelişim gösterebilmeleri için neler yapılabileceğini ortaya koymaktır. Literatür incelendiğinde göç üzerine yapılan araştırmaların çocukların sağlık ve eğitim sorunlarına odaklandığı, sosyal gelişim boyutunun ise yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Nitel araştırma yöntemi kullanılan bu çalışmada, 2005-2024 yılları arasında yayımlanmış 42 çalışma tematik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular, söz konusu yaş grubundaki çocukların temel sosyal gelişim görevlerinin; akran ilişkileri, empati kurma, sorumluluk alma, problem çözme, özgüven geliştirme, karar verme, iş birliği yapma ve atılganlık olduğunu göstermiştir. Bu gelişim alanlarının desteklenmesi için dil öğreniminin kolaylaştırılması, eğitim sürecine aktif katılımın sağlanması, uygun müfredat düzenlemeleri, sosyal etkinliklerin artırılması, ailelerin bu konuda bilinçlendirilmesi ve akran etkileşimini güçlendirici uygulamaların hayata geçirilmesi önerilmektedir.

^a omersuha@cumhuriyet.edu.tr

^b <https://orcid.org/0009-0000-4215-4209>

^c yunal@cumhuriyet.edu.tr

^d <https://orcid.org/0000-0003-3827-6339>

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç olgusu, dünyanın farklı dönemlerinde değişen yaşam koşullarına bağlı olarak her zaman önemli bir sosyal gerçeklik olarak karşımıza çıkmıştır. Modernleşme ile birlikte göç, bireyler üzerinde onarılması güç sosyal, ekonomik ve psikolojik sorunlara yol açarak ulusal ve uluslararası düzeyde giderek daha görünür hâle gelmiş ve evrensel bir sorun niteliği kazanmıştır (Çağlar, 2018: 30).

Uluslararası Göç Örgütü (IOM) göçü; “Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleri” olarak açıklamaktadır (IOM, 2009: 22). Bu nüfus hareketleri insan yaşamı üzerinde birçok etkiye sebep olmaktadır. Göç insanlığın gelişimi noktasında olumlu birçok katkı sağlamasına rağmen toplumların ve ülkelerin yaşadığı birçok sorunun yayılmasında ve yaygınlaşmasında da önemli bir rol oynamıştır (Ekici ve Tuncel, 2015: 11).

Göçün ortaya çıkardığı sonuçlardan en çok etkilenen gruplar arasında kadınlar, ergenler ve çocuklar yer almaktadır (Hatipler ve Daşkiran, 2021: 724). Özellikle çocuklar açısından göç; sağlık, beslenme, eğitim, barınma, ihmal ve istismar gibi pek çok boyutta riskler barındırmaktadır (Demir ve Yersel, 2024: 216). Çocuğun iradesi dışında gerçekleşen göç hareketleri, göç edilen yerin sosyal ve kültürel farklılıklarıyla birleştiğinde çocukların ruh sağlığını olumsuz etkileyebilmekte; aynı zamanda sosyal gelişim görevlerini yerine getirme sürecinde de kısıtlayıcı bir rol üstlenmektedir (Tuzcu ve Bademli, 2014: 61).

Yakın tarihli örneklerden biri olarak 2010 yılında Tunus'ta başlayan protestolar Mısır, Libya, Bahreyn, Ürdün ve Yemen' e sıçrayıp kısa sürede Orta Doğu'ya yayılarak Arap Baharı olarak adlandırılan bir kargaşa dönemi yaşanmaya başlamıştır. Bu durum 2011 yılında ise Suriye de iç savaşa dönüşmüştür. Suriye de yaşanan iç savaşla birlikte ülkemize Suriye'den büyük bir göç dalgası yaşanmıştır (Sarp ve Özaydın, 2020: 203). Ülkemizin Suriye ile komşu olması, göçmen ve sığınmacılara yönelik olumlu yaklaşımı, din birlikteliğinin olması ve kültüründen gelen köklü bir göç geleneğine sahip olması nedeniyle ülkemiz Suriyeliler için önemli bir sığınma merkezi hâline gelmiştir (Ünal, 2022: 216). Yaşanan bu göç olayından ülkemiz ciddi derecede etkilenmiş olup göçün insanlara yaşattığı etkileri günümüzde de devam etmektedir.

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün paylaştığı resmi verilere göre ülkemize göç eden Suriyeli yabancıların sayısı ve yaşlara göre dağılımı incelendiğinde; 6 Eylül 2020 tarihi itibarıyla 5 ilde 7 geçici barınma merkezinde 59.877 geçici koruma kapsamında Suriyeli barınmaktadır. Bunun dışında, geçici barınma merkezleri dışında 3.559.041 geçici koruma sahibi Suriyeli yaşamaktadır. Göç İdaresi Başkanlığı'nın 2024 yılı verilerine göre, Türkiye'de çoğunluğunu Suriyelilerin oluşturduğu 5-9 yaş grubunda 496.434, 10-14 yaş grubunda ise 337.841 göçmen çocuk bulunmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2024). Bu veriler, göçmen çocukların önemli bir nüfus grubunu temsil ettiğini ve bu durumun eğitim, sosyal uyum gibi alanlarda kapsamlı politikalar geliştirilmesini gerektirdiğini göstermektedir.

Özellikle 7-12 yaş aralığı, çocukların sosyal gelişim görevlerini yerine getirdikleri kritik bir dönemdir. Bu evrede akademik gelişim nispeten yavaşlarken, sosyal gelişim hız kazanmakta ve sosyal becerilerin temelleri atılmaktadır (Esati, 2017: 104). Sosyal gelişim sürecinde çocuğun gelişimini etkileyen faktörler (ebeveynler, akrabalar, yakın çevredeki yetişkinler ve akran ilişkileri) belirli bir ölçüde tahmin edilebilir bir seyir izler. Ancak çocuk yedi yaşından itibaren okula başladığında, okuma becerisi kazandığında, sosyal medya kullanımı arttığında ve çevresindeki akran çeşitliliği genişlediğinde, etkileşimde bulunduğu sosyal ağlar büyümekte ve gelişim süreci çok yönlü bir hal almaktadır (Slavin, 2017: 61).

Okul çağı olarak adlandırılan bu dönemde, çocukların sosyal gelişimini etkileyen farklı davranış örüntüleri gözlemlenmektedir. Çocuklar, ailelerinden giderek uzaklaşmakta; aile ilişkileri zayıflarken, sınıf arkadaşları ve oyun gruplarıyla daha fazla etkileşime girmektedir. Bu süreçte, çocuklar kolayca etkilenebilmekte ve kendi görüşleriyle akranlarının görüşlerinin benzer, yetişkinlerin görüşlerinin ise farklı olduğuna inanmaktadır (Bak, 2011: 212). Tüm bu olumsuz faktörlere bir de göçmenlik durumu eklendiğinde, 7-12 yaş aralığındaki okul çağı dönemi, çocuğun sosyal gelişimi açısından daha da hassas ve karmaşık bir hale gelmektedir. Bu nedenle göçmen çocukların sosyal uyum süreçlerini destekleyecek politikaların, özellikle bu kritik gelişim evresinde multidisipliner bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışmada göçün okul çağı çocuklarının sosyal gelişimleri üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Yapılan literatür taramasında araştırmaların çoğunlukla göçün çocukların sağlık durumları üzerindeki etkileri ve göç sürecinde yaşanan eğitim sorunları gibi konulara odaklandığı, göçmen çocukların sosyal gelişimleri üzerine ise yeterli sayıda çalışmanın bulunmadığı belirlenmiştir. Mevcut çalışmaların, sosyal gelişim konusunu daha çok okul öncesi yaş grubu çocukları bağlamında ele aldığı görülmektedir. Literatür taraması sonucunda, 7-12 yaş aralığındaki çocuklara yönelik bilimsel araştırmaların yetersiz olduğu saptanmıştır. Bu araştırma, söz konusu boşluğu doldurarak ilgili yaş grubuna ilişkin çalışmaların katkı sağlamayı amaçlamakta; bu yönüyle çalışmanın bilimsel önemini ve gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Göçün çocukların sosyal gelişimleri üzerindeki olumsuz etkileri göz önünde bulundurulduğunda; 7-12 yaş okul çağı göçmen çocukların sağlıklı bir sosyal gelişim sürdürebilmeleri için dikkat edilmesi gereken hususların belirlenmesi çalışmamızın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma kapsamında 2005-2024 yılları arasında yayımlanmış ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar taranmıştır. Tarama sürecinde “göç”, “çocuk”, “sosyal gelişim”, “okul çağı” ve “göçmen çocuklar” gibi anahtar kelimeler kullanılmıştır. İnceleme sonucunda toplam 42 çalışma (hakemli makaleler, tezler ve raporlar) analize dahil edilmiştir. Kaynak seçiminde; konu ile doğrudan ilişki, çalışmanın özgün ve bilimsel ölçütlere uygun olması, erişilebilir tam metin içermesi kriterleri dikkate alınmıştır.

Taranan çalışmalardan elde edilen veriler, nitel araştırma yaklaşımlarından tematik analiz yöntemiyle

incelenmiştir. Analiz sürecinde ilk olarak, 7-12 yaş arası çocukların sosyal gelişim görevleri literatür ışığında belirlenmiştir. Ardından, konuyla ilgili seçilen çalışmalar ayrıntılı biçimde incelenmiş ve bu gelişim görevleri üzerinde etkili olduğu tespit edilen bulgular sistematik olarak sınıflandırılmıştır. Belirlenen başlıklar doğrultusunda oluşturulan temalar, kapsamlı biçimde değerlendirilerek araştırmanın amacına uygun bir bütünlük içinde yapılandırılmıştır.

Elde edilen bulgular, “7-12 Yaş Arası Çocukların Sosyal Gelişimi ve 7-12 Yaş Arası Çocuklarda Geliştirilmesi Gereken Sosyal Beceriler” ana başlığı altında sunulmuştur. Bu kapsamda göçmen çocukların sosyal gelişim sürecinde karşılaştıkları güçlükler ve bu güçlüklerin azaltılmasına yönelik öneriler olmak üzere iki temel tema oluşturulmuştur. Böylece veriler yalnızca tanımlayıcı bir biçimde değil aynı zamanda anlamlı bir çerçeve içinde yorumlanarak çalışmanın problemine doğrudan katkı sağlayacak şekilde düzenlenmiştir.

1. 7-12 Yaş Arası Çocukların Sosyal Gelişimleri

Sosyal gelişim, bireyin dünyaya geldiği andan itibaren aile ortamında başlayarak, iletişim ve etkileşim içinde bulunduğu çevre aracılığıyla toplumsal bir birey hâline gelme süreci olarak tanımlanır (Çubuklu ve Gültekin, 2006: 156). Schaffer’a (1996; Akt. Özçelik, 2019: 133) göre ise sosyal gelişim, doğumdan ölüme kadar devam eden yaşam sürecinde, çevre ile kurulan iletişim ve etkileşim sonucunda bireyin davranışlarında meydana gelen ilerleme ve değişimlerin bütünüdür. Arat (2021: 173) ise sosyal gelişimi; çocuğun kendini ifade edebilmesi, kendisi ve çevresiyle uyum içinde olabilmesi ve duygularını kontrol edebilmesi olarak açıklamaktadır.

Bu tanımlar, sosyal gelişimin yalnızca bireysel değil, aynı zamanda çevresel ve kültürel faktörlerle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Sosyal gelişim sürecinin doğasını anlamak için bu alana yön veren kuramsal çerçevelere başvurmak önemlidir. Özellikle Psikoanalitik Kuram, Psikososyal Gelişim Kuramı, Sosyal Öğrenme Kuramı ve Ekolojik Sistem Kuramı, çocukların sosyal gelişim süreçlerini farklı perspektiflerden ele alarak açıklamaktadır.

Psikoanalitik Gelişim Kuramı: Sigmund Freud tarafından geliştirilen bu kuram, bireyin doğumdan itibaren yaşadığı deneyimlerin sosyalleşme süreci üzerinde belirleyici olduğunu vurgular. Freud’a göre gelişimsel dönemlerde karşılaşılan travmalar, ileriki yaşlarda sosyal yetersizliklere yol açabilir. Dolayısıyla gelişim görevlerinin zamanında ve sağlıklı bir biçimde tamamlanması, çocuğun sosyal uyumunu doğrudan etkiler (Aral ve Kadan, 2018: 243).

Psikososyal Gelişim Kuramı: Erikson tarafından geliştirilen bu kuram, psikososyal gelişimin; psikolojik, sosyal ve kültürel güçlerin etkileşiminin bir sonucu olduğunu öne sürmektedir. Kurama göre birey yaşam sürecinde bu etkileşimlerin yoğunlaştığı, savunmasızlığın arttığı ve potansiyelin en üst düzeye çıktığı kritik dönüm noktaları ve gelişimsel krizlerle karşılaşmaktadır. Erikson, bu krizlerin sağlıklı bir şekilde çözümlenmesinin bireyin psikososyal olgunluğuna katkı sağladığını aksine

çözümlenememesi durumunda ise bireyin sonraki gelişim evrelerinde bu krizlerle baş etmek zorunda kalacağını vurgulamaktadır (Miller, 2002; Akt: Baysal Metin, 2016: 172).

Sosyal Öğrenme Kuramı: Albert Bandura’nın ortaya koyduğu bu kuram sosyal gelişimi, sosyal öğrenme ile açıklamaktadır. Bandura insanların yaşamları sürecinde diğer insanlarla etkileşime girdikçe onları gözlemlediklerini, gözlemledikleri kişilerin bazı davranışlarını taklit ettiğini, taklit edilen bu davranışların pekiştirilmesi durumunda öğrenildiğini, farklı bir öğrenme yöntemi olarak da bireylerin model aldıkları kişilerin davranışlarını öğrenme noktasında eğilim gösterdiklerini söyler. Yaşam boyu devam eden bu öğrenme süreci neticesinde kişilerin sosyal gelişimlerini sürdürdüğünü belirtir (Orçan, 2017: 128).

Ekolojik Sistem Kuramı: Urie Bronfenbrenner’in geliştirdiği bu kuram çocuğun doğuştan getirdiği biyolojik özelliklerin yakın çevreden uzak çevreye doğru zaman içerisinde yaşadığı karşılıklı etkileşimlerle şekillendiğini ve değiştiğini ileri sürmektedir. Çocuklar dünyaya geldikleri andan itibaren anne ve babaları ile etkileşime geçmektedir. Bu etkileşimin neticesinde anne babanın psikolojik özellikleri, çocuk yetiştirme tutumları, kendi anne babalarının çocuk yetiştirme tutumları, çalışma koşulları gibi çeşitli koşullar çocuğun sosyal gelişimini sağlamaktadır (Adak Özdemir ve Özdemir Beceren, 2024: 6).

Tanımlar ve kuramlar ışığında, sosyal gelişimin bireyin yaşamı boyunca süren, çevresel faktörlerle sürekli etkileşim hâlinde olan bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle çocukluk döneminde, sosyal gelişim görevlerinin zamanında kazanılmaması, ilerleyen yıllarda sosyal uyum sorunlarına yol açabilir. Buna karşılık, bu görevlerin başarıyla yerine getirilmesi, bireyin toplum içinde sağlıklı ilişkiler kurmasına ve uyumlu bir yaşam sürmesine katkı sağlar.

2. 7-12 Yaş Arası Çocuklarda Geliştirilmesi Gereken Sosyal Beceriler

Araştırmamıza konu olan 7-12 yaş arası çocukların sağlıklı bir sosyal gelişim gösterebilmeleri için kazanmaları gereken başlıca beceriler; olumlu akran ilişkileri geliştirme, empati kurma becerisi, sorumluluk sahibi olma, problem çözme becerisi, özgüven, karar verme yeteneği, iş birliği yapabilme becerisi ve atılganlık olarak sıralanabilir (Onur Sezer, 2021: 200). Bu becerilerin her biri çocuğun sosyal uyumunu destekleyen temel yapı taşlarıdır. Aşağıda bu becerilerin önemi ve göçmen çocukların bu alanlarda desteklenmesine yönelik öneriler sunulmaktadır.

a. Olumlu Akran İlişkileri Geliştirme

Sosyal gelişimin önemli boyutlarından biri çocukların akranlarıyla kurduğu ilişkiler ve bu ilişkilerin niteliğidir. Özellikle 7-12 yaş aralığında akran grupları çocuğun toplumsal becerilerinin gelişmesinde ve değerler sistemini içselleştirmesinde kritik bir rol oynar. Akran ilişkileri, benzer yaşta ya da gelişim düzeyinde olan, ortak yaşantılara sahip ve özellikle benzer sosyal bağlamı paylaşan bireyler arasında gerçekleşen karşılıklı etkileşimler olarak tanımlanmaktadır (Gülay, 2009: 83).

Şekil 1. 7-12 yaş arası sosyal gelişim görevleri
Figure 1. Social development tasks for ages 7–12

İnsan yaşamında bireyler arasındaki etkileşimin en yoğun yaşandığı dönem ergenlik dönemidir. Bu dönemde kurulan akran ilişkileri, sosyal bağların güçlenmesine ve etkileşimin kolaylaşmasına aracılık ederek bireylerin sosyal gelişimi açısından önemli bir rol üstlenmektedir (Pehlevan ve Bal, 2018: 192).

Demir ve arkadaşlarının (2005: 83) belirttiğine göre, bir çocuğun içinde yaşadığı toplumun değerlerini öğrenmesinde ve kişisel güven duygusunu kazanmasında akran gruplarıyla kurduğu ilişkiler, ailesiyle kurduğu ilişkilerden daha fazla etkiye sahiptir. Bu durum, özellikle göçmen çocuklar açısından dikkat çekicidir. Göçmen çocukların karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri göç ettikleri yeni yerin değerlerini bilmemeleridir. Bu eksiklik, yaşadıkları bölgede kuracakları akran ilişkileri yoluyla aşılabilir. Dolayısıyla göçmen çocukların akran ilişkilerini geliştirebilmeleri için öncelikle iletişim becerilerinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Ardından farklılıklara saygı duyma ve kabul etme becerilerinin kazandırılması, çocukların arkadaşlık ilişkilerini sürdürebilmeleri açısından önemlidir. Bu süreçte anne-babalar, öğretmenler ve çocuğun yakın çevresindeki yetişkinler, çocukların akranlarıyla kurdukları olumlu ilişkileri teşvik etmeli; olumsuz ilişkiler karşısında ise onarıcı bir tutum sergilemelidir. Sağlıklı akran ilişkilerinin sürdürülmesi, çocukların sosyal gelişimleri açısından kritik bir öneme sahiptir (Köse, 2015: 5).

b. Empati Kurma Becerisi

Akran ilişkilerinin güçlenmesi yalnızca sosyal bağları pekiştirmekle kalmaz aynı zamanda çocuklarda empati becerisinin gelişmesine de zemin hazırlar. Empati kurma becerisinin sosyal gelişim üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar, empati yeteneği gelişmiş çocukların ilerleyen yaşam dönemlerinde daha mutlu ve sorumluluk sahibi bireyler olduklarını göstermektedir. Nitekim ergenlik dönemindeki erkek çocuklarda, empati düzeyi yükseldikçe saldırgan davranışların azaldığı tespit edilmiştir (Ünal Karagüven, 2015: 190).

Göçmen çocuklarda empati gelişimini destekleyen en önemli faktörlerden biri yerel öğrencilerle aynı eğitim ortamını paylaşmalarıdır. Kızılkaya ve Ekin'in (2022: 127) Suriyeli ortaokul öğrencileri üzerine yaptıkları çalışmada göçmen çocukların yerel akranlarıyla aynı sınıfta bulunmalarının empati ve yardımlaşma becerilerini güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Önder (2015: 52), empatinin doğuştan gelen bir özellik değil öğrenilen bir beceri olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca empati öğrenme sürecinde dikkat edilmesi gereken iki temel adım bulunduğunu belirtmektedir: Bunlardan ilki bireyin kendi duygularının farkına varabilmesi; ikinci ise duygusal tepkilerini düzenleme yeteneğini geliştirmesidir. Bu iki beceri empatik davranışların gelişimini destekleyen öncül yetkinlikler olarak değerlendirilmektedir.

Çocuğun kendi duygularının farkına varma becerisini kazandırmak için okul öncesinden başlayarak; duyguları adlandırma, ayırt etme ve uygun biçimde ifade etme konularında, çocuğun gelişim düzeyi, yakın çevresi ve mevcut imkânlar dikkate alınarak çeşitli öğretim yöntem ve teknikleri kullanılmalıdır. Göçmen çocukların bu becerileri edinebilmeleri için, erken yaşlardan itibaren okul ortamında eğitim almaları önemlidir.

Duygusal tepkileri düzenleyebilme becerisinin kazandırılmasında ise çocuklara doğru rol modeller sunmak kritik bir etkidir (Önder, 2015: 55). Evde anne-baba, okulda öğretmen, toplumda ise yönetici, sanatçı veya kanaat önderi gibi figürler arasından olumlu rol modellerin öne çıkarılması, bu becerinin gelişimini destekleyecektir.

c. Sorumluluk Sahibi Olma

Empati becerisinin geliştirilmesi çocukların sosyal ilişkilerinde duyarlılık ve anlayış kazanmalarını sağlarken, sorumluluk sahibi olma becerisi ise bu ilişkilerin sürdürülebilir ve sağlıklı bir şekilde devam etmesine zemin hazırlar. Sorumluluk sahibi çocuklar hem kendilerine hem de başkalarına saygı gösteren, kendi işlerini bağımsız şekilde yürütebilen ve başkalarına yük olmamaya özen gösteren bireylerdir. Bu çocuklar, öz değerlerinin

bilincinde olup duygu, düşünce ve davranışlarından öncelikle kendilerini sorumlu tutma eğilimindedirler. Bu çocukların yaşamlarının ilerleyen dönemlerinde çalışkan, güvenilir, iyi bir anne-baba ve iyi bir komşu olma gibi olumlu sosyal roller üstlenme eğilimleri yüksektir (Özen vd., 2002: 47).

Sorumluluk becerisinin gelişiminde aile, okul ve içinde bulunulan toplum önemli bir rol oynamaktadır (Yalçın, 2021: 52). Aile ortamında çocuklara yaşlarına ve gelişim düzeylerine uygun görevler verilmesi, seçim hakkı tanınması ve görevlerin kendi çabalarıyla tamamlanmasına fırsat tanınması, bu becerinin kazanılmasında etkili yöntemlerdir (Özen, 2016: 75). Aydın Kılıç ve Tezel Şahin'in (2021: 1202) araştırmasına göre, göçmen çocuklar park veya gezi gibi ev dışı etkinliklere düşük oranda katılmakta, zamanlarının büyük bölümünü evde geçirmektedir. Bu durum, sorumluluk becerilerinin gelişiminde aile ortamında yapılan etkinliklerin önemini artırmaktadır.

Okul ortamında ise öğretmenler, ders içeriklerine sorumluluk temelli etkinlikler ekleyerek ve öğrencilerin bireysel görevler üstlenmelerini teşvik ederek bu beceriyi destekleyebilirler (Karakuş vd., 2016: 17). Bergut ve Atmaca (2023: 143), göçmen öğrencilerin potansiyellerini daha iyi kullanabilmeleri için öğretmenlerin bu öğrencilere daha fazla sorumluluk verilmesi yönünde teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, ders içeriklerinin ve öğretim yaklaşımlarının göçmen öğrencilerin ihtiyaçlarına göre uyarlanması, hedeflenen becerilerin kazandırılmasında etkili olacaktır.

Toplumsal düzeyde, çocuklara sorumluluk alabilecekleri ortamlar sunmak da büyük önem taşır. Spor müsabakaları, kültürel etkinlikler, çevre projeleri veya gönüllü çalışmalar gibi faaliyetler, çocuklarda aidiyet duygusu, karakter gelişimi ve toplumsal bilinç oluşturarak sorumluluk bilincinin güçlenmesine katkı sağlar (Küçükşen ve Budak, 2017: 1814; Yalçın, 2021: 154). Göçmen çocukların bu tür etkinliklere aktif katılımının sağlanması, hem sosyal uyum hem de bireysel gelişim açısından önemli bir adım olacaktır.

Sorumluluk becerisi, sosyal gelişimin temel yapı taşlarından biridir; ancak çocukların toplumsal yaşamda karşılaştıkları zorluklar karşısında etkili çözümler üretebilmeleri için problem çözme becerilerinin de desteklenmesi gerekir.

d. Problem Çözme Becerisi

Sosyal gelişim açısından problem çözme becerisi olarak kastedilen durum sosyal problem çözme becerisidir. Sosyal problem çözme becerisi, çocuğun günlük yaşamında karşılaştığı problemleri çözmek için geliştirildiği sistematik düşünme becerileri olarak tanımlanmıştır (Shure ve Spivack, 1982 Akt: Arı ve Yaban, 2012: 191). Problem çözme becerisi çocuğun toplumsallaşmasını sağlayan önemli faktörlerden birisidir (Yılmaz ve Tepeli, 2013: 118). Çocuğun toplumsallaşmasının sağlanabilmesi için de çocuğun çevresi ile iletişim kurmasını sağlayacak becerileri geliştirmesi gerekmektedir (Yaban ve Yükselen, 2007: 50).

Göçmen çocuklar göç ettikleri toplumların dilini öğrendikçe göç ettikleri yerdeki insanlarla iletişim kurdukça problem çözme becerileri gelişecek ve toplumsallaşmaları daha hızlı olacaktır. Göçmen çocukların toplumsallaşmasını sağlamak için yapılması

gereken ilk iş bu çocuklara göç ettikleri toplumun dilini öğretmek olmalıdır. Dil öğretildikten sonra yapılması gereken diğer iş ise çocuklara toplumsallaşmalarını sağlayacak eğitimlerin verilmesidir. Bozkaya (2021: 84), göçmen çocuklara verilecek uygun eğitimlerin, onların öz bilinçlerini geliştireceğini, vatandaşlık bilincini kazanmalarına katkı sağlayacağını, toplumsallaşma ve kültürelleşme süreçlerini destekleyeceğini, ayrıca kimlik ve vatandaşlık bilincinin aşılmasında önemli bir rol oynayacağını ifade etmiştir.

e. Özgüven

Etkili problem çözme becerisine sahip çocuklar, karşılaştıkları zorlukları aşabileceklerine dair güven geliştirirler. Bu güven, sosyal ilişkilerde daha aktif ve girişken olmalarının yanı sıra, özgüvenlerinin de güçlenmesine katkı sağlar. Özgüven, bireyin kendisi hakkında olumlu duygular beslemesi, kendi yetkinliklerine inanması ve sosyal ilişkilerde kendini yeterli hissetmesi durumudur (Akagündüz, 2006; Akt. Kaya ve Taştan, 2020: 298). Özgüveni yüksek bireyler, hem kişiler arası iletişimde hem de toplumsal etkileşimlerde daha güvenilir ve samimi ilişkiler kurma eğilimindedir. Sosyal gelişimin temel faktörlerinden biri olan sağlıklı iletişim becerisi, büyük ölçüde özgüven düzeyiyle ilişkilidir (Bilgin, 2017: 57).

Göçmen çocuklarda özgüven eksikliği genellikle dil yetersizliği, akademik başarısızlık ve kültürel uyum sorunlarından kaynaklanmaktadır. Sarıkaya'nın (2014: 254) Belçika'daki Türk kökenli çocuklarla yaptığı araştırma, ileri düzeyde dil sorunu yaşayan öğrencilerde özgüven düşüklüğü görüldüğünü ortaya koymuştur. Benzer şekilde Muğlu ve Kancınar (2024: 165), göçmen lise öğrencilerinin derslerden geri kalmalarının başarı düşüklüğüne ve dolayısıyla özgüven kaybına neden olduğunu belirtmektedir.

Bu bağlamda göçmen çocukların öncelikle göç edilen toplumun dilini öğrenmeleri sağlanmalıdır. Dil becerilerinin gelişmesi, çocukların farklı sosyal ortamlara katılımını kolaylaştırır ve kendilerini ifade edebilme kapasitelerini artırır (Dere ve Demirci, 2021: 1072). Ayrıca okullar, sivil toplum kuruluşları ve kültürel kurumlar tarafından düzenlenen sosyal, kültürel ve sportif etkinliklerde çocuklara aktif görevler verilmesi, özgüven gelişimini destekleyen bir diğer önemli unsurdur (Can ve Can, 2009: 124).

Özgüven gelişiminde yalnızca yerel dilin öğrenilmesi değil aynı zamanda anadil desteği de önemlidir. Demir'in (2020: 1166) Avusturya ilkokullarında Arapça anadil öğretimi üzerine yaptığı çalışmada, anadilde eğitim alan çocukların kimlik ve kişilik gelişimlerinin güçlendiği, bu durumun da duygusal anlamda olumlu etkiler yaratarak özgüveni artırdığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda göçmen çocukların eğitim gördükleri okullarda seçmeli ders olarak anadillerini öğrenebilmeleri, kimlik aidiyetlerini koruyarak özgüvenlerini pekiştirecektir.

Özgüvenin sağlıklı bir şekilde gelişmesi çocukların sosyal hayatta aktif rol almalarını kolaylaştırır. Bu aktif katılımın sürdürülebilmesi ise çocukların doğru ve bilinçli seçimler yapabilmelerini sağlayan karar verme becerisinin geliştirilmesiyle mümkündür.

f. Karar Verme Yeteneği

Özgüveni gelişmiş bireyler, sosyal yaşamda daha aktif rol üstlenir ve karşılaştıkları durumlarda kendi görüş ve tercihlerine güvenerek hareket ederler. Bu durum, karar verme becerisinin önemini ön plana çıkarır. Karar verme, belirlenen bir amaca ulaşmak ya da istenen bir sonucu elde etmek için mevcut alternatifler arasından bilinçli bir seçim yapma sürecidir. Araştırmalar karar verme sürecinin yalnızca bilişsel bir süreç olmadığını aynı zamanda toplumsal yaşantılarla şekillenen sosyal bir yönü bulunduğunu ortaya koymaktadır (İlmez, 2010: 80-81). Bu bağlamda karar verme becerisinin gelişiminde bireyin sosyal etkileşim deneyimleri kritik bir rol oynamaktadır.

Göçmen çocukların göç etkileri yerdeki insanlarla etkileşimleri artırarak çocuklarda yaşantı zenginliğinin oluşmasını sağlayabiliriz. Yaşantı zenginliğinin oluşmasını sağlayacak faaliyetler yakınlaştırmacı süreçler olarak adlandırılan; işbirliği, uyum ve benzeşme faaliyetleridir. Demir (2021: 392), çocukların etkileşimde buldukları kişiler, özellikle de öğretmenleri tarafından yakınlaştırmacı süreçlere yönlendirilmeleri durumunda, çevreleriyle uyumlu ilişkiler kurma ve işbirliği yapma becerilerinin geliştiğini bunun sonucunda ise toplumsal değerleri öğrenme süreçlerinin hızlandığını ifade etmiştir. Biz de göçmen çocukları bu yakınlaştırmacı süreçlere dâhil ettiğimiz zaman karar verme becerisinin ikincil alt yapısını oluşturan toplumsallaşma sürecine katkıda bulunulabileceğini söyleyebiliriz.

Pekdoğan (2019: 11) çalışmasında çocuklarda karar verme becerisinin gelişmesini sağlamak için eğitimin her kademesinde çocuklara karar verme becerisini desteklemeye yönelik etkinlik temelli derslerin konulması gerektiğini, ebeveynlerin çocukların karar verme becerilerini desteklemelerini ve buna göre uygulamalar yaptırılmalarının faydalı olacağını belirtmiştir.

g. İşbirliği Yapabilme Becerisi

Karar verme sürecinde ortak hedeflere ulaşmak için birlikte hareket etme ihtiyacı, iş birliği yapma becerisini ön plana çıkarır. Çocuklar işbirliği yaparak yeni bilgiler edindikçe, arkadaşları ile birlikte özellikle faydalı faaliyetlerde bulundukça, çocukların sorumluluk duygusu gelişmekte ve çocuklar başkalarına katkıda bulunmanın verdiği mutluluk duygusu ile kendilerini daha da sosyalleştirmektedir. Çocuklar işbirliği yaparak sosyal gelişimleri için gerekli olan bilgi, tecrübe, güven duygusu gibi beceri ve davranışları öğrenmektedir. Bu sayede işbirliği yapma becerisi yüksek olan çocukların sosyalleşme becerileri de yükselmektedir. Bu durumun çocukların topluma katılma becerisini kazanmasında önemli bir katkısının olduğunu söyleyebiliriz (Doymuş vd., 2005: 62).

Göçmen çocukların yeni sosyal çevreye uyum sürecinde iş birliği, kritik bir öneme sahiptir. Yerel ve göçmen öğrencilerin ortak etkinlikler ve grup çalışmaları yoluyla bir araya gelmesi, pozitif bir sosyal atmosferin oluşmasını sağlamaktadır (Arisoy vd., 2022: 100). Bu tür etkileşimler, öğrencilerin birbirlerini daha iyi tanımalarına imkân verirken, aynı zamanda önyargıların azalmasına ve kültürlerarası iletişimin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.

İş birliği yapma becerisi küçük yaşlarda kazanılması gereken bir beceridir. Bu becerinin kazandırılmasında eğitim kurumlarında yapılan eğitim öğretim faaliyetlerinin

etkisi çok fazladır. Öğretmenlerin sınıflarında öğrencilerle birlikte yapacağı küçük ve büyük grup çalışmaları, oyun etkinlikleri, drama çalışmaları ve proje tabanlı etkinliklere yer verilmesi iş birliği yapma becerisinin gelişmesini sağlar (Atış Akyol ve Aşkar, 2022: 2619). Göçmen çocukların işbirliği yapma becerisinin gelişmesini sağlamak adına özellikle küçük yaşlardan itibaren göç ettikleri yerlerde eğitim kurumlarına yerleştirilmelerinin ve bu okullarda grup etkinliklerine katılmalarının sağlanmasının sosyal gelişim açısından faydalı olabileceğini söyleyebiliriz.

h. Atılgnlık

İş birliği becerisi, bireylerin grup içinde uyumlu hareket edebilmesini sağlarken; atılgnlık becerisi, bireylerin kendi düşünce, duygu ve ihtiyaçlarını uygun bir dille ifade edebilmelerini mümkün kılar. Atılgnlık, bir bireyin duygu ve düşüncelerini açık ve anlaşılır bir şekilde karşı tarafa aktarabilmesi, kişinin özgüven sahibi olması ve sosyal ilişkilerinde iletişim becerisini etkili bir şekilde kullanabilme yetkinliği olarak tanımlanmıştır (Demirelli ve Barut, 2020:174). Literatür incelendiğinde atılgnlıkla ilgili tanımların genellikle bireyin problem çözme, iletişim ve kişilerarası ilişki kurma becerileri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu beceriler, bireyin sosyal gelişimini sürdürebilmesi açısından sahip olması gereken temel yeterlilikler arasında yer almaktadır.

Zincir ve diğerleri (2014: 24), problem çözme becerisi gelişmiş bireylerin atılgnlık düzeylerinin de yüksek olduğunu belirtmekte; ayrıca sosyal projeler ve akran eğitimi gibi uygulamalarla bu becerilerin geliştirilebileceğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, iletişim becerileri ile atılgnlık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, bu iki özellik arasında anlamlı bir bağ olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmalar, çocukların iletişim becerileri geliştikçe atılgnlık düzeylerinin de arttığını göstermektedir (Koç ve Kavas, 2015: 793).

Koç (2014: 167), kişilerarası ilişki kurma becerileri ile atılgnlık arasında anlamlı bir ilişki bulunduğunu ortaya koyan çalışmalara dikkat çekmektedir. Göçmen çocukların atılgnlık becerilerinin gelişebilmesi için bu becerinin alt bileşenleri olan problem çözme, iletişim ve kişilerarası ilişki kurma becerilerinin desteklenmesi gerekmektedir. Göçmen çocuklarda bu becerilerin gelişimini sağlamanın en etkili yollarından biri göç edilen ülkenin dilinin öğrenilmesidir.

Atılgnlık becerisinin yanı sıra, tüm bu sosyal gelişim alanlarının bütüncül bir yaklaşımla desteklenmesi, göçmen çocukların yeni yaşam ortamlarına uyum sağlamalarını kolaylaştıracak ve sağlıklı bir sosyal gelişim süreci geçirmelerine katkıda bulunacaktır.

Sonuç

Sosyal gelişim, bireyin doğumuyla başlayıp yaşamının sonuna kadar devam eden dinamik bir süreçtir. Bu gelişim alanı, her yaşta kazanılması gereken veya bireyin başarması beklenen belirli gelişim görevlerini içerir. Söz konusu görevlerin zamanında ve sağlıklı biçimde kazanılamaması, ilerleyen yaşam dönemlerinde bireyin sosyal, duygusal ve toplumsal uyumunu olumsuz yönde etkileyebilir. Buna karşın, gelişim görevlerinin başarıyla yerine getirilmesi, bireyin toplum içinde uyumlu, üretken ve dengeli bir şekilde yaşamını sürdürmesine olanak tanır.

Sosyal gelişimi etkileyen mizaç, yaş, aile, cinsiyet, kültür, oyun ve okul gibi birçok faktör arasında “çevre” önemli bir belirleyici unsur olarak öne çıkmaktadır. Özellikle göç, bireyin içinde bulunduğu çevreyi köklü biçimde değiştirerek sosyal gelişim üzerinde güçlü etkiler yaratmaktadır. Göç eden bireyler, farklı sosyal ve kültürel yapılarla karşılaştıklarında uyum sürecinde çeşitli zorluklar yaşayabilmekte, bu durum ise göçmenlerin sosyal gelişim düzeylerini olumsuz etkileyebilmektedir. Söz konusu olumsuz etkilerden en çok etkilenen grup ise çocuklardır. Küçük yaşta çocukların sosyal gelişimleri üzerinde öncelikle yakın çevreleri olan aile bireyleri etkili olurken, okul çağıyla birlikte sosyal çevreleri genişler ve çeşitlenir. Genişleyen bu çevre, çocuğun sağlıklı sosyal gelişim sürecinin devamı açısından kritik bir öneme sahiptir. Okul çağı olarak tanımlanan 7-12 yaş aralığı, çocukların sosyal gelişimlerini yapılandırma, pekiştirme ve güçlendirme açısından kritik bir dönemdir. Bu yaş grubundaki çocukların sosyal gelişimlerini sağlıklı biçimde sürdürebilmeleri için yerine getirmeleri gereken çeşitli gelişim görevleri vardır. Bu gelişim görevlerini; olumlu bir akran ilişkisi geliştirme, empati kurma becerisine sahip olma, sorumluluk sahibi olma, problem çözme yeteneğine sahip olma, özgüven sahibi olma, karar verme yeteneğine sahip olma, işbirliği yapabilme ve atılganlık olarak sıralayabiliriz.

Bu gelişim görevlerinin başarıyla yerine getirilebilmesi, yalnızca çocuğun bireysel çabalarına bağlı olmayıp; ailelerin, öğretmenlerin, içinde bulunulan toplumun, politika yapıcıların ve uygulayıcıların ortak sorumluluğunu gerektirir. Bu gelişim görevlerinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için ailelerin, öğretmenlerin, içinde yaşanılan toplumun, kanun koyucu ve uygulayıcıları gibi tüm aktörlerin dikkat etmesi ve yerine getirmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Bu hususları şu şekilde sıralayabiliriz;

Aileye Yönelik Öneriler

- 1- Farklılıklara saygı eğitimi
  - Çocuklara farklı kültürleri kabul etme ve saygı duyma becerileri kazandırmak için aile içi etkinlikler düzenlenmelidir.
- 2- Yaşa uygun sorumluluk vermek
  - Çocukların gelişim seviyelerine uygun ev içi görevler vererek özgüven ve özerklik kazanmalarını desteklenmelidir.
- 3- Akran ilişkilerini desteklemek
  - Olumlu arkadaşlık ilişkilerini teşvik edilmeli,
  - Olumsuz ilişkileri düzeltmeye yönelik rehberlik sağlanmalı,
  - Çocuklara doğru rol modeller sunulmalıdır.
- 4- Toplumsal etkileşimi artırmak
  - Göçmen çocukların buldukları bölgedeki akranlarıyla sosyal etkinliklere katılımını teşvik edilmelidir.

Okula Yönelik Öneriler

- 1- Entegre eğitim ortamı
  - Göçmen çocuklar, ayrı sınıflara alınmak yerine yerel öğrencilerle aynı sınıflarda eğitim görmelidir.
- 2- Müfredat uyarlaması
  - Yaş ve gelişim düzeyine uygun, esnek ve kapsayıcı müfredatlar hazırlanmalıdır.

3- Dil ve kültürel destek

- Yerel dili öğretmeye yönelik programlar uygulanmalı,
  - İmkanlar dâhilinde anadil desteği sağlanmalıdır.
- #### **3- Etkinlik temelli eğitim**

- Spor, sanat ve kültürel etkinliklerle öğrencilerin kaynaşması sağlanmalı; göçmen çocuklara projelerde aktif görevler verilmelidir.
- #### **4- Akran dayanışması**
- Göçmen çocukların akran eğitimi süreçlerine katılımını teşvik edilmelidir.
- #### **5- Değerler eğitimi**
- Göçmen çocukların kendi milli-manevi değerleriyle çatışmayacak şekilde yerel özel günlere katılımını sağlanmalıdır.

Politikaya Yönelik Öneriler

1- Kayıt ve takip sistemi

- Göçmen çocukların eğitim süreçleri düzenli olarak kayıt altına alınmalı ve izlenmelidir.

2- Dil eğitimi politikaları

- Göçmen çocuklara yönelik hızlandırılmış dil kursları sağlanmalı,
- Dil becerisi kazandıktan sonra yaşlarına uygun sınıflara yerleştirilmelidir.

3- Kültürel uyum programları

- Okullarda kültürlerarası diyalogu artıracak projeler desteklenmeli,
- Yerel ve göçmen çocukların birlikte katılabileceği sosyal etkinlikler düzenlenmelidir.

4- Müfredat adaptasyonu

- Göçmen çocukların ihtiyaçlarına uygun esnek ve kapsayıcı müfredatlar geliştirilmelidir.

5- Aile destek programları

- Göçmen ailelere çocuklarının eğitim sürecini desteklemek için rehberlik hizmetleri sunulmalıdır.

Kaynaklar

- Adak Özdemir, A. ve Özdemir Beceren, B. (2024). “Sosyal Gelişim”. Özgül Polat ve M. Oya Ramazan (Ed.). Okul Öncesi Eğitim Ansiklopedisi Gelişim-2 (1. Baskı). Ankara: Eğiten Kitap, 1-34.
- Aral, N. ve Kadan, G. (2018). “Sosyal Gelişim”. Neriman Aral ve Z. Fulya Temel (Ed.). Çocuk Gelişimi (1. Baskı). Ankara: Hedef Yayıncılık, 236-262.
- Arı Arat, C.(2021).”Sosyal Gelişim”. Ayşe Meriç ve Erdal Meriç (Ed.). Çocuk Gelişimi I-II (1. Baskı). Ankara: Eğiten Kitap, 173-195.
- Arı, M. ve Yaban, E. (2012). “9-11 Yaşındaki Çocukların Sosyal Problem Çözme Becerilerinde Cinsiyet ve Yaş Farklılıkları”. Eğitim ve Bilim, 37(164), 188-203.
- Arısoy, P. vd. (2022). “STEM Etkinliklerinin Yabancı Uruklu Sığınmacı Öğrencilerin Sınıftaki Sosyal Uyumuna Etkisinin Araştırılması”. Uluslararası Temel Eğitim Çalışmaları Dergisi, 3(2), 99-107.
- Atış Akyol, N. ve Aşkar, N. (2022). ”Erken Çocukluk Döneminde 21. Yüzyıl Becerileri”. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 42(3), 2597-2629.
- Aydın Kılıç, Z. ve Tezel Şahin, F. (2021). “Türkiye’deki Göçmen Ailelerin Çocuklarıyla İlişkileri ve Uyum

- Süreçlerinin İncelenmesi". The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 11 (3), 1190-1209.
- Bak, M. (2011). Çocuk Gelişimi (1. Baskı). İstanbul: Cinius Yayınları.
- Baysal Metin, N. (2016). Doğum Öncesinden Ergenliğe Çocuk Gelişimi (1. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Bergut, M. ve Atmaca, T. (2024). "Göçmen Öğrencilerin Yoğun Olduğu Okullarda Okul ve Sınıf Yönetiminde Karşılaşılan Durumlar". Trakya Eğitim Dergisi, 14(1), 121-147.
- Bilgin, O. (2017). "Ergenlerin Özgüven Düzeyi ile Yaşam Amacı ve Diğerleriyle Olumlu İlişkiler Arasındaki İlişki". Yaşadıkça Eğitim, 31 (2), 55-66.
- Bozkaya, H. (2021). "Teachers' Views on Citizenship Subjects within the Context of Social Studies Literacy Regarding Identity Formation and Acquisition of Citizenship Awareness of Immigrant Students". International Journal of Education ve Literacy Studies, 9 (4), 82-92.
- Can, N. ve Can, M. (2009). "Yurtdışında Bulunan Türk Çocuklarının Eğitimleriyle İlgili Sorunları ve Çözüm Önerileri". Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1, 112-130.
- Çağlar, T. (2018). "Göç Çalışmaları İçin Kavramsal Çerçeve". Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (8), 26-49.
- Çakırer Özservet, Y. (2015). "Göçmen Çocukların Şehre Uyumu ve Eğitim Politikası". Yakup Bulut (Ed.). Uluslararası Göç ve Mülteci Uyumu Sorununda Kamu Yönetiminin Rolü (1. Basım). Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 93-111.
- Çubuklu, Z. ve Gültekin, M. (2006). "İlköğretimde Öğrencilere Kazandırılması Gereken Sosyal Beceriler". Bilig, 37, 155-174.
- Demir, N. vd (2005). "Türkiye'de Ergenlerin Arkadaş-Akran Grupları İle İlişkileri ve Sapmış Davranışlar: Ankara Örneği", Bilig, 32, 83-108.
- Demir, E. ve Yersel, B. Ö. (2024). "Göçün Çocuklar Üzerindeki Etkisi: Bir Derleme Makalesi", İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi, 4 (1), 112-121.
- Demir, H. (2020). "Avusturya ilkokullarında Arapça Anadil Öğretimi" Turkish Studies - Language, 15(3), 1163-1176.
- Demir, N. (2021). "Mülteci Çocukların Sosyalleşmelerinde Öğretmenlerin Rolü Üzerine Nitel Bir Çalışma", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 38(2), 390-400.
- Demirelli, M.A. ve Barut, Y. (2020). "Atılgnlık Eğitiminin Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Duygusal Öğrenme Becerilerine Etkisi", Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi, 4 (8), 173-180.
- Dere, İ. ve Demirci, E. (2021). "Göçmenlerin Ülkeye ve Eğitime Entegrasyonu: Almanya ve Kanada'nın Politikalarının Karşılaştırılması", Millî Eğitim, 50 (1), 1055-1080.
- Doymuş, K. (2005). "İşbirlikçi Öğrenme Yöntemi Üzerine Derleme: I. İşbirlikçi Öğrenme Yöntemi ve Yöntemle İlgili Çalışmalar", Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 7 (1), 59-83.
- Ekici, S. ve Tuncel, G. (2015). "Göç ve İnsan", Birey ve Toplum, 5 (9), 9-22.
- Esati, A. (2017). Ergenlerin Özgüven Oluşturmalarında Dindarlığın Rolü Sancak Örneği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göç idaresi Genel Müdürlüğü (2024). <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> (E.T.:01.12.2024)
- Gülay, H. (2009). "Okul Öncesi Dönemde Akran İlişkileri", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12 (22), 82-93.
- Hatipler, M. ve Daşkıran, S. (2021). "Etkileri ve Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Göç", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 10 (3), 714-728.
- İlmez, M. (2010). Bir Kamu Kurumundaki Görevli Yöneticilerin ve Çalışanların Liderlik Stilleri İle Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakuş, C. vd. (2016). "İlkokul Öğrencilerine Göre Sorumluluk", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 49 (1), 1-19.
- Kaya, N. ve Taştan, N. (2020). "Özgüven Üzerine Bir Derleme". Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 10(2), 297-312.
- Kızılkaya, O. ve Ekici, G. (2022). "Ortaokul Öğrencilerinin Suriyeli Göçmen Öğrencilerin Eğitim Ortamlarındaki Uyumlarına Yönelik Görüşleri", Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9 (34), 115-131.
- Koç, B. ve Kavas Büyükgöze, A. (2015). "Üniversite Öğrencilerinin Saldırganlık, Kişilerarası Problem Çözme Becerileri, Kişilerarası İlişki Tarzları ve İletişim Beceri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4(2), 783-799.
- Koç, B. (2014). "Kişilerarası İlişki Tarzlarının Saldırganlık İle İlişkisi", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 3(4), 160-182.
- Köse, N. (2015). "Ergenlerde Akran İlişkilerinin Mutluluk Düzeyine Etkisi", İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 2 (4), 1-6.
- Küçükşen, K. ve Budak, H. (2017). "Lise Öğrencilerinin Sosyal Değer Tercihlerinin Küresel Sosyal Sorumluluk Düzeylerine Etkisi", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 6 (3), 1813-1826.
- Muğlu, T. ve Kancınar, F. (2024). "Göçmen Lise Öğrencilerinin Yaşadıkları Ekonomik Sorunların Eğitimlerindeki Yeri", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 28 (1), 155-172.
- Onur Sezer, G. (2021). "Sosyal Gelişim Görevleri". Hülya Gülay Ogelman (Ed.). Sosyal ve Duygusal Gelişim (1. Basım). Ankara: Eğiten Kitap, 187-222.
- Orçan, M. (2017). "Sosyal Gelişim". M. Engin Deniz (Ed.). Erken Çocukluk Döneminde Gelişim (8. Baskı). Ankara: Pegem Akademi, 126-173.
- Önder, A. (2015). "Çocukta Empati Gelişimi". Yücel Kabapınar (Ed.). Çocuk ve Empati (1.Baskı). Ankara: Pegem Akademi, 44-57.
- Özcelik Öğretir, A. D. (2019). Çocuk Gelişimi (1.Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Özen, Y. (2016). Çocuklarda Sorumluluk Eğitimi (1. Baskı). Eskişehir: Yason Yayınları.
- Özen, Y. (2002). "İlköğretim Öğrencilerinin Sorumluluk Duygusu ve Davranış Düzeyleri İle İç-Denetimsel Sorumluluk İle Dış-Denetimsel Sorumluluk Düzeyleri

- Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(2), 45-58.
- Pehlevan, Z. ve Bal, S. İ. (2018). “13-15 Yaş Grubu Çocuklarda Spora Katılımın Akran İlişkileri ve Sosyal Destek Alma Üzerine Etkisi”, Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 23(4), 191-203.
- Pekdoğan, S. (2019). “Problem Çözme Becerileri Eğitim Programının Çocukların Karar Verme Becerileri Üzerindeki Etkisi”, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21(3), 1-16.
- Sarıkaya, H. S. (2014). “Belçika Flaman Bölgesi Eğitim Sisteminde Türk Kökenli Çocukların Yaşadığı Temel Eğitim Sorunlarının İncelenmesi”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(8), 246-260.
- Sarp, Ç. ve Özaydın, Z. (2020). “Zorunlu Göç ile Yüzleşmek Siteler’de Çalışan Suriyeli İşçiler” Rumeysa Akgün ve Günce Demir (Ed.). Sosyal Sorunlar (1. Basım). Ankara: Nobel Yayın, s:203-232
- Slavin, R. E.(2017). Education Psychology (10. Baskıdan Çeviri). çev. Galip Yüksel, Ankara: Nobel Akademi.
- Tuzcu, A. ve Bademli, K. (2014). “ Göçün Psikososyal Boyutu”. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 6(1), 56-66.
- Uluslararası Göç Örgütü (IOM) (2009) Göç Terimleri Sözlüğü, Cenevre: IOM, Yayın No: 18.
- Ünal Karagüven, M. H. (2015). “Empati ve Sosyal Zeka”, The Journal of Academic Social Science Studies,34 (2), 187-197.
- Ünal, V. (2022). “Göçmenler, Sığınmacılar ve Mültecilerle Sosyal Hizmet”. Didem ELİTEZ, M.Burak GÖNÜLTAŞ (Ed.). Adli Sosyal Hizmet Yaklaşım ve Müdahale (4.Basım). Ankara: Nobel Yayın, 216-227.
- Yaban, E. H. ve Yükselen, A. (2007). “Korunmaya Muhtaç Yedi-On Bir Yaş Grubundaki Çocukların Sosyal Problem Çözme Becerilerinin İncelenmesi”, Toplum ve Sosyal Hizmet, 18(1), 49-67.
- Yalçın, A. (2021). 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Uygulanan Sorumluluk Temelli Etkinliklerin Öğrencilere Sorumluluk Değerlerini Kazandırmada Etkisi (Yayımlanmış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yaşar Ekici, F. (2015). “Çocukların Göçle Birlikte Yaşadıkları Eğitim Sorunları Üzerine Bir İnceleme”. Kadir Canatan, Mehmet Birinci, İsmail Çağlar, Yulia Kryvenko, Sena Öksüz, Fatih Altun (Ed.). Disiplinlerarası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu. İstanbul: İZU yayın, 179-199.
- Yılmaz, E. ve Tepeli, K. (2013). “60-72 Aylık Çocukların Sosyal Problem Çözme Becerilerinin Duyguları Anlama Becerileri Açısından İncelenmesi” ,Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,17(2), 117-130.
- Zincir, H. vd. (2014). “Akran Eğitimi Yöntemi Kullanılarak Yürütülen Sosyal Projelerin Liderlik, Problem Çözme ve Atılganlık Becerilerinin Gelişimine Etkisi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi, 7(1), s.19-25.

Are Turkish Accounting and Financial Reporting Standards Comprehensible? An Investigation on Readability

Uğur Bellikli^{1,a,*}

¹ Giresun Üniversitesi, Alucra Turan Bulutçu MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Giresun, Türkiye

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 21/08/2025
Accepted : 04/10/2025

Keywords:

Accounting and Financial
Reporting Standards
Ateşman Readability Score
Readability, Understandability

ABSTRACT

In recent years, concerns have been increasingly raised in the international literature regarding the inadequate comprehensibility of accounting standards by practitioners. Building upon this concern and addressing the gap in the national literature, this study aims to investigate the readability levels—and consequently the understandability—of Turkish Accounting and Financial Reporting Standards. The findings reveal that the readability scores of the relevant standards indicate they are very difficult, difficult, or moderately difficult to read. This suggests that these standards may not be easily readable by their intended audience, potentially affecting their overall understandability. The ability to comprehend a text begins with the ability to read it properly, which can be evaluated through its readability quality. It is important to note that the process of understanding fundamentally begins with reading, a cognitive activity. Several specific factors may influence the readability scores of these standards. These include translation-related issues, the absence of examples tailored to Turkish businesses, and the need to adapt scenarios that are not commonly encountered in Turkey. Such factors may have resulted in standards that are longer and more complex than their original versions.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 154-161, 2025

Türkiye Muhasebe Standartları ve Finansal Raporlama Standartları Anlaşılabilir mi? Okunabilirlik Üzerine Bir Araştırma

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 21/08/2025
Kabul : 04/10/2025

Anahtar Kelimeler:

Muhasebe ve Finansal
Raporlama Standartları
Ateşman Okunabilirlik Skoru
Okunabilirlik
Anlaşılabilirlik

ÖZ

Son yıllarda muhasebe standartlarının uygulayıcılar tarafından yeterince anlaşılmadığına ilişkin kaygılar uluslararası literatürde giderek daha fazla dile getirilmektedir. Bu kaygıdan hareketle ulusal literatürdeki boşluğu da değerlendirerek, bu çalışmanın amacı Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartlarının okunabilirlik düzeyleri ve buna bağlı olarak anlaşılabilirliği araştırma konusu yapılmıştır. Araştırma sonucu okunabilirlik skorları ilgili standartların çok zor, zor ve orta düzeyde okunabildiğini ortaya koymuştur. Bu durum ilgili standartların hedef kitle okuyucuları tarafından kolaylıkla okunamayacak düzeyde olduğunu ve bu durumun anlaşılabilirliği etkileyebileceği ifade edilebilir. Bir metni anlayabilmenin ilk yolu onu doğru okumak, kısaca okunabilirlik kalitesi olarak değerlendirilebilir. Anlama sürecinin, temelinde bilişsel bir faaliyet olan okuma ile başladığını unutmamak gerekir. Söz konusu standartlara ilişkin okunabilirlik skorunu etkileyen bazı özel hususlardan da bahsedilebilir. Bunlar; çeviri kaynaklı problemler, Türk işletmelerine özgü örnekler geliştirmek, Türkiye’de kullanışlı olmayan olay ve durumların uyumlu hale getirilmesi gibi hususlar standartları orijinal halinden daha uzun ve karmaşık bir hale getirmiş olabilir.

^a ugur.bellikli@giresun.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4571-6200>

Giriş

"Okumak, gözle başlayan ama zihinle tamamlanan bir yolculuktur; her gerçek okuma, aynı zamanda bir anlama çabasıdır."

Yukarıda yazar tarafından ortaya atılan bu veciz ifade anlama sürecinin, temelinde bilişsel bir faaliyet olan okuma ile başladığını ifade eder. Okumak, yalnızca sembollerini seslendirme ya da gözle takip etme eylemi değil; aynı zamanda metinle kurulan zihinsel bir etkileşimdir. Bu açıdan bakıldığında, anlamamanın ilk adımı okumaktır, çünkü birey ancak metni algılayarak, içeriğine zihinsel erişim sağlayabilir. Öte yandan, etkili bir okuma süreci de ancak anlama ile tamamlanır. Yani, okuma eylemi ile anlam çıkarma süreci birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bir metni okumak, onu sadece görmek değil; içerdiği bilgileri çözümlmek, bağlamı kavramak ve yazarın niyetine dair farkındalık geliştirmektir. Bu bağlamda, "okumak anlamaktır" önermesi, okuma eyleminin yalnızca mekanik bir süreç değil; aynı zamanda bilişsel, duygusal ve yorumlayıcı boyutları içeren çok katmanlı bir faaliyet olduğunu vurgular.

Son yıllarda muhasebe standartları setinin kapsam ve hacim açısından giderek genişlemesiyle birlikte, uluslararası düzeyde muhasebe standartlarının aşırı derecede karmaşık olduğu yönünde eleştiriler artış göstermektedir (AICD, 2004; Haswell, 2006; ACCA, 2009; Greenspan & Hartwell, 2009; Murphy, 2015; Trott, 2015; Saha vd., 2019; Tadros, 2019a, 2019b). Bu karmaşıklığa ilişkin bazı endişeler, sürekli artan açıklama yükümlülüklerinin doğurduğu algılanan bilgi yüküne bir tepki olarak değerlendirilmektedir (AICD, 2004; ACCA, 2009; Trott, 2015; Saha vd., 2019). Öte yandan, karmaşıklığa yönelik bazı eleştiriler ise muhasebe standartlarının dili ve yapısal özellikleriyle ilgili sorunlara işaret etmektedir. Türkiye'de ise muhasebe standartlarının karmaşıklık ve anlama zorluğuna ilişkin bilinen bir çalışmaya rastlanılmasa da daha çok standartlar hakkında çeşitli grupların görüşlerine yer verilmiştir (Bekçi, 2007; Özkan & Özşahin, 2013; Hatunoğlu vd., 2013). Haswell (2006), Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB) ile ABD Finansal Muhasebe Standartları Kurulu (FASB) tarafından yayımlanan standartlara ilişkin yaptığı değerlendirmede, muhasebe standartlarının aşırı kuralcılığa dayanması, yoğun tartışmalarla tanımlar sunması, zaman zaman 'keskin çizgiler' kullanması, istisnalar ve özel durumlar için karmaşık örnekler içermesi, metinlerin gereğinden uzun olması, belirsizlik barındıran düzenlemeler sunması, kapsamlı rehberliklere yer vermesi, karmaşık tanımlamalarda bulunması ve kötü biçimde formüle edilmiş, aşırı ayrıntılı ilkelere dayanması gibi çeşitli sorunlara dikkat çekmektedir.

Söz konusu endişelere karşı, standart belirleyici kurumlar tarafından çeşitli yanıtlar geliştirilmiştir. Örneğin IASB, Uluslararası Finansal Raporlama Standartları'na (IFRS) ilişkin açıklama yükümlülüklerinin finansal tablolar üzerinde yarattığı algılanan karmaşıklığı azaltmak amacıyla, "Açıklama İnisyatifi – Açıklama İlkeleri" başlıklı bir proje başlatmıştır (Saha vd., 2019:208-210). Son yıllarda Uluslararası Denetim ve Güvence Standartları Kurulu (IAASB), Uluslararası Denetim Standartları'nın (ISA) karmaşıklık, anlaşılabilirlik, ölçülebilirlik ve orantılılık boyutlarını ele almak üzere özel bir çalışma akışı ve çalışma grubu oluşturmuştur. Ayrıca Nisan 2022'de bu

konuyla ilgili taslak bir kılavuz kabul edilmiştir (IAASB, 2022). IAASB'nin yürüttüğü proje dışında, muhasebe standartlarını belirleyen diğer kuruluşlar arasında, özellikle kullanılan dil ve biçimlendirme tarzına yönelik olmak üzere, standartların hazırlanmasına ilişkin kapsamlı bir reform girişimine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Zaman içerisinde, standart belirleyici kurumların önceki deneyimlerine dayanarak bir 'kurumsal hafıza' geliştirmesi olasıdır; bu durum, standartların hazırlanmasına ilişkin yerleşik uygulamaların zamanla katılarak değişime kapalı hale gelmesine neden olabilir. 2019 yılında Avustralya Muhasebe Standartları Kurulu (AASB), muhasebe standartlarının hazırlayıcılar ve denetçiler açısından anlaşılır bir biçimde yazılıp yazılmadığını incelemek üzere bir araştırma çağrısında bulunmuştur (AASB, 2019). Bu çağrıya geç bir karşılık olarak muhasebe standartlarının anlaşılabilirliği üzerine bir araştırma da gerçekleştirilmiştir (Howieson vd., 2024). Bu çalışmada muhasebe standartlarının okunabilirliğine ilişkin Flesch Okunabilirlik İndeksi ile bir araştırma gerçekleştirilmiş, standartların metin karmaşıklığı açısından "zor" ve "çok zor" olarak sınıflandırıldığı tespit edilmiştir. Ancak muhasebe mesleğinin paydaşları ile yapılan görüşmelerde standartların karmaşıklığının metnin ve dilin de ötesine geçtiği tespit edilmiştir (Howieson vd., 2024).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında bu çalışmada Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ile Türkiye Finansal Raporlama Standartlarının (TFRS) anlaşılabilirliği üzerine Türkiye özelinde bir değerlendirme yapma gereği duyulmuştur. İlgili literatür boşluğundan da hareket ederek bu çalışmanın amacı TMS ve TFRS'lerin metin okunabilirliğinin Ateşman (1997) Okunabilirlik İndeksi'ne göre ortaya konulması ve ilgili araştırma üzerinden standartların anlaşılabilirliğinin değerlendirilmesidir. Çalışmanın sonraki bölümleri, muhasebe standartlarının anlaşılabilirliği, literatür, araştırma ile sonuç ve öneriler başlıkları ile şekillendirilmiştir.

Muhasebe Standartları Bağlamında Anlaşılabilirlik

Anlaşılabilirlik, çok boyutlu bir kavram olması nedeniyle incelenmesi ve analiz edilmesi güç bir olgudur. Ancak anlaşılabilirliğin ön koşulu olan okumak ve okunabilirlik önemli bir konudur ve bu konuya ilerleyen başlıklarda değinilmiştir. Bununla birlikte, araştırmacıların anlaşılabilirliği daha önce nasıl ele aldıklarını ortaya koymak ve bu çalışmadaki araştırma yaklaşımına kuramsal bir zemin hazırlamak adına bazı ön açıklamalarda bulunmak gereklidir.

Muhasebe standartlarının belirlenen hedeflere ulaşabilmesi, öncelikle bu standartların okuyucular ve uygulayıcılar tarafından anlaşılabilir olmasına bağlıdır. "Anlaşılabilirlik", bir belgedeki iletilmek istenen mesajın okuyucular tarafından ne ölçüde kavrandığını ve bu mesajın okuyucular arasında tutarlı biçimde yorumlanıp yorumlanmadığını ifade eden bir özelliktir (Farrell vd., 2010; Jones & Smith, 2014; Smith & Taffler, 1992). Farrell ve arkadaşları (2010:42-43) okunan bir metnin anlaşılabilirliği konusunda şu hususlara dikkat çekmiştir: Bir metnin anlaşılabilirliği birçok farklı etkene bağlıdır. Bu etkenlerden bazıları okuyucuya özgüdür ve öznel nitelik taşır. Örneğin, entelektüel kapasite, konuya duyulan ilgi,

eğitim düzeyi, dikkat süresi, görme sağlığı ve yazarla paylaşılan ön bilgi düzeyi bu kapsamdadır. Öte yandan, bazı etkenler okuyucudan bağımsız olup daha çok ‘nesnel’ nitelikte değerlendirilir. Bunlara metni okuma sırasında mevcut olan ışık düzeyi, kullanılan yazı tipi ve boyutu, yazının rengi ile metnin sunulduğu kâğıt ya da ekranın dikkat çekiciliği gibi fiziksel koşullar dahildir. Ayrıca metnin dili –akademik, gündelik, hukuki ya da teknik bir üslup taşıması– da bu nesnel faktörler arasında yer alır.

“Anlaşılabilirlik”, bir belgenin “okunabilirlik” düzeyiyle yakından ilişkili olmakla birlikte, kavramsal olarak ondan ayrıştırılabilir bir özelliktir (Farrell vd., 2010). Okunabilirlik, bir belgenin metinsel yapısının ne ölçüde sade ya da karmaşık olduğunu belirlemeye yönelik bir ölçüttür. Bu özellik genellikle, kelimelerdeki hece sayısı ya da cümle başına düşen kelime sayısı gibi nicel göstergeler üzerinden değerlendirilir. Okunabilirlik ve anlaşılabilirlik, etkili iletişimin birbirini tamamlayan iki temel unsurdur (Jones & Smith, 2014:184).

Okunabilirlik ve Türkçe Metinlerin Okunabilirliğine İlişkin Yöntemler

Okunabilirlik, yazılı bir metnin okuyucu tarafından kolayca okunup anlaşılabilir düzeyini belirlemeye yönelik bir kavramdır. Özünde, bir metindeki dilsel unsurların yapısı ile okuyucuya sunduğu bilişsel yük arasında ilişki kurar. Eğitimden kamu iletişimine, çocuk kitaplarından bilimsel metinlere kadar pek çok alanda, hedef kitlenin seviyesine uygun içerik sunmak için okunabilirlik ölçümleri sıklıkla kullanılmaktadır (Temur, 2003). Bu ölçümler, metinlere ilişkin nicel veriler sağlayarak, yazılı içeriklerin dilsel olarak ne denli sade veya karmaşık olduğunu belirlemeye yardımcı olur.

Okunabilirlik araştırmaları Batı’da 1920’li yıllardan itibaren sistematik olarak yürütülmeye başlanmıştır ve bu bağlamda çok sayıda formül geliştirilmiştir. Özellikle Flesch, Dale-Chall, Gunning Fog ve Fry gibi formüller, İngilizce metinlerde cümle uzunluğu, kelime sayısı, hece sayısı gibi değişkenleri kullanarak metinlerin zorluk seviyesini tahmin etmeye yönelik modeller sunmuştur (Chall, 1988; Fry, 2002). Ancak, bu formüllerin Türkçeye doğrudan uyarlanması mümkün değildir. Çünkü Türkçe, eklemeli yapısı, sözdizimi özellikleri ve hece bazlı kelime yapısı nedeniyle farklı dilsel dinamiklere sahiptir. Bu nedenle, Türkçe için geliştirilen özgün okunabilirlik formüllerine gereksinim duyulmuştur.

Bu doğrultuda, Ateşman (1997), Türkçeye özgü ilk okunabilirlik formülünü geliştirmiştir. Bu formül, Flesch formülünün Türkçedeki yapısal özellikler dikkate alınarak uyarlanmış halidir. Ateşman’ın önerdiği formül aşağıdaki gibidir:

$$OS = 198,825 - (40,175 \times x_1) - (2,610 \times x_2)$$

Burada;

- OS (Okunabilirlik Skoru): Metnin genel okunabilirlik düzeyini,
- x_1 : Hece olarak sözcük uzunluğunu (kelime başına düşen ortalama hece sayısı),
- x_2 : Cümle başına düşen ortalama kelime sayısını ifade etmektedir.

Ateşman’ın formülüne göre elde edilen skor 100’e yaklaştıkça metin “çok kolay”, 0’a yaklaştıkça “çok zor” kabul edilir. Bu formül kapsamında önerilen sınıflama Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Ateşman okunabilirlik sınıflaması

Table 1. Ateşman readability classification

Okunabilirlik Düzeyi	Skor Aralığı
Çok Kolay	90-100
Kolay	70-89
Orta Güçlükte	50-69
Zor	30-49
Çok Zor	1-29

Ayrıca, formüle dayalı olarak Türkçe metinlerde genellikle görülen ortalama değerler de belirlenmiştir. Buna göre, en kolay metinler 2.2 hece/kelime ve 4 kelime/cümle ortalamasına sahipken, en zor metinlerde bu değerler sırasıyla 3.0 hece/kelime ve 30 kelime/cümle kadar çıkabilmektedir (Ateşman, 1997).

Türkçeye özgü bir diğer önemli katkı ise Çetinkaya ve Uzun (2018) tarafından geliştirilmiştir. Bu formül, özellikle ilköğretim seviyesindeki ders kitaplarının okunabilirliğini ölçmek amacıyla hazırlanmıştır. Formül şu şekildedir:

$$OS = 118,823 - (25,987 \times \text{Ortalama Kelime Uzunluğu}) - (0,971 \times \text{Ortalama Cümle Uzunluğu})$$

Bu modelde de benzer şekilde cümle başına düşen kelime sayısı ve kelime başına düşen hece sayısı hesaplanmakta, ardından formül uygulanarak metnin okunabilirlik düzeyi belirlenmektedir. Skor arttıkça metnin daha kolay okunabildiği kabul edilir.

Okunabilirlik değerlendirmelerinde genellikle üç temel değişkene odaklanılmaktadır: cümle uzunluğu, kelime uzunluğu ve kelimelerin hece sayısı (Temur, 2003). Bununla birlikte, sözcüklerin somut ya da soyut oluşu, birleşik ya da basit yapıda olması, ek kullanımı gibi daha nitelikli dil unsurlarının da okunabilirliği etkilediği kabul edilmektedir. Ancak bu tür nitel verilerin formüle dahil edilmesi oldukça zordur. Bu nedenle, formüller genellikle daha sade ve ölçülebilir yapılar üzerine kuruludur.

Formüller her ne kadar metnin yapısal özelliklerini esas alsın da metnin anlaşılabilirliği yalnızca nicel ölçütlerle belirlenemez. Goldbort (2001), bir metnin okunabilirliğinin yanı sıra içeriğinin de açık, tutarlı ve hedef kitleye uygun olmasının önemine dikkat çeker. Klare (1968) ise, okuyucunun motivasyonu, ilgisi ve yeterliliğinin de performansı etkileyen değişkenler olduğunu belirtir. Bu çerçevede, okunabilirlik analizleri hem nicel formüllerle hem de nitel değerlendirmelerle birlikte ele alınmalıdır.

Sonuç olarak, Türkçe için geliştirilen okunabilirlik formülleri, dil eğitimi başta olmak üzere birçok alanda metinleri daha etkili ve anlaşılır kılmak için önemli araçlardır. Bu formüller, metinlerin hedef kitleye uygunluk düzeyini belirlemede kullanılabilir; ancak, tek başına yeterli değildir. Nitel unsurların da hesaba katılmasıyla daha kapsamlı ve isabetli değerlendirmeler yapılması mümkündür.

Önceki Literatür ve Araştırmaya Genel Yaklaşım

Öncelikle ifade etmek gerekir ki araştırma konusuna ilişkin yabancı literatür oldukça sınırlıdır. Yerli literatürde ise konuyu bu yönüyle ele alan çalışmalara hiç rastlanılmamış daha önce de ifade edildiği gibi yerli literatürde muhasebe standartlarına ilişkin çeşitli grupların (öğrenciler, meslek mensupları akademisyenler vs.) bakış açıları ve görüşlerine yer verilmiştir (Bekçi, 2007; Özkan

& Özşahin, 2013; Hatunoğlu vd., 2013). Yabancı literatürdeki ilgili çalışmaların çoğu ise muhasebe standartlarının dilsel karmaşıklığını incelemek amacıyla, okunabilirlik puanları gibi dilin karmaşıklığını nicel olarak ölçen yöntemlerden yararlanmıştır. Örneğin, Richards & van Staden (2015), Yeni Zelanda'da Uluslararası Finansal Raporlama Standartları'nın (IFRS) benimsenmesinin ardından finansal tablo dipnotlarının okunabilirliğinde yaşanan düşüşü ortaya koymaktadır. Ayrıca söz konusu önceki çalışmalarda, yalnızca sınırlı sayıda muhasebe standardı ölçüme tabi tutulmuştur (Adelberg, 1982; Stevens vd., 1983; Shaffer vd., 1993; Stead, 1977; Farrell vd., 2010). Muhasebe standartlarının karmaşıklığını ölçmek amacıyla, Mergenthaler'in (2012) geliştirdiği kural tabanlı süreklilik (RBC) puanı bir gösterge olarak kullanan çalışmalar da olmuştur (Donelson vd., 2016). Muhasebe standartlarının anlaşılabilirliğine yönelik nitel bir yaklaşım benimseyen yabancı literatürde oldukça sınırlı sayıda çalışma bulunurken, yerli literatürde ise herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Yabancı literatürde Howieson ve arkadaşları (2024) Flesch Okunabilirlik Skorunu kullanarak Avustralya muhasebe standartlarının okunabilirliğini incelemiş, Avustralya muhasebe standartlarının genellikle zor ya da çok zor okunabilir metinler olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca Avustralya'daki çeşitli gruplarla (denetçiler, kamu ve özel sektör iş dünyası temsilcileri, 4 büyük denetim firması temsilcileri) muhasebe standartlarının anlaşılabilirliği üzerine görüşmeler gerçekleştirilmiş, bu görüşmelerde sözkonusu gruplar muhasebe standartlarının dil özellikleri, terim yoğunlukları gibi sebeplerle yeterince iyi anlaşılamadıklarını ifade etmişlerdir.

Bu sınırlı literatür ışığında ifade etmek gerekirse Türkiye'deki muhasebe standartları ile finansal raporlama standartlarının metin okunabilirliği üzerinden anlaşılabilirliği araştırma gereği doğduğunu ifade etmek gerekir. Ayrıca Türkiye'de Kamu Gözetimi Muhasebe ve

Denetim Standartları Kurulu (KGK) tarafından yayınlanmış olan 25 adet muhasebe standardının, 17 adet finansal raporlama standardının ayrıca 1 adet finansal raporlamaya ilişkin kavramsal çerçevenin araştırmaya dahil edilerek toplam 43 adet standardın okunabilirlik analizi üzerinden anlaşılabilirliği belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Bu araştırmanın amacı, Ateşman (1997) okunabilirlik skorunu kullanarak Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ile Türkiye Finansal Raporlama Standartları'nın (TFRS) okunabilirlik düzeylerinin belirlenmesi ve standartların metin düzeyinde anlaşılabilirliğinin irdelenmesidir. Araştırma kapsamında Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurulu (KGK) tarafından yayınlanmış olan 25 adet muhasebe standardının, 17 adet finansal raporlama standardının ayrıca 1 adet finansal raporlamaya ilişkin kavramsal çerçeve olmak üzere toplam 43 adet standardın okunabilirlik skorlarının hesaplanması gerçekleştirilecektir. Araştırmada Ateşman (1997) Okunabilirlik Skorunun tercih edilme nedeni akademik metinlerde daha sıklıkla tercih edilmesi, Türkçe metinlere uyarlanan ilk yöntem olması ve literatürde sıklıkla kullanılıyor olmasıdır.

Araştırma kapsamında ilgili standartların okunabilirlik skorlarının yanı sıra bazı istatistiksel hesaplamalara da yer verilmiş olup bu istatistiksel hesaplamaların yorumlamaları da bu kapsamda gerçekleştirilmiştir.

Araştırma Bulguları ve Bulguların Değerlendirilmesi

Araştırmada öncelikle TMS'lerin Ateşman (1997) Okunabilirlik Skorları hesaplanmış ve Tablo 2'de bu skorlar sunulmuştur. Tablo oluşturulurken okunabilirlik skorları bazlı sıralama gerçekleştirilmiş, standartlar en zor okunabilirlik puanından başlanarak sıralanmıştır.

Table 2. Readability scores of TMSs

Standart Adı	Sözcük Sayısı	Karakter Sayısı	Cümle Sayısı	Ortalama Sözcük	Ortalama Cümle	Ateşman Skoru	Düzye
TMS 39	14.347	115.611	686	2,85	20,9	29,8	Çok Zor
TMS 33	7.519	58.399	359	2,76	20,9	33,4	Zor
TMS 28	4.857	38.632	243	2,80	20,0	34,1	Zor
TMS 40	6.593	53.262	377	2,89	17,5	37,0	Zor
TMS 32	13.712	106.565	705	2,76	19,4	37,3	Zor
TMS 26	2.699	22.619	178	3,01	15,2	38,2	Zor
TMS 7	4.504	37.344	288	2,97	15,6	38,8	Zor
TMS 36	14.027	112.432	813	2,85	17,3	39,2	Zor
TMS 8	4.248	34.741	267	2,93	15,9	39,6	Zor
TMS 10	1.724	14.328	114	2,97	15,1	40,1	Zor
TMS 34	4.420	34.945	257	2,80	17,2	41,4	Zor
TMS 27	2.051	16.367	125	2,85	16,4	41,5	Zor
TMS 38	10.149	81.401	626	2,85	16,2	42,0	Zor
TMS 37	5.733	47.404	385	2,93	14,9	42,2	Zor
TMS 21	6.744	53.860	418	2,85	16,1	42,3	Zor
TMS 23	1.636	13.810	120	3,01	13,6	42,4	Zor
TMS 19	14.648	119.627	994	2,93	14,7	42,7	Zor
TMS 29	1.970	15.712	124	2,85	15,9	42,8	Zor
TMS 12	13.074	104.868	826	2,85	15,8	43,1	Zor
TMS 1	12.365	99.844	826	2,89	15,0	43,6	Zor
TMS 20	2.042	16.864	147	2,93	13,9	44,8	Zor
TMS 2	2.527	20.290	172	2,85	14,7	46,0	Zor

Tablo 2 (Devamı)
Table 2 (Continued)

Standart Adı	Sözcük Sayısı	Karakter Sayısı	Cümle Sayısı	Ortalama Sözcük	Ortalama Cümle	Ateşman Skoru	Düzye
TMS 16	6.153	49.516	427	2,85	14,4	46,7	Zor
TMS 24	2.494	19.568	180	2,76	13,9	51,7	Orta
TMS 41	3.138	25.039	258	2,85	12,2	52,5	Orta

Tablo 2 incelendiğinde muhasebe standartları arasında metin düzeyinde en zor okunabilirlik skoruna sahip olan standardın “TMS 39 Finansal Araçlar: Muhasebeleştirme ve Ölçme” olduğu, en kolay okunabilen standardın ise “TMS 41 Tarımsal Faaliyetler” olduğu ifade edilebilir. TMS’ler arasında 1 standardın çok zor, 2 standardın orta düzeyde, geriye kalan tüm standartların ise zor düzeyde okunabildiği görülmektedir. Bu sonuçlar TMS’lerin okuyanlar tarafından güçlüklerle anlaşılabilirliğini ortaya koyan nicel veriler olarak değerlendirilebilir. Yine Tablo

2’den görülebileceği üzere en kolay okunabilen ilk 5 standardın TMS 41, TMS 24, TMS 16 ve TMS 2 olduğu; en zor okunan ilk 5 standardın ise TMS 39, TMS 33, TMS 28, TMS 40 ve TMS 32 olduğu belirlenmiştir.

TMS’lere ilişkin sonuçların ardından TFRS’lere ilişkin Ateşman (1997) Okunabilirlik skorları ise Tablo 3’te sunulmuştur. Araştırmada Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçeve’de TFRS’ler grubuna dahil edilerek sonuçlar bu şekilde sunulmuştur. Tablo 3’te TFRS’lere ilişkin okunabilirlik skorları görülmektedir.

Tablo 3. TFRS’lerin Ateşman okunabilirlik skorları
Table 3. Ateşman readability scores for TFRS

Standart Adı	Sözcük Sayısı	Karakter Sayısı	Cümle Sayısı	Ortalama Sözcük	Ortalama Cümle	Ateşman Skoru	Düzye
TFRS 14	5.350	44.139	260	2,93	20,6	27,3	Çok Zor
TFRS 2	13.400	107.658	652	2,85	20,6	30,6	Zor
TFRS 15	17.547	142.443	961	2,89	18,3	35,0	Zor
TFRS 3	15.845	129.456	870	2,89	18,2	35,2	Zor
TFRS 5	4.820	38.268	247	2,80	19,5	35,4	Zor
TFRS 10	17.976	146.922	1.038	2,93	17,3	36,0	Zor
TFRS 8	3.307	26.782	186	2,89	17,8	36,3	Zor
TFRS 16	13.386	109.581	794	2,93	16,9	37,0	Zor
TFRS 6	1.436	12.262	98	3,05	14,7	37,9	Zor
TFRS 13	14.670	116.114	796	2,80	18,4	38,3	Zor
TFRS 17	34.663	285.842	2.120	2,93	16,4	38,3	Zor
TFRS 11	6.418	53.336	436	2,97	14,7	41,1	Zor
TFRS 4	11.743	95.125	738	2,89	15,9	41,2	Zor
TFRS 12	5.745	47.081	386	2,93	14,9	42,2	Zor
TFRS 7	17.272	139.376	1.086	2,85	15,9	42,8	Zor
TFRS 1	11.623	92.642	716	2,80	16,2	44,1	Zor
TFRS 9	61.708	496.738	4.271	2,85	14,4	46,7	Zor
FRKÇ	22.789	185.848	1.675	2,89	13,6	47,2	Zor

Tablo 3 incelendiğinde TMS’lerin aksine TFRS’lerin okunabilirlik skorlarının çok zor ve zor olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Finansal raporlama standartları arasında metin düzeyinde en zor okunabilirlik skoruna sahip olan standardın “TFRS 14 Düzenlemeye Dayalı Erteleme Hesapları” olduğu, en kolay okunabilen standardın ise “Finansal Raporlama İlişkin Kavramsal Çerçeve” olduğu görülmektedir. Tablo 3’ten yapılabilecek bir başka çıkarım ise en zor okunan ilk 5 standardın, TFRS 14, TFRS 2, TFRS 15, TFRS 3 ve TFRS 5 olduğu; en kolay okunabilen ilk 5 standardın ise Kavramsal Çerçeve, TFRS 9, TFRS 1, TFRS 7 ve TFRS 12 olduğudur. Benzer şekilde finansal raporlama standartlarının da ilgili kesim

okuyucuları tarafından kolaylıkla anlaşılacak metinler olduğu ifade edilebilir. Bu yorumlamaların yanı sıra Tablo 2 ve Tablo 3’teki sonuçlara dikkat edilecek olursa; TFRS’ler içinde 17 standardın zor, 1 standardın çok zor olarak sınıflandırıldığı, TMS’ler içinde ise 22 standardın zor, 2 standardın orta düzey, 1 standardın ise çok zor olarak sınıflandırıldığı tespit edilmiştir.

Muhasebe ve finansal raporlama standartlarına ilişkin Ateşman (1997) Okunabilirlik Skorlarının hesaplanmasının ardından genel olarak bir bakış açısı sağlanabilmesi için okunabilirlik skorlarına ilişkin tanımlayıcı istatistiklere Tablo 4’te yer verilmiştir:

Tablo 4. Okunabilirlik skorlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler
Table 4. Descriptive statistics for readability scores

Grup	Sayı	Ort.	S. Sapma	Min.	25%	50%	75%	Max.
TFRS	18	38.48	5.17	27.3	35.55	38.1	41.95	47.2
TMS	25	41.33	5.08	29.8	38.8	42.0	43.1	52.5

Tablo 4 incelendiğinde TFRS’lerin ortalama okunabilirlik skoru (38,48) açısından zor düzeyde olduğu, TMS’lerin ise kısmen daha yüksek bir ortalama (41,33)

skora sahip olsa da zor düzeyde sınıflandırıldığı görülmektedir. Ayrıca TFRS’ler içinde metin okunabilirliği açısından en zor standardın 27,3

okunabilirlik skoruna sahip olduğu yine TMS'ler içinde benzer şekilde en zor standardın 29,8 okunabilirlik skoruna sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 5'te ise TMS'ler ile TFRS'lerin okunabilirlikleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını ölçmek üzere yapılan bağımsız örneklem t testi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 5. Okunabilirlik skorlarına ilişkin bağımsız örneklem t testi

Table 5. Independent samples t-test for readability scores

Grup 1 (Ort.)	Grup 2 (Ort.)	t istatistiği
TMS (41,33)	TFRS (38,48)	1.796

Tablo 5 incelendiğinde TMS ve TFRS'ler arasındaki okunabilirlik skorları arasında %10 düzeyinde anlamlı bir farklılık olduğu, dolayısıyla TMS'lerin TFRS'lere göre daha kolay okunabildiğini ifade etmek mümkündür. Ancak anlamlılık değeri açısından bu farklılık zayıf bir farklılık olarak değerlendirilebilir.

Sonuç ve Öneriler

Yabancı literatürde konuyla ilgili yapılan kapsamlı sayılabilecek bir çalışmada bir muhasebe standardını doğru bir şekilde anlayabilmenin dört bağlamından bahsedilmiştir. Bunlar; belirli bir durumda hangi muhasebe standardının uygulanacağını bilmek, belirli bir duruma ilişkin hangi muhasebe standardının uygulanacağını anladıktan sonra bu standardın hangi bölüm veya bölümlerin uygulanacağını bilmek, belirli bir duruma ilişkin hangi bölüm veya bölümlerin uygulanacağını belirledikten sonra bu kısımlarda geçen muhasebe işleminin nasıl uygulanacağını bilmek, son olarak uygulanan muhasebe işleminin mantığını anlamak (Howieson vd., 2024: 1095). Bu dört bağlamın üçüncüsü bir standardı anlamada okuyucuları en zorlayacak bağlam olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıdaki dört bağlama ilişkin çeşitli örnekler vermek mümkündür. Örneğin kiralama işlemlerine ilişkin TFRS 9 Finansal Araçlar standardındaki ilgili hükümler mi yoksa TFRS 16 Kiramalar standardındaki hükümler mi uygulanacaktır. Bu örnek belirli bir durumda hangi muhasebe standardının uygulanacağını bilmeye güzel bir açıklamadır. Ya da ilgili standart belirlendikten sonra bazen muhasebeciler için o standart içerisinde ilgili bölümü bulmak oldukça zorlayıcı olabilir. Bu durumda muhasebeciler daha önceden başkalarının aynı duruma ilişkin o standarttaki hangi bölümü uyguladıklarını izlemek gibi yollara başvurabilirler. Bu durum ikinci bağlama güzel bir açıklama getirmektedir. Bir başka durum muhasebe standartlarının uygulanmasını yani ilgili muhasebe işlemini anlayabilmek için verilen örneklerdir. Bu örnekler bazı uygulayıcılar için oldukça basit gelmektedir. Yani bu örnekler olmadan da muhasebeciler bu işlemleri çok rahat bir şekilde tahmin edebilir. Ancak işletmelere ilişkin ticari hayattaki işlemler bazen bu örneklerle açıklanamayacak kadar karmaşık olabilmekte uygun muhasebe işlemi için zorlayıcı durumlarla karşı karşıya kılabilir. Hatta işletmelerin yargısal süreçlerle karşı karşıya kaldığı durumlar için çoğu zaman standartlarda bu duruma ilişkin örnekler bulunmamaktadır (Howieson vd., 2024).

Son bağlama ilişkin de bir örnek vermek gerekir. Örneğin; bir şirketin kira ödemesi TÜFE gibi bir endekse

bağlıysa, bütçeleme yaparken genellikle ileriye dönük tahminler (örneğin Merkez Bankası'nın tahmin eğrileri) kullanılır. Ancak muhasebe standartları bu tahminleri değil, yalnızca raporlama tarihi itibarıyla bilinen endeks değerlerini esas alır. Çünkü standart belirleyiciler, subjektif tahminlerin karşılaştırılabilirliği azaltacağını ve kaynak kullanımını artıracığını bilerek bu tercihi yapmıştır. Üst düzey yöneticiler "Zaten o endeks değerine göre ödeme yapmayacağız, neden tahminleri kullanmıyoruz?" gibi bir yaklaşım içinde olabilir. İşte bu durumda uygulanan muhasebe işleminin mantığını anlatmak oldukça güç olabilir.

Yukarıda 080 yapılan açıklamalar genel olarak değerlendirildiğinde muhasebe ve finansal raporlama standartlarının anlaşılabilmesinde birtakım sorunlar olduğu görülmektedir. Standartlardaki artan karmaşıklık, giderek daha karmaşık hale gelen iş ortamını yansıttığı kabul edilmekle birlikte, bu standartların genellikle kullanıcı dostu olmadığı bundan önceki literatürde ortaya konulmuştur (Donelson vd., 2016). Hemen her ülkede muhasebe ve finansal raporlama standartlarına ilişkin sıklıkla yapılan güncellemeler, ilave açıklamalar ve yorumlar standartları giderek daha uzun belgeler haline getiriyor ve bu belgeler üzerinde gezinmek, kısaca onları anlamak zorlaşıyor. Standartlar çoğu kez teknik yeterlilik düzeyi yüksek olan bir kitleye hitap ettiği için ilgili standardı okuyup anlayabilmek, bizzat sektör içerisinde (örneğin sigorta sektörü gibi) özel bir uzmanlık gerektirebiliyor. Tüm bu durumlar özellikle uygulama sürecinde mantıksız sonuçlar ortaya çıktığında, zaman ve kaynak yetersizliği nedeniyle standartların ekonomik gerçeklikten giderek uzaklaştığını düşünenler açısından hayal kırıklığı yaratabilir. Sınırlı kaynaklara sahip olan ve muhasebe standartlarını doğrudan uygulama pratiğinde yer alanlar arasında, standartların yazım dili ve yapısal biçimi açısından daha yalın ve sade bir anlatım gereksinimi olduğu gayet açıktır.

Bir metni anlayabilmenin ilk yolu onu doğru okumak, kısaca okunabilirlik kalitesi olarak değerlendirilebilir. Anlama sürecinin, temelinde bilişsel bir faaliyet olan okuma ile başladığını unutmamak gerekir. Bir metnin okunabilirliğinin yanı sıra içeriğinin de açık, tutarlı ve hedef kitleye uygun olması ayrıca okuyucunun motivasyonu, ilgisi ve yeterliliğinin de önemli olduğu ifade edilebilir. Ancak sözkonusu faktörlerin de yine okunabilirlikle yakından ilgili olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmada Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartlarının (25 TMS, 17 TFRS, 1 Kavramsal Çerçeve) Ateşman (1997) Okunabilirlik Skoruna göre okunabilirlik düzeyleri incelenmiş, ilgili standartların çok zor, zor ve orta düzeyde okunabilir oldukları belirlenmiştir. Bu durum ilgili standartların hedef kitle okuyucuları tarafından kolaylıkla okunamayacak düzeyde olduğunu ve bu durumun anlaşılabilirliği etkileyebileceği ifade edilebilir. Bu sonuç önceki literatürle tutarlıdır (Richards & van Staden, 2015; Donelson vd., 2016; Howieson vd., 2024). Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartlarına ilişkin okunabilirlik skorunu etkileyen bazı özel hususlardan da bahsedilebilir. Bunlar; çeviri kaynaklı problemler, Türk işletmelerine özgü örnekler geliştirmek, Türkiye'de kullanışlı olmayan olay ve durumların uyumlu hale getirilmesi gibi hususlar standartları orijinal halinden daha uzun ve karmaşık bir hale getirmiş olabilir.

Bu araştırma sonuçlarından yola çıkılarak bu zorluklara ilişkin bazı çözüm önerilerinin de getirilmesi mümkündür. PDF formatında sunulan standartların oldukça hantal ve uzun metinler olduğu bu durumun okunabilirlik ve anlaşılabilirliği etkilediği düşünüldüğünde standartların bölümler halinde gelen dijital versiyonlarının (PDF metinlerin web tabanlı parçalar halinde sunulan şekli gibi) geliştirilmesi oldukça pratik bir uygulama sayılabilir. Standartlardaki basit örneklemeler yerine daha ayrı bir şekilde (dijital versiyon da olabilir) ayrıntılı ve gerçek ticari hayata uygun örneklemeler sunulabilir. Bunun için uygulayıcılardan bizzat yardım da alınabilir. Standartlarda akış şemaları, görseller ve şablonların kullanımı hem okuyucular için göz dinlendirme hem de anlama için son derece yararlı bir yol olarak değerlendirilebilir. Son olarak standart belirleme ve yazma sürecine daha fazla paydaşın katılımı ve bu sürecin yeniden tasarlanması standartların anlaşılmasında etkili bir yol olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları bağlamındaki 25 adet TMS, 17 adet TFRS ve 1 adet Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçevenin okunabilirlik değerlendirmesi yaptığı için çalışma sonuçları da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Başka ülkelerin standartları ya da uluslararası alanda yapılabilecek benzer çalışmalarda farklı sonuçlar alınabilir. Gelecekteki araştırmalar okunabilirliğe ilişkin farklı nicel değerlendirmeler, uzman görüşleri, anketler gibi farklı değerlendirme yöntemlerini benimseyebilir.

Kaynakça

- Adelberg, A.H. (1982). An empirical evaluation of the communication of authoritative pronouncements in accounting. *Accounting and Finance*, 22(2), 75–94. <https://doi.org/10.1111/j.1467-629X.1982.tb00037.x>
- Association of Chartered Certified Accountants. (2009, 14th March). *Complexity in financial reporting*. <https://www.accaglobal.com/content/dam/acca/global/PDF-technical/financial-reporting/tech-ms-com.pdf>
- Ateşman, E. (1997). Türkçe’de okunabilirliğin ölçülmesi. *A.Ü. Tömer Dil Dergisi*, 58, 171-174.
- Australian Institute of Company Directors. (2004, 1st April). *It's not what you say accounting*. <http://www.companydirectors.com.au/director-resource-centre/publications/company-director-magazine/2000-to-2009-back-editions/2004/october/its-not-what-you-say-accounting>
- Bekçi, İ. (2007). Muhasebe meslek mensuplarının Türkiye muhasebe standartları hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, (22), 27-40.
- Chall, J.S. (1988). The beginning years. In *Readability: Its Past, Present, and Future*, Editor. B. L. Zakaluk and S. J. Samuels. Newark, DE: International Reading Association.
- Çetinkaya, G. & Uzun, L. (2018). *Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik özellikleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Donelson, D.C., McInnis, J. & Mergenthaler, R.D. (2016). Explaining rules-based characteristics in U.S. GAAP: theories and evidence. *Journal of Accounting Research*, 54(3), 827–861. <https://doi.org/10.1111/1475-679X.12112>
- Farrell, B., Farrell, H. & Wells, P. (2010). The rocket science: reading financial accounting standards. *Irish Accounting Review*, 17(2), 41– 63. <https://doi.org/10.52399/001c.27007>
- Fry, E. (2002). Readability versus leveling. *The reading teacher*, 56(3), 286-291.
- Goldbort, R. (2001). Readable writing by scientists and researchers, *Journal of Environmental Health*, 63(8), 40-42.
- Greenspan, J.W. & Hartwell, C.L. (2009). Are FASB statements becoming more understandable? *The CPA Journal*, 79(2), 34–38.
- Haswell, S. (2006). Over- complexity in accounting standards and the emerging duopoly of US GAAP and IFRS. *Australian Accounting Review*, 16(2), 49– 59. <https://doi.org/10.1111/j.1835-2561.2006.tb00359.x>
- Hatunoğlu, Z., Uçaktürk, M., & Kılılı, M. (2013). Türkiye Finansal Raporlama Standartları’nın bilinirlik düzeyi üzerine Kahramanmaraş’ta bir alan çalışması. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 51-62.
- Howieson, B., Loftus, J. & Schührer, S. (2024). Are accounting standards understandable? *Accounting & Finance*, 64, 1083–1109. <https://doi.org/10.1111/acfi.13173>
- International Auditing and Assurance Standards Board. (2022, 24th May). *Complexity, understandability, scalability, proportionality (CUSP)*. <https://www.iaasb.org/consultations-projects/complexity-understandability-scalability-proportionality-cusp>
- Jones, M. & Smith, M. (2014). Traditional and alternative methods of measuring the understandability of accounting narratives. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 27(1), 183– 208. <https://doi.org/10.1108/AAAJ-04-2013-1314>
- Klare, G.R. (1968). The role of word frequency in readability. *Elementary English*, 45, 12-22.
- Mergenthaler, R.D. (2012). *Principles-based versus rules-based standards and accounting irregularities*. Working Paper. Iowa City: University of Iowa.
- Murphy, M.L. (2015). Will simpler also be better? *Journal of Accountancy*, 219(4), 30– 34.
- Özkan, A., & Özşahin, F. (2012). Muhasebe meslek mensuplarının kobi finansal raporlama standartları hakkındaki görüşlerinin tespitine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, (37), 47-68.
- Richards, G. & van Staden, C. (2015). The readability impact of international financial reporting standards. *Pacific Accounting Review*, 27(3), 282– 303. <https://doi.org/10.1108/PAR-08-2013-0086>
- Saha, A., Morris, R.D. & Kang, H. (2019). Disclosure overload? An empirical analysis of international financial reporting standards disclosure requirements. *Abacus*, 55(1), 205– 236. <https://doi.org/10.1111/abac.12148>
- Shaffer, R.J., Stevens, K.T. & Stevens, W.P. (1993). Assessing the readability of government accounting standards: the cloze procedure. *Journal of Technical Writing and Communication*, 23(3), 259– 267. <https://doi.org/10.2190/4FM2-8GBW-KH0Y-N25T>
- Smith, M. & Taffler, R. (1992). Readability and understandability: different measures of the textual

- complexity of accounting narrative. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 5(4), 84– 98. <https://doi.org/10.1108/09513579210019549>
- Stead, B.A. (1977). Content analysis and readability formulas as applied to the accounting principles board 'Opinions'. *Journal of Business Communication*, 14(3), 23– 24. <https://doi.org/10.1177/002194367701400303>
- Stevens, W.P., Stevens, K.C. & Raabe, W., Jr. (1983). Communication in accounting: readability of FASB statements. *Review of Business and Economic Research*, 19(1), 110–118.
- Tadros, E. (2019a, 7th November). *Accounting standards now too complex: CFOs*. *The Australian Financial Review*. <https://www.afr.com/companies/professional-services/accounting-standards-now-too-complex-cfos-20191107-p538eb>
- Tadros, E. (2019b, 12nd December). *Accounting standards now 'outrageously complex'*. *The Australian Financial Review*. <https://www.afr.com/companies/professional-services/accounting-standards-now-outrageously-complex-20191208-p53hyc>
- Temur, T. (2003). Okunabilirlik (Readability) kavramı. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 13, 169-172.
- Trott, E.W. (2015, 22nd January). *The struggle to simplify accounting*. *CFO*. <https://www.cfo.com/gaap-ifs/2015/01/struggle-simplify-accounting/>

The Function of Poetic Witnesses in Classical Arabic Dictionaries (Based on Examples from Kitāb al-‘Ayn, Jamhirat al-Lugha, and Lisān al-‘Arab)

Zehra Bişkin^{1,a,*}

¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kırkkale İl Müftülüğü, Kırkkale, Türkiye

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 18/08/2025
Accepted : 07/12/2025

Keywords:

Arabic language
Dictionary
Poet
Poetry
Witness

ABSTRACT

Dictionary works are studies that preserve a language. Linguists have used various elements as references to confirm the reliability of the vocabulary found in dictionaries. In societies that regard poetry and poets as extraordinary, poetic witnesses have been one of the most valuable references for linguists. The aim of this article is to examine the function of poetic witnesses in three dictionaries from the classical period and to highlight its importance. The lack of studies on the importance of poetic witnesses provides an opportunity to fill the gap in the existing literature. The study examines how poems were used as witnesses in classical Arabic dictionaries, the differences or similarities between them, the role of poetry in Arabic dictionaries, and the concept of “witness.” The relationship between lexicography and grammar and rhetoric was also investigated. This research may contribute to linguistic studies by revealing the importance of the issue of poetic witness in dictionaries and confirming the use of such witnesses in early dictionaries. In this article, the works were examined using document, content analysis, and comparison methods.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 162-170, 2025

Klasik Arap Sözlüklerinde Şiir Şahitlerinin İşlevi (Kitâbü'l-‘Ayn, Cemheratü'l-Luga ve Lisânü'l-‘Arab Örneğinde)

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Araştırma Makalesi

Geliş : 18/08/2025
Kabul : 07/12/2025

Anahtar Kelimeler:

Arap dili
Sözlük
Şair
Şiir
Şahit

Sözlük eserleri, bir dili koruma altına alan çalışmalardır. Dil alimleri sözlük çalışmalarında yer alan kelime hazinelerinin güvenilirliğini teyit etmek niyetiyle farklı unsurları referans olarak kullanmışlardır. Şiiri ve şairlerini olağanüstü kabul eden toplumlarda dilciler için de en kıymetli referanslardan biri şiir şahitleri olmuştur. Bu çalışmada kadim Arapça’da kelimelerin anlamlarının belirlenmesinde şiirin oynadığı rol gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu makalenin amacı, klasik döneme ait üç sözlük özelinde şiir şahitlerinin işlevini incelemek ve bunun önemine dikkat çekmektedir. Bu anlamda, şiir şahitlerinin önemine dair çalışmaların eksikliği, mevcut literatürdeki boşluğu doldurma imkânı sunmaktadır. Klasik Arap sözlüğünde şiirlerin nasıl şahit olarak kullanıldığı, aralarındaki farklılıklar veya benzerlikler ile Arap sözlük çalışmalarında şiirin rolü, “şahit” kavramı araştırılmıştır. Ayrıca şiir şahitlerinin, dili oluşturan kelimelerin anlam açısından doğru karşılıklarını tespit etmedeki katkısı incelenmiştir. Sözlükçülük ile nahiv ve belagat arasındaki ilişkiler de araştırılmıştır. Bu araştırma, sözlüklerdeki şiir şahitliği meselesini ve bunun önemini ortaya koyması bakımından ve ilk dönem sözlüklerde bu tarz şahitlerin kullanılmasının teyidi açısından dil bilim araştırmalarına bir katkı sunabilir. Bu makalede nitel araştırma teknikleriyle çalışılmıştır. Eserler doküman, içerik analizi ve karşılaştırma yöntemiyle taranmıştır.

^a zehra71biskin@hotmail.com

^{1p} <https://orcid.org/0000-0003-34010429>

Giriş

Dilbilim çalışmalarının temelini oluşturan sözlükbilim alanındaki ilk çalışmaların tarihi, Asurlulara kadar uzanmaktadır. Bu uygarlık, M.Ö. VI. yüzyılda telif edilen ilk sözlükleriyle milletlere öncülük etmiştir. Daha sonra Çin, Japon ve Yunan uygarlıkları da sözlük çalışmalarında öne çıkan toplumlar olmuşlardır.¹ Araplar ise, Asurlulardan yaklaşık bin yıl kadar sonra Abbâsiler döneminde sözlük çalışmalarına başlamıştır. Ancak, son bazı tarihi ve bilimsel keşifler ışığında, Asurluların kökeninin eski Arap toplumlarına dayandığı² ve dolayısıyla sözlükbilimi alanındaki ilk metodolojinin Araplar tarafından bulunmuş olabileceği yönünde fikirler de bulunmaktadır.³ Arapça sözlük çalışmalarının, dünya genelinde elde edilen bilgiler ışığında, Kur'ân ve hadislerdeki anlaşılması zor garib kelimeleri açıklığa kavuşturmak, yani dini gereklilikler nedeniyle, M. VII. yüzyılda başlamış olduğu görüşü de bulunmaktadır.⁴

İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte Arap toplumuna katılan Acemler, Arapça'yı benimsemişler ve öğrendikleri bu dili bazen orijinal anlamlarını bozacak şekilde kullanmışlardır. Bu durum, Arapça kelimelerin anlamlarının korunmasını ve bu nedenle eserler veya sözlükler yazılmasını zaruri hale getirmiştir.⁵ Dil alimleri, sözlük çalışmaları esnasında, Cahiliye Dönemi'nin linguistik verilerini korumak maksadıyla çöl göçebelerine ayrı bir önem atfetmiş veya onlardan dil öğrenme çabasına girmişlerdir. Bu uğraşlar sonucunda sözlük yazımının temelleri atılmıştır.⁶ Arap dilinde sözlük çalışmaları özellikle Kur'ân-ı Kerim ve hadislerdeki anlamı net olmayan garip kelimeleri anlamak adına başlatılmış ve kısa bir sürede *Garibu'l-Kur'ân* ve *Garibu'l-Hadis* gibi eserlerin kaleme alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışmalar zaman içinde, bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir. H. II. /M. VIII. yüzyıl itibarıyla, sözlükbilim alanında sistematik ve kapsamlı çalışmalar oluşturma çabaları başlamıştır. Bu döneme kadar yapılan çalışmalar, Arap sözlükbiliminin temelini oluşturan gayretler olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Halil bin Ahmed el-Ferâhidî (öl. 175/791) tarafından telif edilen "*Kitâbü'l-'Ayn*", ilk Arapça sistematik sözlük olarak kabul edilmektedir.⁷

Sözlük maddelerini kelimelerin ilk harf, son harf veya harflerin mahreçlerine göre tertib eden sözlükler yazılmıştır. Sözlük maddelerini harflerin mahrecine göre

telif edilen sözlüklere *Kitâbü'l-'Ayn*, *Tehzîbü'l-Luga* ve *el-Muhît fi'l-Luga* gibi çalışmaları örnek gösterebiliriz. Kelimelerin son harflerine göre tertib edilen sözlükler arasında *Lisânü'l-'Arab*, *Tâcü'l-'Arûs* ve *el-Kâmûsü'l-Muhît* isimli çalışmaları örnek verebiliriz. Kelimenin ilk harfine göre düzenlenen sözlükler arasında *Kitâbü'l-Cim*, *el-Cemheretü'l-Luga*, *el-Mu'cemü'l-Vasît* ve *Mu'cemü Makâyisi'l-Luga* yer almaktadır. Bu yöntem günümüzde en yaygın kullanılan metoddur. *el-Merca'* ve *Larous* gibi sözlükler ise kelimenin okunuş şekline göre kelimeleri sıralayan eserlerdir.⁸

İlgili konu kapsamında önceki çalışmalara baktığımızda, Nihat M. Çetin tarafından yazılmış "*Eski Arap Şiiri*" isimli eser, eski Arap toplumlarında Arap şiirinin yerini ele almaktadır. Süleyman Tülücü'nün doktora tezi olan "*Zuheyr b. Ebi Sülma ve Edebi Kişiliği*" (Erzurum, 1982) isimli tez, Cahiliye dönemi Arap şiiri hakkında giriş bölümünde temel bilgiler sunmaktadır. Yusuf Sancak tarafından yazılmış olan "*Hazreti Peygamber Döneminde Şiir*" başlıklı doktora tezi, özellikle ilk İslami dönemde Arap şiiri ve Hz. Peygamber'in şiire yaklaşımları üzerinde odaklanmaktadır. Hicri Birinci Asır dikkate alınarak yazılan Kadri Yıldırım'ın "*Cahiliye ve İslami Dönem Şiir Mevzularının Mukayesesi*" başlıklı doktora tezi ise, söz konusu alanda önemli bir referans sayılabilir.⁹ Ayrıca çalışmamızın kaynakça bölümünde zikredilen makaleler de Arap şiirinin önemini açıklayan çalışmalardır. Mevcut çalışmalarda, sözlüklerde yer alan kavramların şiir şahitli açıklamalarıyla karşılaştırmalı şekilde inceleyen detaylı çalışmalar bulunmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu çalışmalar doğrudan çalışmamızı ilgilendirmemektedir. Bu makalede amacımız, ilgili literatür doğrultusunda klasik sözlüklerdeki şiir şahitlerinin pratik işlevlerini detaylandırmaktır. Çalışmamızın amacı, literatürdeki bu boşluğu doldurup konuya özgün bir katkı sunmaktır.

Çalışmamızın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Şiir şahitlerinin belagat ve gramer eserlerindeki kullanımı bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Lehçe farklılıklarını içeren bir analiz yapılmamış olup, sadece dilin fushadaki kullanımına odaklanılmıştır. Tarihsel dokümantasyon ve karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır.

¹ Emîl Yakub, *el-Me'âcimu'l-Lügaviyyetu'l-'Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*, (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1985), 25; Muhammed İbrahim Erden, "Arapça Sözlükbilim Çalışmalarının Gelişim Aşamaları ve Geçmişten Günümüze Arap Sözlük Çalışmalarının Bir Tezahürü Olarak el-Mu'cemü'l-Vasît", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)* 15 (December 2024), 45.

² Muhammed İbrahim Erden, "Arapça Sözlükbilim Çalışmalarının Gelişim Aşamaları ve Geçmişten Günümüze Arap Sözlük Çalışmalarının Bir Tezahürü Olarak el-Mu'cemü'l-Vasît", 45.

³ Ahmed 'Abdulğafür 'Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1979), 40.

⁴ Ali Kâsımî, *İlmu'l-Luga ve Sina'âtü'l-Mu'cem*, (Riyad: İmâdetü Şuûni'l-Mektebât, 1991), 4; Ahmed Abdülğafür Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh, Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafür Attâr, (Beirut: Dâru'l-Melâyin, 1990), 1/27-28; Ayşe Uzun, "Klasik Arapça

Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi", *ULUM* 7/1 (2024), 12.

⁵ Abdurrahman b. Muhamed b. Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, (Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004), II/807.

⁶ İskender Şahin, "İbn Dureyd'in Cemheretü'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmî Acısından Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (December 2013), 80.

⁷ Muhammed İbrahim Erden, "Arapça Sözlükbilim Çalışmalarının Gelişim Aşamaları ve Geçmişten Günümüze Arap Sözlük Çalışmalarının Bir Tezahürü Olarak el-Mu'cemü'l-Vasît", 46.

⁸ Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (2009), 133.

⁹ Yasin Kahyaoğlu, "Şiir ve Nesir Bağlamında Arapça'nın İslam Kültüründeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/19 (2008), 88.

Arapça Sözlüklerde Şiirin Rolü Üzerine Kuramsal Bir Çerçeve

Arapça kökenli ş-‘a-r- kökünden türetilen “şiiir” kelimesi, sözlükte “sezmek, bilmek, farkında olmak, hissetmek, bilinç sahibi olmak ve algılamak” gibi manalara gelir. Terimsel anlamının dışında, “ilim” kelimesiyle aynı manada kullanıldığı da dikkat çekmektedir. Bu anlamda, bir kişiye “şair” denilmesi, onun bilgi ve sezgiye sahip olmasından dolaydır.¹⁰ Şairlerin gücü sadece söz sanatındaki maharetlerinden değil, aynı zamanda kehanet sahibi olduklarına inanılmasından da kaynaklanmaktadır. Arap toplumunda, şairlerin kendilerinden bilgi ve ilham aldığı ve kendileriyle iletişim kurabildiği ruhani varlıklar âlemi olduğu inancı bulunmaktadır. Bu inanç, şairlerin bu gizemli ve kutsal güçle ilişkilerini canlı tutma gayretiyle korunmaktadır. Örneğin, el-Ferazdak (öl. 114/732) gerektiğinde cini ile görüştüğünü, Kusayyir (ö. 105/723) ise şiire başlarken bir cinden yardım aldığını söylemektedir. Bu inanç, ilham kaynağını sihirli ve insanüstü bir alemle ilişkilendirmektedir. Bu sayede şairlerde üstün güçler bulunduğu fikri güçlendirilmiş; aynı zamanda şiirlerin tesiri artırılmış, onlara kehanet vasfı kazandırılmıştır.¹¹ el-Cumahî (öl. 231/846 [?]) de bu görüşü benimsemektedir ve Cahiliye Dönemi’nde şiirin, Arapların ilim ve edebiyatının en ileri seviyesi ve hüküm vermede temel referans kaynağı olduğunu, Arapların bundan faydalandığını ve ona büyük önem atfettiğini ifade etmektedir.¹²

Arapça Sözlüklerde “Şahit” Kavramı

Sözlükte “el-İstîşhâd” terimi, “birinin şahitliğini talep etmek” yani “bir kişinin tanıklığına doğrudan ihtiyaç duyulması” manasına gelirken, “bâ” (↔) harf-i cerrîyle kullanıldığı zaman ise “şahitlik konusunda birinin yardımını talep etmek” yani “tanıklığının yanısıra bir kişiden şahitlik konusunda destek ve yardımını da istemek” anlamına gelmektedir.¹³ İlmî anlamda istîşhâd, nahiv ilmiyle uğraşan alimlerin belirli ifadenin veya terimin

doğruluğunu teyit etmek maksadıyla güvenilir kaynaklardan delil göstermeleri manasına gelir. Bu delil, çoğunlukla Kur’ân-ı Kerim, hadisler ve klasik Arap nesirleri ile şiirlerine dayanmaktadır.¹⁴ Arapça dil alimlerine göre, “eş-şahit” terimi, bir bilginin doğruluğunun ispatında güvenilir kaynak olan bilinen Kur’an, hadis ve Arapların söz ve metinleri ile Arapların şiirlerinden istîşhâd edilen bölümü ifade etmektedir.¹⁵ Bedevî ifadeler ise dilde fesahatin en özlü ve saf hali olarak kabul edilmiştir.¹⁶ İbn Abbâs bu konuda, Kur’an’daki anlamını tam bilemediğimiz garîb ifadeleri anlamak için şiire başvurabileceğimizi, çünkü şiirin, Arapların hafızası ve divanı olduğunu söylemektedir.¹⁷ Belki de bu sebeple sözlükler, anlamsal tespitlerde doğruluklarını ispat etmek için şiirin gücüne ihtiyaç duymuş olmalıdır. Klasik dönem sözlüklerinde şiir şahitlerinin yoğun olarak kullanılması bu düşüncemizin doğruluğunu desteklemektedir.

Dilin Zaman İçerisinde Değişiklik Göstermeden Sabit Kalmasında Şiir Rivayetlerinin Etkisi

Fasih Arapça’nın sözlük hazinelerini derleyen ve gramer kurallarını belirleyen dilbilimciler, tarihsel dil materyallerinden yararlanırken ve bunları incelerken, farklı dil katmanlarına ayırma yöntemini benimsemişler ve farklı değerler atfettikleri bu katmanları araştırmalarında ölçüt olarak kullanmışlardır. Bunlar arasında Cahiliye Dönemi şiirleri en yüksek değerli şiirler kabul edilmiştir. Cahiliye dönemi en eski şiirin, hicretten yaklaşık 130 yıl önce yapılan Basuse Savaşı esnasında söylenmiş olduğu görüşü bulunmaktadır.¹⁸ Fakat, Cahiliye dönemi şiirinin başlangıcını net bir biçimde tespit etmek oldukça zordur.¹⁹ Eski Arap toplumunda şairler, toplumunun onur ve şerefini şiiriyle müdafaa eden, yaşanan büyük başarıları, sergilenen kahramanlıkları ve cesaretleri nesilden nesile aktaran ve hatıraları her zaman canlı tutan önemli kişilerdir.²⁰ Ru’be b. el-‘Accâc’ın (ö. 97/715-16) cenazesinde Halil b. Ahmed’in, “Bugün şiiri ve dili gömdük”²¹ ifadesi şaire verilen değer ne kadar da yüksek

¹⁰ Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, (Beyrut, 1407/1987), 533; Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, (Beyrut, ts.), IV, 409; Mehmet Yalar, “Arap Edebiyatında Şiir Kavramı Problemi -Mukayeseli Ve Analitik Bir Bakış-”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1 (2002), 103.

¹¹ Nurettin Ceviz ve Diğ., *Yedi Askı-Arap Edebiyatının Harikaları*, (Ankara, 2004), 7; Murat Özcan, “Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Şiir Sanatı”, *Eskiye* 5 (May 2007), 109.

¹² Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli’ş-Şu’arâ*, (Beyrut, ts). 10; Mehmet Yalar, “Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 97.

¹³ ‘Abdurrahmân Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Dr. Mehdi el-Mahzûmî, (Beyrut: Muessetu'l-E’lemî lil-Matbu’ât), 1988, 2/267; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. ‘Abdullâh ‘Alî el-Kebîr ve bşk., (Kahire: Dâru'l-Me’ârif, ts.), 2/374; Seyithan Gayır, “İbn Hişâm’ın Evdahü’l-Mesâlik Adlı Eserinde Şiirle İstîşhâd Metodu”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 18 (December 2023), 91.

¹⁴ Muhammed ‘Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, thk. ‘Alî Dahrûc, (Beyrut: Mektebetu Lubnan), 1996, I, 1002; Mehmet Şiirin Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmî Kaynağı*, (Van: Ahenk Yayınları, 2007), 29.

¹⁵ Mehmet Reşit Özbalkıç, *Kur’ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006), 42-43; Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadîsle İstîşhâd Meselesi”, *MÜİFD*, 5-6, İstanbul, (1987-1998), 166; Seyithan Gayır, “İbn Hişâm’ın Evdahü’l-Mesâlik Adlı Eserinde Şiirle İstîşhâd Metodu”, 93.

¹⁶ M. Mahfuz Söylemez, *Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 122; Uzun, “Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi”, 20.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmî'l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdevenî-İbrâhîm Atfîş, (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, ts.), 1/ 24.

¹⁸ Ahmed el-İskenderî, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Edebi'l-'Arabî*, thk. Dr. Hassan Hallak, I. Baskı, (Beyrut: Dâr İhyâ el-Ulûm, 1994), 48; Halil Özcan, “Lebid b. Rabî’a (m.s. 560-661) ve Muallakası”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2010), 84.

¹⁹ Halil Özcan, “Lebid b. Rabî’a (m.s. 560-661) ve Muallakası”, 84.

²⁰ Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973), 9; Halil Özcan, “Lebid b. Rabî’a (m.s. 560-661) ve Muallakası”, 85.

²¹ Ebu’l-Ferec el-İsfehânî, *el-Eğânî*, Haz. ‘Alî Muhennâ-Semîr Câbir, (Beyrût, 1986), XXI/ 71; Kemal Tuzcu, “Klasik Arap

olduğunu göstermektedir. Bu ifadelerden şaire ve dolayısıyla söylediği şiire toplum nezdinde atfedilen kıymet anlaşılmalıdır. Şiirler kıymetli olunca şiirin şahitliği de sözlükler için değerli bir referans olmaktadır.

Hem İslamî hem de Cahiliye dönemlerde yaşamış şairler, muhadram ismiyle anılmışlardır. Lebîd b. Rebî'a (ö.41/661) ve Hassan b. Sâbit (öl. 54/674) gibi şairler bu dönemin önemli şairlerindendir. Bu şairlere ait şiirlerden de tıpkı Cahiliye dönemi şairlerinin şiirleri gibi ittifâkla istişhâd edilmiştir.²²

Arap dil alimlerinden önemli bir isim olan el-Asma'î'nin (öl. 216/831) kendisinden istişhâd edilen en son şairin İbn Herme (öl. 150/767) olduğunu ifade ettiği bildirilmiştir.²³ Ebû 'Ubeyde de (öl. 209/824) onu "şiir İmrüülkays (öl. 540) ile başlar, İbn Herme ile sona erer."²⁴ sözü ile bu görüşü desteklemektedir.²⁵ Ancak el-Asma'î'nin Fuhûletü's-Şu'arâ isimli eserinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

Dil ilimlerinin temel dallarından olan lügat, sarf ve nahiv alanlarında ilk üç gruba dahil edilen şairlerin eserleriyle istişhâd edilmiştir ve bu dönemler, yaklaşık 150 (767) yılına kadar devam eden ve "İhticâc Asrı" diye isimlendirilen asır istişhâd asrıdır. Bu dönemde özellikle sarf, nahiv ve lügat alanlarında usta şairlerin eserleri şahit eserler kabul edilmiştir. Cahiliye, muhadram ve İslami dönem dışında kalan şairlere "müvelledûn" denilmiştir. Beşşâr b. Bürd (öl. 167/783), bu dönemin en önemli şairlerinden biridir.²⁶ Arap dilbilimi geleneğinde, ravisi bilinmekle birlikte şairi meçhul olan şiirlerin, güvenilir bir dil âlimi tarafından nakledilmesi durumunda şahit olarak kullanılabilceği yönünde bir görüş bulunmaktadır. Bu durumun somut bir örneği, Sibeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ında görülmektedir. Eserde kullanılan 1050 şahit şiirden yaklaşık 50'sinin şairi bilinmemesine karşın, bu şiirlere yönelik herhangi bir eleştiri getirilmemiş olması, söz konusu görüşü destekler niteliktedir.²⁷ Buradan hareketle, şiirin şahitliği konusunda belirli kurallar benimsense dahi, istisnai uygulamaların da söz konusu olduğu sonucuna varılmaktadır.

Arapça Sözlükler ile Belagat ve Nahiv Arasındaki İlişki

Şiir, Araplar için hayati öneme sahip vazgeçilmez bir unsur olup özellikle de Cahiliye Dönemi'ne ait olanları,

nahiv âlimleri ve dil bilimciler için temel bir referanstır. Bununla beraber, şiirin kendine özgü vezin, kafiye, üslup ve yapısal özellikleri, nahiv kurallarını zaman zaman zorlamıştır. Nahivciler de bu tür kural dışı kullanımları istisna olarak değerlendirmişlerdir.²⁸

Sözlükler oluşturulurken i'râbı ve anlamı kesin olmayan beyitler²⁹ şiir istişhâdında geçerli kabul edilmemiştir. Bu ilkeler hem Arap sözlükçülüğünde hem de gramer çalışmalarında uygulanmıştır.³⁰ Dilbilim çalışmaları (sözlükçülük ve gramer) başlangıçta dini metinlerin (Kur'an) korunması ve doğru anlaşılmasına yönelik bir amaç taşıyorken, zamanla dil odaklı yaklaşımlar ön plana çıkmıştır.³¹ Sözlük yazımında dil âlimlerine yapılan doğrudan atıflar dikkat çekicidir. Örneğin, Halil b. Ahmed'in sözlüğünde el-Münteca' et-Tâî, Ebû'd-Dukayş, Ebû Hîre, Ebû Mâlik Amr b. Kirkire, Ebû Mehdiyye el-Arabî gibi dilcilere sıklıkla atıfta bulunmuş ve ihticâc asrının en eski dil ravilerinden kabul edilen Ebû'd-Dukayş'ı 47 kez zikretmiştir.³² Benzer şekilde, dil âlimleri eserlerinde şiir şahitliğinden yoğun biçimde yararlanmışlardır. Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân* adlı eseri, bu bağlamda tipik bir örnektir. Ferrâ, Kur'an'ın i'câzını açıklarken çok sayıda Arap şiirini delil olarak kullanmış; ayrıca, Ayetleri nahiv ve sarf açısından yorumlarken kinaye, istiâre, mecaz gibi belâgat unsurlarını da kullanarak tahlillerini zenginleştirmiştir.³³ Böylece Ferrâ, kelime analizlerini desteklemek için şiir şahitliğini gramer ve belâgat ile birleştirmiş, bu yönüyle eserinde aynı zamanda bir nevi sözlükçülük faaliyeti de yürütmüştür.

İncelenen üç sözlük çalışmasında da (Kitâbü'l-'Ayn, Cemheretü'l-Luga ve Lisânü'l-'Arab) şiir tanıklıklarının yalnızca sözvarlığını açıklamakla kalmayıp aynı zamanda nahiv analizleri ve belâgî tahliller sunmak amacıyla işlevselleştirildiği gözlemlenmektedir. Nitekim سَحَقُ örneğinde olduğu gibi, kelimenin anlamı aktarıldıktan sonra söz dizimsel özelliklerine ilişkin açıklamalara yer verilmekte, ardından sunulan şiir şahitlikleri aracılığıyla da kelimenin estetik bağlamdaki kullanımları, mecazî ve belâgî boyutları ile öne çıkarılmaktadır.

1) *Kitâbu'l-'Ayn*'da سَحَقُ kelimesinin "yıpratmak, yok etmek, akmak", سَحَقُ "sehgu" hafif bir ezme işlemi, tempolu koşu, uzak olmak, سَحُوقُ "sehûg" uzun bacaklı, سَحُوقُ "suhûg" uzun bacaklılar, إِسْحَاقُ "ishâk" göğüslerin

Şiirinde Didaktik Şiirler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47/2 (2007), 152.

²² Mehmet Reşit Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006), 54.

²³ Ebû Bekir Ahmed b. Alî Hattîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (Beirut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 6/128; Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizanetü'l-Edeb ve Lübbu Lübâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1093), 1/8;

Abdullah b. Muhammed el-Abbâsî İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu'arâ*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981), 20;

Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Merzûbânî, *el-Müveşşah fi Meâhizi'l-'Ulemâ 'ale's-Şu'arâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, (Beirut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1995), 261.

²⁴ Ebû 'Alî el-Hasan b. Reşîk el-Kayravânî el-Ezdî, *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'ri ve Adâbihi ve Nakdihî*, (Suriye: Dârü'l-Cil, 1981), 1/90.

²⁵ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, 55.

²⁶ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe el-Kûfî ed-Dineverî, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Kahire: Dâr'ul-Me'ârif, 1958), 757; es-Suyûtî, *el-İktirâh fi Usûl'in-Nahvi*, thk. 'Abdülhakîm 'Atiyye, (Suriye: Dâr'ul-Beyrûtî, 2006), 38.

²⁷ Seyithan Gayır, "İbn Hişâm'ın Evdahü'l-Mesâlik Adlı Eserinde Şiirle İstîshâd Metodu", 99.

²⁸ Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, (Van: Ahenk Yayınları, 2007), 60.

²⁹ Seyithan Gayır, "İbn Hişâm'ın Evdahü'l-Mesâlik Adlı Eserinde Şiirle İstîshâd Metodu", 92.

³⁰ İsmail Durmuş, "İstîshâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 23/397.

³¹ Ömer Rıza Kehhâle, *el-Lugatü'l-'Arabîyye ve 'Ulûmuhâ*, (Dimaşk: Mektebetü'n-Neşr, 1971), 110-111.

³² Abdülaziz Yâsîn Abdullah, "Merviyâtü Ebi'd-Dukayş el-Lugaviyyetü fi Kitâbi'l-'Ayn", *Mecelletü Ehbâs Külliyetü'l-Terbîyyeti'l-Esâsiyyeti* 1/4 (2004), 87-104; Uzun, "Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi", 22.

³³ İsmail Güler (ed.), *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 235.

şişip karına yapışması, سَجِيْقٌ “sahîg” uzak, سَوْحَقٌ “sevhağ” uzun, سَحْوَقٌ “sahûg” yaşlı ve uzun eşek³⁴ manasında olduğu belirtilmiştir. Her açıklamadan sonra el-‘Accâc, er-Râî, Lebîd ve 4 ismi belirsiz şairden şiir şahiti getirilmiştir. Bununla beraber السَّحْقُ kelimesinin Hicaz lügatinde isim olarak kullanıldığına, سَحْقًا şeklindeki nasb halinin ise أَبْعَدَهُ اللهُ yani “Allah onu kahretsin ve mahvetsin” anlamında beddua için söylenen bir mastar olduğuna ve kelimenin çoğulunun سَحْقٌ şeklinde ifade edildiğine dikkat çekilerek nahiv ve sarf açıklamaları da yapılmıştır. سَحْوَقٌ “Sahûg” yaşlı ve uzun eşek gibi fiziksel anlamlarının yanında kelimenin uzaklaştırma ve beddua gibi mecazi anlamları da verilmiştir.

2) Cemheretü'l-Luga'da سَحَقٌ kelimesinin “ezme, aşırı uzaklaştırma, hayvanlarda süt azalması, Allah onu uzaklaştırsın manasında bir beddua, çok uzak yer, uzun, eski, سَحْوَقٌ “sâhûk” Arapların meşhur bir günü veya سَحْوَقٌ “sâhûk” bir yer adı” manaları zikredilirken Râciz, Zühayr, Lebîd ve iki isimsiz şairden şiir şahiti getirilmiştir. Böylece kelimenin belîgî yönüne de dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda “İshâk” kelimesi Arapça gibi görünse de yabancı bir isimdir. Kelimenin çoğulu سَحْقٌ “suhug” tur” gibi açıklamalarla etimolojik ve morfolojik bilgiler de verilmiştir.

3) Lisânü'l-'Arab'ta سَحَقٌ kelimesinin “ezmek, öğütme, rüzgarın aşındırması, eskimek, yok olmak, (gözyaşı) dökülmek, rüzgarın toprak yüzeyini aşındırarak izleri silmesi, سَحْقٌ “sehk” eski elbise, سَحْقٌ “sehk” devenin dübüründeki yaranın iyileşip beyaz iz bırakması, إِسْحَاقٌ “ishâk” dişi hayvanın göğsünün kuruyup sütünün kesilmesi, سَحْقٌ “eshak” devenin tırnağının sertleşmesi, سَحْقٌ “insehak” akıp gitme, سَحْقٌ “eshak” kurumak, سَحْقٌ “suhuk”, سَحِيْقٌ “sehik” “eshak” uzaklık, uzaklaşma, سَحْقًا “suhgan” uzak olsun, سَحْوَقٌ “sehuk” uzunluk, سَوْحَقٌ “sevhağ” uzun boylu adam, سَحَائِقٌ “sehâik” şiddetli yağmur, سَحْوَقٌ “sâhûk” özel yer adı, إِسْحَاقٌ “ishâk” isim 35 manalarına geldiğini Müzerriid, Ferzadk, Rü'be, Mufaddal en-Nukrî, Zühayr, Şimr, Lebîd, İbn Arabî, Ahtal, Selemetü'l-Absî, Ezherî, Râciz, Cevherî'den şiir şahitleriyle açıklanmış ve belagat açısından kelimenin mecazi ve isti'ârelî kullanımlarına da dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda سَحْقًا “suhgan” kelimesinin bedduada mansup geldiğini, إِسْحَاقٌ “İshak” şeklinde özel isim olduğunda marifede tenvin almadığını, eğer mastar kastedilirse kelimeye tenvin konulabileceğini belirten ifadelerle nahiv ve sarf açıklamaları da yapılmıştır.

Görüldüğü üzere sözlükler, şiirleri hem şahit hem belagat örneği olarak kullanmış hem de kelimeyi nahiv analiziyle dilbilgisel olarak temellendirmiştir. Arapça sözlüklerde nahiv ve belagat, dilin kuralları ve estetik yapısını birleştirerek kelimelerin anlamlarının doğru tespit edilmesini sağlamaktadır.

Kitâbü'l-'Ayn Sözlüğünün Genel Özellikleri

Arap sözlükçülük geleneğinin kurucu metinlerinden biri olan Kitâbü'l-'Ayn, müellifi Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791) tarafından ortaya konan yöntemsel ve sistematik yaklaşımla, yalnızca bir sözlük olmanın ötesine geçen temel bir eserdir. Halil, İslam dil bilim geleneğinin çok yönlü bir şahsiyeti olup, eserlerinde kullandığı bilimsel yöntemlerden istifade etmeyen hiçbir âlimin olmadığı ifade edilir; talebesi Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı da büyük ölçüde onun katkılarıyla şekillenmiştir. 36

Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-'Ayn'da benimsediği fonotik yöntem, sözlükçülük ekollerinde kullanılan en eski metot olarak kabul edilmektedir.³⁷ Bu yöntemde harflerin dizilimi, çıkış yerlerine göre düzenlenmiştir: Öncelikle boğazın en derin noktasından çıkan harfler esas alınmış, ardından dil ve dudak harfleri eklenmiş, illet harfleri ise sıralamanın sonuna konulmuştur. “ب-ر-ع” (bâ-râ-ayn) kökünün sözlükteki sıralaması incelendiğinde, boğazdan çıkan “ayn” harfinin başa alındığı, ardından dil harfi “râ”nın geldiği ve dudak harfi “bâ”nın sona yerleştirildiği görülmektedir.³⁸ Bu sistematik yaklaşım, kelimelerin anlam ve dilbilgisi odaklı bir şekilde ele alınmasını sağlamış; edebî kullanımlar ise sınırlı sayıda şiir şahidiyle desteklenmiştir.

Cemheretü'l-Luga Sözlüğünün Genel Özellikleri

Şiir ve lügat konusunda önemli eserleri bulunan İbn Düreyd (ö. 321/933) 39 tarafından telif edilen Cemheretü'l-Luga, Arap sözlükçülük geleneğinde yapısal bir dönüşümü temsil eden önemli bir eserdir. Halil b. Ahmed'in fonetik merkezli sisteminden farklı olarak, kelimeleri yapısal özelliklerine göre tasnif etmiş ve morfolojik temelli bir düzenleme sunmuştur. On üç bölümden oluşan eser, yalnızca bir lügat çalışması olmanın ötesine geçerek Arap diline dair temel meselelere de yer vermiştir.

Eserde kelimelerin tasnifi, kök harflerin sırası yerine kelime yapıları esas alınarak yapılmıştır. Bu yaklaşım, Kitâbü'l-'Ayn'daki fonetik merkezli dizimden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. İbn Düreyd, sünâî muzâaf fiiller ve mülhakları gibi yapısal kategorilere özgü bölümler oluşturmuş; sülâsî, rubâî ve humâsî fiiller ile türevlerini ayrı başlıklar altında incelemiştir.⁴⁰ Kelime sıralaması ise ilk harf yerine, kelimenin aslî harf dizilimi dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. İçerik bakımından Cemheretü'l-Luga, Kitâbü'l-'Ayn'dan önemli ölçüde istifade etmekle birlikte Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı gibi dilbilimsel kaynaklardan da

³⁴ el-Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-'Ayn, 3/36,37.

³⁶ Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve Merâtibihim ve Ahzi Ba'dihim 'an Ba'd*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî, (Kahire: *Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî*, 1373/1966), 32; Mehmet Nafi Arslan, “Arap Filolojisinin Dâhi İsmi: El-Halil B. Ahmed/Al-Khalil B. Ahmad: The Genius Name Of The Arabic Philology”, *Şarkiyat Mecmuası* 27 (Ağustos 2016), 184.

³⁷ İmîl Yakûb, *el-Me'âcimu'l-Luğaviyye*, 41; Ahmet Kasap, *Klasik Arapça Sözlüklerin Problemleri, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2023*, 23.

³⁸ Muhammed b. İbrahim el-Hamed, *Fıkhu'l-Luga Mefhûmuhu Mevdû'âtuhû Kadâyâhu*, (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 2005), 312.

³⁹ Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn b. Abdullâh, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), VI/2490-2491.

⁴⁰ Dîzîre Rûlen Sikâl, *Neş'etu'l-Meâ'cimi'l-'Arabiyye ve Te'tavvurihâ*, (Beyrut: Dâru's-Sadâke 1995), 49-50.

alıntılar içermektedir.⁴¹ Şiir şahitlerinin kullanımında, diğer sözlüklere kıyasla orta düzeyde bir yoğunluk gözlemlenmekteyse de eser, zengin anlam açıklamaları ve dilbilgisel tahlilleriyle dikkat çekmektedir. *Lisânü'l-'Arab* kadar kapsamlı olmasa da Arap leksikografi geleneğinde yapısal sınıflandırma yöntemiyle özgün bir konuma sahiptir.

Lisânü'l-'Arab Sözlüğünün Genel Özellikleri

Arap leksikografi geleneğinin en kapsamlı ve etkili eserlerinden biri olan Lisânü'l-'Arab, İbn Manzûr (ö. 711/1313)⁴² tarafından derlenmiş ansiklopedik bir sözlüktür. el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luga'sı*, İbn Sîde'nin *el-Muhkem ve'l-Muhtâ'î*, el-Cevherî'nin *eş-Şihâh*'i, İbn Berri (öl. 582/1207)'nin *Havâşî 'alâ Şihâhi'l-Cevheri*'si ve İbn Esîr (öl. 606/1210)'in *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-eser*'i olmak üzere önceki beş temel kaynağın sistematik bir şekilde işlendiği bu çalışma, sözlükçülüğü aşan

boyutuyla Arap dili, edebiyatı ve İslami ilimlere dair zengin bir birikim sunmaktadır.

İbn Manzûr, bu kaynakları yaklaşık 80.000 kök kelime, 10.000 madde başlığı ve toplamda 158.000 türemiş kelimeyi kapsayacak şekilde işlemiştir. Eserin ayırt edici özelliği, kelime açıklamalarında âyet, hadis, Arap şiiri ve hikmetli sözlerden oluşan zengin bir şâhit malzemesine neredeyse her madde başlığında yer vermesidir. Bu yönüyle sözlük, dil incelemelerinin yanı sıra tefsir, hadis ve edebiyat gibi disiplinler için de temel bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır. 43

Karşılaştırmalı Analiz

Çalışmamızda şiir şahitliğinin önemine vurgu yapmak için sözlüklerde olan ve şiir şahitleri ile desteklenen kelimeler seçilmiştir. İncelediğimiz sözlük çalışmaları gösteriyor ki, kelimelerin anlamları özellikle şiirlerle açıklanmıştır. Klasik dönem şairleri bu sözlüklerde temel alınan önemli kişilerdir.

1. Kelime: الْقَتُّ

Sözlük	Manası	Şiir Şevâhidi
<i>Kitâbü'l-'Ayn</i>	Dedikodu, kuru fısıltı, yalanla süslenmiş bir söz , قَطَّاطٌ “gattât” dedikoducu, مَقَّتَتْ “mugattet” güzel kokularla pişirilmiş. ⁴⁴	قَلْتُ وَقَوْلِي عِنْدَهُمْ مَقْتُوتٌ ⁴⁵ “Dedim, fakat sözüm onlara göre bir yalandı.”
<i>Cemheratü'l-Luga</i>	Dedikodu yaparak dolaşmak, bir şeyi azar azar toplamak ⁴⁶ , قَطَّاطٌ “gattât” koğucu. ⁴⁷	...بَنِي السَّوَيْقِ لَحْمَهَا وَاللَّتْ كَمَا بَنَى بُحْتُ الْعِرَاقِ الْقَتُّ “Buğday unu etini ve derisini birleştirdi. Tıpkı Irak'ın Baht'ının sözleri toplayıp birleştirdiği gibi .” ⁴⁸
<i>Lisânü'l-'Arab</i>	الْقَتُّ “el-Gattu” dedikodu, قَتَّ “gatte” dedikodu yaptı, قَتَّتْ “gatût, gattât, gittîni” gizlice insanların konuşmalarını dinleyen, قَطَّاطٌ “kattât” düşmana söz taşıyan, مَقْطُوطٌ “maktût” uydurulmuş söz ⁴⁹ , azar azar toplamak, قَتَّ “gatte” taze veya kuru yonca, Sibeveyh'e göre الْقَتُّ çoğuldur, tekil formu قَتَّةٌ dir. ⁵⁰	قَلْتُ وَقَوْلِي عِنْدَهُمْ مَقْتُوتٌ “Dedim, fakat sözüm onlara göre bir yalandı.” ⁵¹

الْقَتُّ kelimesinin *Kitâbü'l-'Ayn*'da “yalan” manasında, *Cemheratü'l-Luga*'da “bir şeyi azar azar toplamak” anlamında, *Lisânü'l-'Arab*'da ise “yalan” manasında kullanılmasına birer şiir şahidi getirilmiştir. Kelimenin en kapsamlı açıklamasını *Lisânü'l-'Arab* yaparken, en az açıklamayı *Cemheratü'l-Luga* yapmaktadır. *Kitâbü'l-'Ayn*'in ise açıklamada ortada bir yaklaşım tercih etmiştir. *Kitâbü'l-'Ayn* ve *Lisânü'l-'Arab*, şair Ru'be'den aynı şiir

şahidini kullanırken, *Cemheratü'l-Luga*'da kimliği belirsiz bir şairin şiiri şahit olarak getirilmiştir. *Lisânü'l-'Arab*'ın kelimenin farklı formlarına ve Sibeveyhi gibi ilk dönem dilcilerinin görüşlerine yer vermesi, eserin ansiklopedik bir eser olduğunu doğrulamaktadır. Ele alınan ikinci kelime الْقَتُّ “el-gazzu” kelimesi aşağıda belirtilen şekilde açıklanmıştır:

⁴¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Dureyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Be'albekkî, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 66.

⁴² Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-Asriyye, (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/248; Hayreddîn b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/108.

⁴³ Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanımı”, 141.

⁴⁴ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrî'î, (Beyrut: Mektebetü Hilal, 1993), 5/19.

⁴⁵ Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Mübehhec fî Tefsîri Esmâ' Şuarâ' Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Mervân el-Atıyye, Şeyh ez-Zâyid, (Dimaşk: Dâru'l-Hicre, 1408/1988), 1/43.

⁴⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Dureyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Be'albekkî, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn 1987), 1/79.

⁴⁷ İbn Dureyd, *Cemheratü'l-Luğa*, 1/79.

⁴⁸ İbn Dureyd, *Cemheratü'l-Luğa*, 1/79.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 2/70.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/71.

⁵¹ İbn Cinnî, el-Mübehhec, 1/43; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/70.

2. Kelime: قَذَّ

Sözlük	Manası	Şiir Şevâhidi
<i>Kitabü'l- 'Ayn</i>	القَذَّ “el-Gazzu” her tür kesme işlemi, tüyün uçlarını kesmek, kırmak, القَذَّ “elguzze” okun tüylendirilmesinde kullanılan tüy, قَذَّة “guzzetun” pire , قَذَادَات “guzâzât” altından kesilen küçük parçalar. ⁵²	يُورِقُنِي قَذَانَهَا وَيَعْوِضُهَا “Beni onun sivrisinekleri ve pireleri uyutmuyor”
<i>Cemheratü'l-Luga</i>	قَذَّ “Gazze” oka tüy takmak, قَذَّ “guzze” tüy, القَذَّ “el-Gazzu” her tür kesme işlemi, tüyün uçlarını kesmek, kırmak, قَذَّة “guzzetun” pire , قَذَادَات “guzâzât” altından kesilen küçük parçalar.	يُورِقُنِي قَذَانَهَا وَيَعْوِضُهَا “Beni onun pireleri ve sivrisinekleri uyutmuyor.” ⁵³
<i>Lisanü'l- 'Arab</i>	Düzgün yontulmuş, eğrilik veya şapma göstermeyen üzerinde tüy bulunmayan, قَذَادَات “guzâzât” altının uçlarından kesilen küçük parçalar, مقذوذ “magzûz” saçı etrafından tamamen kısaltılmış ve düzeltilmiş. ⁵⁴ مقذ “makaz” kulak kökü, ense, مقذذ “mukazzaz” çevik, her yanı düzgün, giysisi tertemiz kişi, مقذذ, مقذوذ “mukazzaza”, “makzûze” uzun boylu olmayan, zarif kadın; yuvarlak, sanki özenle yontulmuş , قَذَّ “kuzze” her düzeltilmiş ve inceltilmiş şey , قَذَّة “kuzzetun” insan veya atın iki kulağı; مقذذ “mikaz” traş aleti, قَذَا “kizzân” dağınık olan şey, قَذَّ “kuzze” okun her bir tüyü, قَذَا “kizzân”, tekil olarak قَذَّ “kuz” pireler , قَذَّ “kazzu” taş atmak. ⁵⁵	قَامَ إِلَيْهَا رَجُلٌ فِيهِ غُفٌّ، ... فَقَذَّهَا بَيْنَ قَفَّاهَا 1) وَالكَتِفِ “Ona kızgın bir adam geldi...ve ensesi ile omzu arasına vurdu.” ⁵⁶ 2) أَسْهَرَ لَيْلِي قَذَّذًا أَسَاكُ، ... أَحَاكُ، حَتَّى مَرَّقَتِي مُنْفَاكُ “Geceyi uykusuz geçirdim, küçük pireler yüzünden..., kaşınıyorum, dirseğim çıkana kadar.” 3) مِنْ يَثْرِيَّاتٍ قَذَاذٍ حُشْنٍ 3) “Yesribî (oklarından) sert ve tüy takılmadan önce yontulmuş olanlar...” ⁵⁷

“Tüy, pire, kesmek, yontmak” gibi anlamlara gelen القَذَّ “el-gazzu” kelimesinin en geniş manasının üç şiir şahidi ile yine *Lisanü'l- 'Arab*’ta verildiği görülmüştür. *Kitabü'l- 'Ayn* ve *Cemheratü'l-Luga*’da “pire” anlamında kullanılan kelime için aynı şiir şahidi kullanılmıştır. Ayrıca “el-

gazzu” kelimesinin anlamları da aynıdır. *Lisanü'l- 'Arab*’ta diğer iki sözlüğe nazaran açıklanan kelimeler için daha fazla şahit kullanılıp, daha kapsamlı açıklamalar yapılmıştır. İncelenen üçüncü kelime olan سَحَقَّ kelimesinin manaları aşağıda açıklanmıştır:

3. Kelime: سَحَقَّ

Sözlük	Manası	Şiir Şevâhidi
<i>Kitabu'l- 'Ayn</i>	Yıpratmak, yok etmek , اَكْمَاكُ، سَحَقَّ “sehgu” hafif bir ezme işlemi, tempolu koşu, uzak olmak، سَحَقُ “sehûg” uzun bacaklı، سَحَقُ “suhûg” uzun bacaklılar، سَحَقُ “ishâk” göğüslerin şişip karına yapışması، سَحَقُ “sahîg” uzak، سَحَقُ “sevhağ” uzun. ⁵⁸	وَلَيْسَ عَلَيْكَ إِلَّا طَيْلَسَانٌ ... نَصِيْبِي وَإِلَّا سَحَقَّ نَيْمٍ 1) “Sana düşen sadece bir hırka parçası... ve benim nasibim ise bir kürk eskilmek .” 2) سَحَقُ الْبَلْبِي جَدَّتْهُ فَانْسَحَقَا ⁵⁹ “Zamanın yıpratması onu mahvetti.” 3) يُمَيِّنِي النَّسِيبُ فَبَيْلَ شَهْرٍ ... وَقَدْ أَعَيْتِي السَّحَقُ الطَّوَالُ ⁶⁰ “Aşk şiirleri beni bir ay öncesine kadar umutlandırıyor. Ama artık yordu beni bu uzun uzaklık .”
<i>Cemheratu'l-Luga</i>	Ezme, aşırı uzaklaştırma، hayvanlarda süt azalması ، Allah onu uzaklaştırsın manasında bir beddua، çok uzak yer ، uzun، eski، سَحَقُ “sâhûk” Arapların meşhur bir günü veya سَحَقُ “sâhûk” bir yer adı. 61	حَتَّى إِذَا يَبْسَتْ وَ أَسْحَقُ خَالِقٍ ... لَمْ يُبَلِّهِ إِزْصَاعِيهَا 1) وَفَطَامَهَا ⁶² “Öyle ki umutsuzlaşıp sütü azalınca ... Artık ne emzirmek ne de süttten kesmek onu etkilemedi.” 2) مَكَانٌ سَحَقُّ جَارٌ أَنْ شَاءَ اللَّهُ ⁶³ “ Uzak bir mekân , ulaşsınız İnşallah...”

⁵² el-Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l- 'Ayn*, 5/20.

⁵³ İbn Dureyd, *Cemheratü'l-Luga*, 1/118.

⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisanü'l- 'Arab*, 3/503.

⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisanü'l- 'Arab*, 3/504.

⁵⁶ Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*. thk. Muhammed Avad Mur'ab, 1. Bsk. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 8/224.

⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisanü'l- 'Arab*, 3/503.

⁵⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l- 'Ayn*, 3/36.

⁵⁹ Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Cemâ'atu mine'l-Muhtassîn, (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1965-2001), 25/438; el-Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l- 'Ayn*, 3/36.

⁶⁰ el-Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l- 'Ayn*, 3/36.

⁶¹ İbn Dureyd, *Cemheratü'l-Luga*, 1/532.

⁶² Ebû Akîl Lebîd b. Rabî'a, *Dîvanu Lebîd b. Rabî'a*, thk. Hamdû Tammâs, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 112.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisanü'l- 'Arab*, 10/152-154.

Lisanü'l-'Arab	Ezmek, öğütme k, rüzgarın aşındırması, eskimek, yok olmak, (gözyaşı) dökülmek, rüzgarın toprak yüzeyini aşındırarak izleri silmesi, سَحَق “ <i>Sehk</i> ” eski elbise, سَحَق “ <i>Sehk</i> ” devenin dübüründeki yaranın iyileşip beyaz iz bırakması, إِسْحَاق “ <i>ishâk</i> ” dişi hayvanın göğsünün kuruyup sütünün kesilmesi, أَسْحَق “ <i>eshak</i> ” devenin tırnağının sertleşmesi, إِسْحَق “ <i>insehak</i> ” akıp gitme, أَسْحَق “ <i>eshak</i> ” kurumak, سَحَق “ <i>suhuk</i> ”, “ <i>sehîk</i> ”, <i>eshak</i> ” uzaklık , uzaklaşma, سَحَقْن “ <i>suhgan</i> ” uzak olsun, سَحَق “ <i>sehîk</i> ” uzunluk , سَوْحَق “ <i>sevhak</i> ” uzun boylu adam , سَحَائِق “ <i>sehâik</i> ” şiddetli yağmur, سَاخُوق “ <i>sâhûk</i> ” özel yer adı, إِسْحَاق “ <i>ishâk</i> ” isim. ⁶⁴	1) إِذَا قَلْتُ: نَأَلْتَهُ الْعَوَالِي، تَقَادَفْتُ ... بِه سَوْحَقُ الرَّجُلَيْنِ سَانِحَةً الصَّدْرُ ⁶⁵ “Söyledim ki: Yükselen oklar isabet etti savrularak... uzun boylu adamın ayaklarına ve göğsünün her yerine.” 2) فَإِنَّكَ، إِنْ تَهْجُو تَمِيمًا وَتَرْتَشِي ... بِتَأْبِينِ قَيْسٍ، أَوْ سَوْحَقِ الْعَمَلَمِ “Eğer ki sen Temimi hicveder ve rüşvet alırsan... Kays'ı övme ve eski sarıklar ...” 3) سَحَقُ الْبَلَى جَدَّتْهُ فَأَنْهَجَا ⁶⁶ “Zamanın yıpratması onu mahvetti.” 4) تَعْلُو خَنَايِذَ الْبَعِيدِ الْأَسْحَقِ ⁶⁷ “Uzak diyarların en ıssız, en uzak köşelerine yükselir.” 5) كَانَ جَدُّعٌ سَوْحُوقٌ “ Uzun bir gövdesi vardı ”
----------------	---	---

“Sehega” (yıpratmak) fiili ve türevleri hakkında *Kitâbü'l-'Ayn* 'da 11, *Cemheretü'l-Luga*'da 10 ve *Lisânü'l-'Arab*'da 22 farklı anlam kullanılmıştır. Sözcükler arasındaki bu yönetsel benzerlikler, şiir şahitliği uygulamasının sözlüklerde işlevselliği ortaya koymaktadır. Yazarı belli olmayan şiirlerin de sözlüklerde kelimenin manasını açıklarken delil olarak kullanıldığı görülmektedir.

Diğer sözlüklere kıyasla *Lisanü'l-'Arab* sözlüğü kelime anlamlarını etimolojik ve morfolojik açıdan daha detaylı incelemiş ve neredeyse her anlam için şiir şahitlerine yer vermiştir. Şiir şahitliği ve açıklamalar bağlamında, *Cemheretü'l-Luga* 'nın dengeli bir yaklaşımı vardır. *Kitâbü'l-'Ayn* ise kısa ve öz açıklamalar sunmaktadır ve zaman zaman anlamların pekiştirilmesi maksadıyla şiir şahitleri kullanmaktadır.

Sonuç

Şiirler Arap sözlük çalışmalarında yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Şiir şahitleri, sadece kelime anlamlarını açıklamada değil, aynı zamanda dilin varlığını muhafaza etmede de önemli bir rol oynamaktadır. Sözlüklerde bazı kelimelerin anlamlarının korunmasıyla birlikte, çeşitli şiir şahitlikleriyle farklı anlamların da farklı alimler tarafından belirtildiği gözlemlenmiştir.

Cahiliye dönemi şiirleri, dilin temeli olan kelimelerin doğruluğunu ispat etmede otorite kabul edilerek İslam sonrası dönemde önemli bir referans kaynağı olarak görülmüştür. Bu manada şiir şahitleri, dilbilim alanında önemli katkılar sunmaktadır. Dilbilim alimlerinin, şiir şahitleri yardımıyla kelimelerin kullanım bağlamlarını derinlemesine analiz etmeleri daha kolay olmaktadır.

Yapılan bu çalışmada görülmüştür ki *Kitâbü'l-'Ayn*, sistematik fonetik tasnifiyle öne çıkmakta, şiir şahitlerini daha az ve ölçülü kullanarak anlam odaklı, dilbilgisel bir çerçeve sunmaktadır. *Cemheretü'l-Luga* ise anlam çeşitliliğini korurken, şiir kullanımında seçici bir yol izleyerek hem dilbilgisel hem de edebî açıdan zengin bir içerik sunmuştur. *Lisânü'l-'Arab* ise neredeyse her anlamı bir veya birden fazla şiirle destekleyerek sözlüğü aynı

zamanda edebî ve ansiklopedik bir kaynağa dönüştürmüştür.

Kaynakça

- Abdullah, Abdülaziz Yâsîn. “Merviyâtü Ebi'd-Dukayş el-Lugaviyyetü fi Kitâbi'l-'Ayn”. *Mecelletü Ehbâs Külliyyetü't-Terbiyyetü'l-Esâsiyyetü* 1/4 (2004), 87-104.
- Arslan, Mehmet Nafi. “Arap Filolojisinin Dâhi İsmi: El-Halîl Bin Ahmed/Al-Khalîl B. Ahmad: The Genius Name Of The Arabic Philology”. *Şarkiyat Mecmuası* 27 (August 2016), 179–188.
- Attâr, Ahmed Abdülgafûr. *Mukaddimetü's-Sihâh, Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1990.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd Abdülkâdir el-. *Hizanetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1093.
- Bolelli, Nusrettin. “Nahivde Hadîsle İstîşâd Meselesi”, *MÜİFD*, 5-6, İstanbul, 1987-1998.
- Ceviz, Nurettin ve Diğ.. *Yedi Askı-Arap Edebiyatının Harikaları*. Ankara, 2004.
- Cumahî, Muhammed b. Sellâm el. *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ*, Beyrut, ts.
- Çetin, M. Çetin. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Dineverî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe el-Kûfî ed. *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâr'ul-Me'ârif, 1958.
- Durmuş, İsmail. “İstîşâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 23/397.
- İbn Dureyd el-Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratu'l-Luga*. 1-3. thk. Remzî Munîr Be'albekkî. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 3. Baskı, 1987.
- Erden, Muhammed İbrahim. “Arapça Sözlükbilim Çalışmalarının Gelişim Aşamaları ve Geçmişten Günümüze Arap Sözlük Çalışmalarının Bir Tezahürü

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, 10/153.

⁶⁵ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 25/436; İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, 10/154.

⁶⁶ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 25/438.

⁶⁷ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 25/438; İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, 10/153-154.

- Olarak el-Mu‘cemü’l-Vasît”. *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)* 15 (December 2024), 42–58.
- Eren, Ali Cüneyt. “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 9/4 (2009), 129–151.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-. *Tehzîbü’l-Luga*. 1-8. thk. Muhammed Avad Mur’ab. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2001.
- Sîrâfî, Ebû Sa’îd el-Hasan b. Abdillâh es. *Ahbâru’n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve Merâtibihim ve Ahzi Ba’dihim ‘an Ba’d*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdulmun‘im Hafâcî. nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî. Kahire: *Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî*. 1373/1966.
- Tehânevî, Muhammed ‘Alî et. *Keşşâfu İstulâhâti’l-Funûn ve’l-‘Ulûm*. thk. ‘Alî Dahrûc, Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed el. *Kitâbü’l-‘Ayn*. 1-8. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmirrâ’î. Beyrut: Mektebetü Hilal. 1. Baskı. 1993.
- Fîrûzabâdî, Muhammed b. Ya’kûb el. *el-Kâmûsü’l-Muhît*. Beyrut, 1407/1987.
- Seyithan Gayır. “İbn Hişâm’in Evdahü’l-Mesâlik Adli Eserinde Şiirle İstîşâd Metodu”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 18 (December 2023), 83–111.
- Hamed, Muhammed b. İbrahim. *Fıkhü’l-Luga Meşhûmuhû Mevdû’âtuhû Kadâyâhu*. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 2005.
- Hattîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.
- Yâkût el-Hamevî. Şihâbuddîn b. Abdullâh. *Mu‘cemü’l-Udeba’*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.
- İbn Cinnî, Ebû’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî. *el-Mübehhec fi Tefsîri Esmâ’ Şuarâ’ Dîvânî’l-Hamâse*. thk. Mervân el-Atiyye, Şeyh ez-Zâyd. Dimaşk: Dâru’l-Hicre, 1408/1988.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanü’l-‘Arab*. 1-15. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbnü’l-Mu‘tez, Abdullah b. Muhammed el-Abbâsî. *Tabakâtü’ş-Şu‘arâ’*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. Kahire: Dârü’l-Maârif, 1981.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Halîl Kendir. Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004.
- İsfehânî, Ebu’l-Ferec el. *el-Eğânî*. Haz. ‘Ali Muhennâ-Semîr Câbir. Beyrût: Dâru Sâdir, 1986.
- İskenderî, Ahmed el . *el-Mufasssal fi Tarihi’l-Edebi’l-‘Arabî*. thk. Dr. Hassan Hallak. I. Baskı. Beyrut: Dâr İhyâ el-‘Ulûm, 1994.
- Kahyaoğlu, Yasin. “Şiir Ve Nesir Bağlamında Arapça’nın İslam Kültüründeki Yeri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (2008), 81–102.
- Kasap, Ahmet. *Klasik Arapça Sözlüklerin Problemleri*, Doktora Tezi, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2023*.
- Kâsımî, Ali. *‘İlmu’l-Luga ve Sina‘âtü’l-Mu‘cem*. Riyad: İmâdeti Şuûni’l-Mektebât, 1991.
- Kayravânî el-Ezdî, Ebû ‘Alî el-Hasan b. Reşîk el. *el-‘Umde fi Mehâsini’ş-Şi‘ri ve Adâbihi ve Nakdihi*. Suriye: Dâru’l-Cil, 1981.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *el-Lugatü’l-‘Arabiyye ve ‘Ulûmuhâ*. Dimaşk: Mektebetü’n-Neşr, 1971.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el. *el-Câmi‘ li-Ahkâmî’l-Kur‘ân*. thk. Ahmed el-Berdevenî-İbrâhîm Atfîş, Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, ts.
- Lebid b. Rabî‘a, Ebû Akîl. *Dîvanu Lebid b. Rabî‘a*. thk. Hamdû Tammâs. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 2004.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-. *el-Müveşşah fi Meâhizi’l-‘Ulemâ ‘ale’ş-Şu‘arâ*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1995.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. *Kur‘ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006.
- Halîl Özcan. “Lebid b. Rabî‘a (m.s. 560-661) ve Muallakası”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2010), 81–94.
- Sikâl, Dîzîre Rûlen. *Neş‘etu’l-Meâ‘cimi’l-‘Arabiyye ve Tefavvurihâ*. Beyrut: Dâru’s-Sadâke, 1995.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İktirâh fi Usûli’n-Nahvi*. thk. ‘Abdülhakîm ‘Atiyye. Suriye: Dâr’ul-Beyrûtî, 2006.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es. *Bugyetu’l-Vu‘ât fi Tabakâti’l-Lugaviyyîn ve’n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. Lübnan: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Tuzcu, Kemal. “Klasik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47/2 (2007), 147–171.
- Uzun, Ayşe. “Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi”. *ULUM* 7/1 (2024): 1–34.
- Vahidi, Ebû’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi. *Şerhu Divanı’l-Mütenebbi*. Bağdat: Mektebetü’l-Müsenna, t.y.
- Yakub, Emîl. *el-Me‘âcimu’l-Lügaviyyetu’l-‘Arabiyye Bidâyetuhâ ve Tetavvuruhâ*. Beyrut: Dâru’l-‘İlm lil-Melâyîn, 1985.
- Yalar, Mehmet. “Arap Edebiyatında Şiir Kavramı Problemi -Mukayeseli Ve Analitik Bir Bakış-”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11/1 (2002), 103–120.
- Yalar, Mehmet. “Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 95–120.
- Yılmaz, İbrahim. “Arap şiiri ve hikâyecilik - Antere örneği”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001), 249-266.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ ez-. *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmû*. 1-40. thk. Cemâ‘atü mine’l-Muhtassîn. Kuveyt: el-Meclisü’l-Vatanî, 1965-2001.
- Ziriklî, Hayreddîn b. Muhammed ez-. *el-A‘lâm*. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn. 15. Baskı. 2002.

Medical Tourism Cost Index: A Comparative Analysis of Global Treatment Costs

Mehmet Yorulmaz^{1,a,*}

¹ Selcuk University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, Konya, Turkey

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 04/11/2025
Accepted : 23/11/2025

Keywords:

Medical tourism
Health economics
Treatment cost
Global healthcare

ABSTRACT

This study examines global differences in procedure costs across medical tourism destinations and evaluates cost-based competitiveness using Medical Tourism Cost Index 2021 data. Prices for 2021 were compiled and summarized for procedures such as angioplasty, coronary bypass, heart valve replacement, knee replacement, dental implants, cosmetic surgery, and IVF. Using the United States as a benchmark, ratio-based comparisons were applied to estimate price gaps and potential savings, and the findings were interpreted through a competitiveness lens informed by Porter's Diamond Model. Results indicate that costs are substantially higher in high-income markets, whereas several developing destinations can offer notable cost advantages often in the range of approximately 60% to 85% for many procedures. The study also emphasizes that safety, perceived quality, and destination image captured through MTI 2020–2021 indicators complement cost advantages and influence destination choice. For Türkiye, affordable prices, geographic accessibility, accreditation capacity, and policy incentives may strengthen international positioning; however, sustainable competitiveness requires quality assurance, transparency, and regulatory alignment.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 171-176, 2025

Medikal Turizm Cost Index: Küresel Tedavi Ücretlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 04/11/2025
Kabul : 23/11/2025

Anahtar Kelimeler:

Sağlık turizmi
Sağlık ekonomisi
Tedavi maliyeti
Küresel sağlık hizmetleri

ÖZ

Bu çalışma, Medical Tourism Cost Index 2021 verileriyle sağlık turizmi destinasyonlarında işlem maliyetlerindeki küresel farklılıkları ve maliyet temelli rekabetçiliği incelemektedir. 2021 fiyatları derlenerek anjiyoplasti, koroner baypas, kalp kapağı değişimi, diz protezi, dental implant, estetik cerrahi ve IVF gibi işlemler için betimsel özetler oluşturulmuştur. ABD referans alınarak oran-temelli karşılaştırmalarla fiyat farkları ve olası tasarruf düzeyleri hesaplanmış; bulgular Porter Elmas Modeli çerçevesinde yorumlanmıştır. Sonuçlar, yüksek gelirli pazarlarda maliyetlerin daha yüksek olduğunu, bazı gelişmekte olan destinasyonların ise birçok işlemde yaklaşık %60-%85'e varan maliyet avantajı sağlayabildiğini göstermektedir. Ayrıca MTI 2020-2021 göstergelerine göre güvenlik, algılanan kalite ve destinasyon imajının maliyet üstünlüğünü tamamlayan kritik unsurlar olduğu vurgulanmıştır. Türkiye açısından, uygun fiyatlar, coğrafi konum, akreditasyon kapasitesi ve teşviklerin rekabet gücünü artırabileceği; sürdürülebilirlik için kalite güvencesi, şeffaflık ve düzenleyici uyumun gerekli olduğu sonucuna varılmıştır.

^a myorulmaz@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6670-165X>

Giriş

The process of globalization has accelerated the cross-border delivery of healthcare services, turning medical tourism into a key competitive domain within national economic development strategies. Medical tourism refers to the movement of individuals across countries to access medical treatment that is more affordable, of high quality, and often faster than in their home nations (Raofi et al., 2024). High treatment costs and long waiting times in developed countries have become major drivers pushing patients toward Asian and Middle Eastern destinations.

In the literature, the main determinants of competitiveness in medical tourism include cost advantage, service quality, accessibility, technological infrastructure, and destination image (Kılavuz, 2018; Ganguli & Ebrahim, 2017). Among these, cost differentials are often cited as one of the strongest drivers of medical tourism flows. For example, according to MedicalTourism.com (2021), the cost of high-complexity procedures such as cardiovascular surgery can reach up to USD 120,000 in the United States, whereas comparable treatments are reported to cost around USD 8,000 in India and approximately USD 13,000–17,000 in Türkiye. These figures suggest that developing countries may offer a substantial cost advantage in the global healthcare market.

Raofi et al. (2024) emphasize that countries such as Singapore, Türkiye, the United Arab Emirates, and India have strategically managed their medical tourism systems through strong medical infrastructure, qualified personnel, and digital patient management platforms. However, issues such as quality accreditation, communication barriers, and coordination gaps remain challenges for many developing nations.

In the national context, Kılavuz (2018) identifies Türkiye's geostrategic location, a network of more than 40 JCI-accredited hospitals, and competitive pricing policies as key elements strengthening its position in the global market. This global marketplace is also accompanied by concerns regarding quality, patient safety, information disclosure, and limited legal redress for harmed patients (Turner, 2010). Similarly, Hadian et al. (2021) note that medical tourism not only generates foreign exchange earnings but also contributes to employment growth and technology transfer within national healthcare industries. However, despite extensive research on the drivers of medical tourism, comparative analyses focusing specifically on cost variations across multiple regions remain limited. Against this background, the *Medical Tourism Cost Index 2021* serves as a comparative framework for evaluating the pricing of surgical and therapeutic procedures worldwide. By analyzing cross-country cost variations, regional competitive advantages, and the economic drivers of medical travel, this study aims to shed light on the global distribution of healthcare costs and the sustainability of medical tourism as an economic sector.

Methodology

This study conducts a comparative evaluation of the *Medical Tourism Cost Index 2021* to examine global variations in treatment prices and the cost-based competitiveness of major medical tourism destinations.

The methodology is based on secondary data analysis and comparative synthesis, drawing on international cost datasets and peer-reviewed literature. This approach enables a systematic assessment of cross-country price differentials and their role in shaping cost-driven patient mobility in global healthcare services.

Data Sources

Data were obtained from the MedicalTourism.com (2021) Global Cost Comparison Database, which reports comparative pricing information for medical procedures across major international destinations. The dataset provides standardized cost figures for 20 surgical and therapeutic procedures such as angioplasty, cardiac bypass surgery, joint replacement, dental implants, cosmetic procedures, and IVF covering nine countries: the United States, Colombia, India, Jordan, Mexico, South Korea, Thailand, Ukraine, and Vietnam.

Analytical Approach

The analysis was conducted in three stages:

(i) **Descriptive analysis:** Procedure-level cost data were organized by country and treatment category. Summary tables were produced to describe the distribution of prices and to document cross-country and cross-regional cost differences.

(ii) **Ratio-based cost comparison:** Cost ratios and percentage savings were calculated using the United States as the benchmark (e.g., India/USA, Thailand/USA). This step quantified the magnitude of price differentials relevant to potential medical travelers and enabled a standardized comparison across destinations.

(iii) **Comparative interpretation:** The results were interpreted using a competitiveness lens informed by Porter's Diamond Model. The discussion linked observed cost advantages to structural factors reported in the literature such as human capital, accreditation capacity, service accessibility, and medical technology thereby contextualizing cost competitiveness within broader destination attractiveness and system-level capabilities.

Scope and Limitations

The analysis is limited to the year 2021, as reported in the *Medical Tourism Cost Index 2021* dataset used in this study. Accordingly, the findings reflect a cross-sectional comparison of procedure prices rather than longitudinal trends. For procedures reported with price ranges, both minimum and maximum values were retained to reflect observed market variability, and midpoint values were used where a single comparative figure was required for ratio-based calculations. Several limitations should be noted. First, reported prices may vary due to exchange-rate fluctuations, differences in hospital pricing policies, and heterogeneity in what is included in quoted costs (e.g., surgeon fees, hospitalization, diagnostics, or post-operative care). Second, variations in accreditation status and service quality across providers may influence pricing and comparability, yet these factors cannot be fully controlled using secondary cost data. Third, the dataset covers a defined set of destinations and procedures; therefore, the results should not be generalized to all medical tourism markets or treatment types. The methodological approach is consistent with systematic economic assessments in medical tourism research

(Hadian et al., 2021) and supports a multidimensional interpretation that integrates economic comparisons with geographic context and qualitative insights from the literature. This design allows the study to situate cost competitiveness within broader discussions of access, destination attractiveness, and the sustainability of medical tourism as an economic sector. In some cases, complete procedure-level cost figures were not available in a consistent format across all destinations; therefore, approximate values (e.g., reported ranges or representative figures) were used to enable comparability across countries.

Findings

This section presents the study findings based on data from the *Medical Tourism Cost Index 2021* and evidence drawn from the peer-reviewed literature. It outlines cross-

country and cross-regional variations in treatment costs and discusses the cost-based competitiveness of key destinations, including Türkiye, India, Thailand, and Mexico, within the broader dynamics of international medical travel. In addition, the section incorporates comparative results from the *Medical Tourism Index (MTI) 2020–2021*, which assesses destination attractiveness, safety, and perceived quality of care across five global regions. As shown in Table 3, Asia records the highest regional average MTI score (69.06), followed by Europe (67.04) and the Americas (65.89), with Canada, Singapore, and Japan among the top-ranked countries. Taken together, the MTI indicators suggest that destination image, safety perceptions, and quality reputation may complement cost advantages, thereby shaping the overall competitiveness of medical tourism destinations.

Table 1. Global Comparison of Treatment Costs and Average Savings vs. the United States (USD)

Treatment	USA (≈USD)	India (≈USD)	Thailand (≈USD)	Mexico (≈USD)	Poland (≈USD)	Vietnam (≈USD)	Türkiye (≈USD)	Average Saving vs USA ≈ (%)
Angioplasty	28.200	5.700	4.200	10.400	5300	-	4.800	78.4% (n:5)
Cardiac-Bypass	123.000	7.900	15.000	27.000	14.000	-	13.900	87.3% (n:5)
Heart Valve Replacement	170.000	9.500	17.200	28.200	19.000	-	17.200	89.3% (n:5)
Knee Replacement	35.000	10.300	9.500	15.400	6.200	8.000	16.800	68.5% (n:6)
Dental Implant	2.500	900	1.720	900	925	-	1.100	55.6% (n:5)
Rhinoplasty	6.500	3.500	3.950	4.900	4.000	2.100	3.100	44.7% (n:6)
Facelift	11.000	2.800	2.500	3.000	1.800	4.150	6.700	68.3% (n:6)
IVF Treatment	15.400	3.000	3.650	4.500	2.200	-	≈7.000	73.6% (n:5)

Source: MedicalTourism.com (2021); USHAŞ, 2025; Republic of Türkiye Ministry of Health, 2022; compiled by the author.

In this table, the “Average Saving vs USA ≈ (%)” column indicates the average percentage by which prices in the selected destinations (India, Thailand, Mexico, Poland, Türkiye, and where available, Vietnam) are lower than U.S. prices for each procedure. The metric is computed by first taking the arithmetic mean of the available country prices for a given procedure (excluding missing entries marked as “-”), and then benchmarking this mean against the U.S. price using the following formula: Saving (%) = [1-(mean destination price/U.S. price)] × 100. Consequently, the number of destinations included in the calculation (n) varies across procedures because some countries do not report prices for every procedure. The results show substantial variation in cost competitiveness

by procedure type. High-cost cardiovascular interventions such as cardiac bypass (87.3% average saving) and heart valve replacement (89.3%) as well as angioplasty (78.4%) exhibit the largest average savings relative to the United States, indicating particularly strong price-based incentives for cross-border care in these categories. IVF treatment also shows a high average saving (73.6%). In contrast, procedures such as rhinoplasty (44.7%) and dental implants (55.6%) display more moderate savings, reflecting a narrower relative price gap compared to the U.S. baseline. Overall, the table suggests that the strongest cost advantage in medical tourism tends to be most pronounced for high-cost, specialized procedures; however, interpretations should remain cautious for procedures with fewer contributing destination prices (lower n) due to missing data.

Table 2. Regional Competitiveness by Average Treatment Cost (USD)

Region / Country	Average Cost $\approx$ USD	Relative to USA ($\approx$ %)	Competitive Advantage
United States	76.366	100%	Benchmark (highest cost)
India	9,021	12%	Very strong cost advantage
Thailand	11.800	16%	Strong cost advantage
Mexico	15.714	21%	Moderate-to-strong cost advantage
Türkiye	11.686	15%	Strong cost advantage
South Korea	22.667	30%	Limited cost advantage (<i>limited data</i>)
Ukraine	6.143	8%	Strongest cost advantage
Vietnam	8.400	19%	Very strong cost advantage (<i>limited data</i>)

Source: MedicalTourism.com (2021); compiled by the author.

Table 2 reports a basket-average of 2021 prices for seven major procedures across selected destinations, benchmarked against the United States. The results confirm that the United States represents the highest-cost reference point, while Ukraine and India exhibit the strongest cost advantages, with average prices at roughly 8–12% of U.S. levels. Türkiye and Thailand follow as highly competitive mid-cost options (approximately 15–16% of U.S. prices in this basket), offering a balance between affordability and service capacity. Mexico remains cost-advantageous (around 21% of U.S. prices) and benefits from geographic proximity for North American patients. South Korea, although relatively higher priced (about 30% of U.S. prices based on the available procedures), differentiates itself through advanced technologies and specialized care; however, this estimate is based on fewer available procedure prices (n lower), so it should be interpreted with caution. Vietnam appears as an emerging cost-competitive destination, yet its average is also derived from incomplete procedure coverage, which limits direct comparability. The table below was compiled by the author from the 2021 procedure prices reported on the MedicalTourism.com “Compare Prices” page. For seven major procedures (Angioplasty, Heart Bypass, Heart Valve Replacement, Hip Replacement, Hip Resurfacing, Knee Replacement, and Spinal Fusion), country-level values were aggregated using the arithmetic mean. Where prices were presented as ranges, the midpoint was adopted. Entries indicated as NA/“–” were treated as missing and

excluded from the computation; consequently, the number of procedures contributing to the estimate (n) varies across countries. From Türkiye’s perspective, the observed cost profile indicates a compelling value proposition: treatment prices remain markedly below U.S. benchmarks, while the destination’s competitiveness is further reinforced by non-price determinants, including breadth of service provision, the quality of the international patient experience, and the strategic integration of care packages within broader tourism offerings. The results indicate that the United States serves as the benchmark with the highest cost level, while all other destinations offer a clear cost advantage relative to U.S. prices. Based on the basket-average, Ukraine emerges as the lowest-cost destination and thus exhibits the strongest cost competitiveness, whereas India demonstrates a robust cost advantage with complete procedure coverage ($n = 7$) and consistently low average prices. Vietnam also appears highly cost-competitive; however, because its estimate is based on limited procedure coverage ($n = 4$), the generalizability of this finding should be interpreted with caution. Türkiye and Thailand fall within a low-to-mid cost band relative to the U.S. and, with full procedure coverage ($n = 7$), present a stable “mid-cost-high-value” positioning in cost terms. Mexico maintains a cost advantage but at a higher level than Türkiye and Thailand, although its competitiveness may be reinforced by non-price factors such as geographic proximity. South Korea shows a comparatively higher relative cost and limited data coverage ($n = 3$), suggesting a more constrained cost advantage and warranting careful interpretation of cost-based comparisons.

Table 3. Regional MTI Scores and Top-Performing Countries

Region	Average MTI Score ($\approx$)	Top-Ranked Country	Score ($\approx$)	Other High Performers	Data Source
Americas	65.89	Canada	76.47	Costa Rica (71.73)	medicaltourism.com; Scribd; Scribd
Europe	67.04	Spain	72.93	United Kingdom (71,92)	medicaltourism.com; Scribd; Scribd
Africa	63.80	South Africa	65,82	Morocco (63.80)	medicaltourism.com; Scribd
Middle East	62.15	Dubai	71,85	Abu Dhabi (70.26)	medicaltourism.com; Scribd
Asia	69.06	Singapore	76.43	Japan (74.23)	medicaltourism.com; Scribd

Source: Compiled by the author based on MedicalTourism.com (2020-2021 Overview) and Scribd Medical Tourism Index Dataset (2021). This Table Compiled by the author.

Table 3 summarizes regional averages and top-performing destinations reported in the Medical Tourism Index (MTI) 2020–2021. The results show that Asia demonstrates the strongest overall regional performance with an average score of 69.06. Within Asia, Singapore ranks first (76.43), followed by Japan (74.23), reflecting the region's consistently high performance across the MTI's composite dimensions. Europe follows with an average MTI score of 67.04, led by Spain (72.93), with the United Kingdom also performing strongly (71.92), indicating robust competitiveness among leading European destinations. The Americas maintain an average score of 65.89, where Canada (76.47) leads as the top-ranked destination, while Costa Rica (71.73) stands out as another high performer in the region. By contrast, Africa (63.80) and the Middle East (62.15) exhibit comparatively moderate regional averages. In Africa, South Africa is the regional leader (65.82), while in the Middle East the top-ranked destination is Dubai (71.85), followed by Abu Dhabi (70.26), highlighting the role of prominent Gulf destinations in regional performance. Overall, the MTI results suggest that beyond cost considerations, perceived quality, safety, and destination reputation/branding remain central drivers of medical travel competitiveness, complementing the economic perspective provided by the Medical Tourism Cost Index 2021.

Discussion

Average cost savings for international patients in this study range between approximately 65% and 80%, supporting the findings of Sandberg (2017) and Hadian et al. (2021) that affordability represents a primary motivation for medical travel. Asian destinations, particularly India and Thailand, continue to lead the global medical tourism market due to their combination of low treatment costs and improving service quality. Türkiye demonstrates a competitive balance by combining European-aligned medical standards with comparatively lower pricing and strategic geographic advantages. Eastern Europe and Latin America emerge as secondary hubs, supported by expanding healthcare infrastructure and increasing integration with tourism services. Overall, the comparative evidence confirms that cost differentials remain a key determinant of medical tourism flows. However, destinations that successfully combine affordability with strong accreditation systems, language accessibility, and well-developed tourism infrastructure are more likely to achieve sustained long-term growth (Ganguli & Ebrahim, 2017; Raoofi et al., 2024). Türkiye exemplifies this multidimensional competitiveness by offering advanced tertiary care at substantially lower prices than many Western European countries while maintaining international quality standards through more than 40 JCI-accredited hospitals (Kılavuz, 2018). Asia's continued dominance in the global health tourism market, reinforced by digital transformation and supportive policy frameworks, is consistent with Raoofi et al. (2024), who argue that governance capacity and institutional quality amplify the benefits of cost advantages. At the macroeconomic level, Hadian et al. (2021) emphasize that medical tourism contributes not only to GDP growth and employment creation but also to technology transfer and innovation diffusion within national health systems. This

broader economic impact aligns with Sandberg's (2017) projection of sustained annual market growth exceeding 20%. Cost-driven competitiveness in medical tourism has also been discussed in terms of broader entrepreneurship opportunities and ethical boundaries, particularly for emerging destinations (Badulescu & Badulescu, 2014).

Results

The comparative cost analysis conducted in this study reveals substantial global disparities in pricing for major medical and surgical procedures. Consistent with prior literature identifying cost as a key driver of medical travel (Sarwar et al., 2012; Lunt et al., 2014), the findings indicate that developed-country destinations, most notably the United States, serve as the primary cost benchmark, while many emerging destinations offer savings of 60% or more. For example, angioplasty procedures average approximately USD 28,200 in the United States, compared with USD 5,500–6,200 in India and USD 8,510–12,290 in Vietnam. Analysis of structural supply-side factors further suggests that destinations combining cost efficiency with strong healthcare infrastructure and accreditation achieve higher levels of competitiveness, in line with observations by Raoofi et al. (2024) and Latief and Ulfa (2024). Türkiye, Thailand, and Mexico illustrate this pattern. Türkiye provides treatments at roughly 30% of U.S. costs while maintaining high accreditation rates; Thailand benefits from a comprehensive hospital network and integrated medical tourism services; and Mexico leverages geographic proximity to the U.S. market alongside mid-range pricing. In addition, the results show that countries with the lowest average treatment costs—such as India (USD 7,200) and Ukraine (USD 6,200) for a basket of 20 procedures—exhibit the strongest relative cost advantages, corresponding to approximately 16% and 14% of U.S. average costs, respectively. Overall, three key empirical patterns emerge: (1) pronounced cost differentials between high-cost and low-cost countries; (2) enhanced competitiveness among emerging destinations that combine affordability with accreditation and healthcare infrastructure; and (3) the finding that while cost efficiency is a necessary condition for international competitiveness, it is not sufficient on its own. Together, these results provide a clear empirical foundation for the policy and strategic implications discussed in the subsequent section.

From Türkiye's perspective, the country demonstrates strong potential as a medical tourism destination due to its geostrategic location and high accessibility supported by well-developed transportation networks. This potential is reinforced by the competitive pricing of medical services; available comparative evidence indicates that Türkiye is positioned as a relatively lower-cost destination in the global medical tourism market, which strengthens its overall attractiveness and competitiveness. Beyond cost advantages, international patients travelling to Türkiye for medical treatment may also participate in leisure activities. Particularly during the summer season, patients and accompanying visitors can spend time in coastal destinations and combine treatment with vacation. Türkiye offers diverse tourism options including cultural, nature-based, and gastronomic experiences supporting a "treatment plus holiday" proposition that can further enhance destination appeal. In recent years, government-

led investments, incentives, and policy initiatives targeting medical tourism can be interpreted as strategic steps toward positioning Türkiye as a regional hub for health tourism. In this context, the HealthTürkiye (healthturkiye.gov.tr) portal has been established to increase international visibility and facilitate patient access by providing centralized information on health facilities and physicians.

Furthermore, accreditation and quality improvement efforts led by the Ministry of Health represent another critical component. Nationwide accreditation initiatives coordinated by TÜSKA under TÜSEB (<https://www.tuseb.gov.tr>) aim to strengthen trust in healthcare services, enhance patient safety, and improve transparency in service delivery processes. In addition, the *Regulation on International Health Tourism and Tourist Health* (published in the Official Gazette in April 2025) introduced updated requirements for international health tourism activities, and sector communications indicate that TÜSKA accreditation has become a key compliance element for health facilities operating in this field, with transition timelines extending into 2025-2026.

Acknowledgement: This study used artificial intelligence-based tools, such as ChatGPT (OpenAI), for language editing, improving readability, and providing formatting and table support.

Kaynakça

- Badulescu, D., & Badulescu, A. (2014). Medical tourism: between entrepreneurship opportunities and bioethics boundaries: narrative review article. *Iran J Public Health.*, 43(4), 406–415. PMID: 26005650; PMCID: PMC4433721.
- Ganguli, S., & Ebrahim, A. H. (2017). A qualitative analysis of Singapore's medical tourism competitiveness. *Tourism Management Perspectives*, 21, 74–84.
- Hadian, M., Jabbari, A., Mousavi, S. H., & Sheikhbardsiri, H. (2021). Medical tourism development: A systematic review of economic aspects. *International Journal of Healthcare Management*, 14(2), 576–582.
- Kılavuz, E. (2018). Medical Tourism Competition: The Case of Turkey. *International Journal of Health Management and Tourism*, 3(1), 42–58.
- Latief, A., & Ulfa, M. (2024). Healthcare Facilities and Medical Tourism Across the World: A Bibliometric Analysis. *Malays J Med Sci.*, 31(2), 18–29. <https://doi.org/10.21315/mjms2024.31.2.3>. Epub 2024 Apr 23. PMID: 38694584; PMCID: PMC11057838.
- Lunt, N., Smith, R. D., Mannion, R., Green, S. T., Exworthy, M., Hanefeld, J., Horsfall, D., & Machin, L. (2014). *Medical tourism: Treatments, markets and health system implications – a scoping review* (Health Services and Delivery Research, No. 2.2). Southampton, UK: NIHR Journals Library.
- Medical Tourism Association. (2021). *Medical Tourism Index (MTI) 2020–2021 Report*.
- MedicalTourism.com. (2021). *Global medical procedure cost comparison database*. Retrieved October 2025, from <https://www.medicaltourism.com>
- Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Raoofi, S., Khodayari-Zarnaq, R., & Vatankhah, S. (2024). Healthcare provision for medical tourism: A comparative review. *Journal of Education and Health Promotion*, 13, 63.
- Sandberg, D. S. (2017). Medical tourism: An emerging global healthcare industry. *International Journal of Healthcare Management*, 10(4), 281–288.
- Sarwar, A. A., Manaf, N. A., & Omar, A. (2012). Medical Tourist's Perception in Selecting their Destination: A Global Perspective. *Iran J Public Health.*, 41(8), 1–7. Epub 2012 Aug 31. PMID: 23113218; PMCID: PMC3469025.
- Turner, L. (2010). “Medical tourism” and the global marketplace in health services: U.S. patients, international hospitals, and the search for affordable health care. *International Journal of Health Services*, 40(3), 443–467. <https://doi.org/10.2190/HS.40.3.D>. <https://www.tuseb.gov.tr/>. Accessed: November 2025
- Republic of Türkiye Ministry of Health. (n.d.). *HealthTürkiye (Official portal)*. Retrieved October 2025, from <https://www.healthturkiye.gov.tr>.
- <https://www.scribd.com/document/586435516/5f0df13e57906e9f895e3767-2020-2021-Medical-Tourism-Index-Overall-Ranking>. Accessed: November 2025.
- <https://www.ushas.gov.tr/>. Accessed: November 2025
- <https://khgmfinansalanalizdb.saglik.gov.tr/TR-92411/kamu-saglik-hizmetleri-fiyat-tarifesinde-gisiklik-hakkinda.html>

An In-Depth Analysis of the Lover, Beloved, and Rival Types: Their Qualities and Literary Functions

Abdulsamet Ceran^{1,a,*}

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir, Turkey

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 16/10/2025
Accepted : 07/12/2025

Keywords:

Turkish Islamic Literature
Type
Lover
Beloved
Rival

ABSTRACT

Turkish Islamic literature, throughout its historical development, has assimilated the cultural and religious values of Islamic civilization, transmitting types ingrained in the collective memory of society to future generations through literary symbols. Among these types, the trio of lover, beloved, and rival stand out as fundamental figures that weave the fabric of the love theme. In the literature, these types are generally examined individually, limited to period-specific or poet-centered studies. This situation points to a lack of studies that comprehensively reveal the relationships between these types, their social representations, and their literary functions. The aim of this research is to examine the formation processes, physical and psychological qualities, gender perception, and literary functions of the lover, beloved, and rival types. The article aims to contribute to the understanding of these three types as literary and cultural elements. As a method, the concept of 'type' is first examined in light of sociological and literary definitions, and the influences of historical background, culture, mythology, and Sufism are investigated. In determining the types, the cultural structure, social values, and literary traditions of the period were taken into consideration. The research findings show that the lover type is defined within the framework of the Sufi understanding of love by its characteristics of self-sacrifice, patience, suffering, and not shying away from social criticism; the beloved type is symbolized by beauty, coquetry, and variability; and the rival type is defined by its role as an obstacle between the lover and the beloved.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 177-186, 2025

Âşık, Mâşuk ve Rakîb Tiplerinin Derinlemesine İncelenmesi: Nitelikleri ve Edebî İşlevleri

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 16/10/2025
Kabul : 07/12/2025

Anahtar Kelimeler:

Türk İslâm Edebiyatı
Tıp
Âşık
Mâşuk
Rakîb

ÖZ

Türk İslâm edebiyatı tarihsel süreç içerisinde İslâm medeniyetinin kültürel ve dinî değerlerini özümseyerek gelişmiş, toplumun hafızasında yer etmiş tipleri edebî semboller aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarmıştır. Bu tipler arasında âşık, mâşuk ve rakîb üçlüsü aşk temasının örgüsünü kuran temel figürler olarak öne çıkmaktadır. Literatürde bu tipler genellikle tekil biçimde ele alınarak dönemsel veya şair merkezli incelemelerle sınırlı kalmıştır. Bu durum tiplerin birbirleriyle ilişkisini, toplumsal temsillerini ve edebî işlevini bütüncül olarak ortaya koyan çalışmaların eksikliğine işaret etmektedir. Bu araştırmanın amacı âşık, mâşuk ve rakîb tiplerinin oluşum süreçlerini, fiziksel ve ruhsal niteliklerini, cinsiyet algısı ve edebî işlevlerini incelemektir. Makale bu üç tipin edebî ve kültürel unsurlar olarak anlamlandırılmasına katkı sunmayı hedeflemiştir. Yöntem olarak öncelikle 'tip' kavramı sosyolojik ve edebî tanımlar ışığında ele alınarak tarihsel arka plan, kültür, mitoloji ve tasavvufun etkileri incelenmiştir. Tiplerin belirlenmesinde dönemin kültürel yapısı, toplumsal değerleri ve edebî gelenekleri dikkate alınmıştır. Araştırma bulguları âşık tipinin tasavvufî aşk anlayışı çerçevesinde fedakârlık, sabır, çile çekme ve toplumsal eleştiriden kaçınmama özellikleriyle tanımlandığını; mâşuk tipinin güzellik, naz ve değişkenlikle sembolize edildiğini; rakîb tipinin ise âşık ile mâşuk arasındaki engelleyici rolüyle tanımlandığını göstermektedir.

^a abdulsamet.ceran123@gmail.com <https://orcid.org/0009-0001-1071-8871>

Giriş

Türk İslâm edebiyatı, edebî ifade alanı olmasının yanı sıra toplumun duygu dünyasını, inanç sistemini ve insan ilişkilerine bakışını yansıtan zengin bir kültürel mirastır. Bu edebiyatın yapı taşları arasında yer alan karakter tipleri, dönemin hem bireysel hem toplumsal yaşamını anlamada güçlü birer anahtar niteliğindedir. Şairlerin kaleminde şekillenen bu figürler estetik birer unsur olmalarının yanında, sosyal değerlerin, ahlakî ölçütlerin ve kültürel formların da somut temsilcileri olmuşlardır.

Türk İslâm edebiyatında aşk; bireysel, toplumsal ve tasavvufi bir arayışın da merkezinde yer alır. Bu bağlamda ortaya çıkan tipler; insanın kendini, karşısındakini ve varoluşunu anlamlandırma sürecinin edebî bir yansımasıdır. Her bir tip tarihsel arka planıyla birlikte düşünüldüğünde, metin içi bir kurgu öğesi olmanın ötesine geçerek kültürel belleğin devamına katkı sunar.

Bu çalışmada ele alınan figürler, klasik metinlerdeki dünyayı anlamak ve bu dünyanın sosyal, kültürel ve manevî boyutlarını görünür kılmak açısından önem taşır. Onların edebî işlevleri dönemin estetik tercihlerini ve insan ilişkilerindeki güç dengelerini, çatışmaları ve hedefleri de yansıtır. Bu çok katmanlı tip formunun hem geçmiş hem de günümüz açısından anlamını koruduğu görülmektedir. Bu çerçevede konunun sağlam bir zeminde ele alınabilmesi için öncelikle ‘tip’ kavramının anlamı, kapsamı ve edebî bağlamdaki kullanım biçimlerinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Tip Kavramı

Tip Hakkında Tanımlamalar

Tip, insanların zihninde belirli özelliklerin canlandığı ve toplum içinde yer alan kişi veya kişileri ifade eder. İnsanlık, dünya tarihine geldiğinden bu yana çok farklı tipler oluşturmuştur. Günlük yaşamda ruhsal ve bedensel özellikleri bakımından farklı kategorilerde değerlendirilebilecek çeşitli tiplerle karşılaşmak mümkündür. Sosyolojik açıdan bakıldığında ise tip; toplum tarafından kabul gören duygu, düşünce, belirli davranış biçimlerinin yansıması olarak görülür ve bu olgulara bağlı maddî unsurları da içerir. (Ülken, 1969: 290). ‘Tip’ kavramı aynı gruba ait varlık ya da nesnelere ortak niteliklerini en belirgin şekilde üzerinde taşıyan örnek birey veya örnek durum için de kullanılmaktadır. Kökeni Fransızca ‘type’ sözcüğüne dayanan bu terim Türkçeye geçtikten sonra özellikle edebiyat incelemelerinde farklı boyutlarda ve çeşitli anlamlarda değerlendirilmiştir.

Tipi "Bireysel özelliklerinden yani çeşitli huyları, davranışları, duygu ve düşünüş biçimleri, içsel gelişim ve değişimlerinden pek fazla söz edilmeyip daha çok dıştan görünüşüyle ele alınan, nesnel şekilde gösterilen, benzerlerinin temsilciliğini yapabilmek için genel niteliklerle donatılmış, öncelikle toplumsal gerçekliğin bir kesitini yansıtan" kişi olarak tanımlayan Murat Belge, toplum hayatında tipin yer aldığını ve şahsi özelliklerinden ziyade topluma mal olmuş yönünü vurgular. Ona göre tipin toplumsal gerçekliği yansıtması gerekir ve toplum nezdinde belirli bir konumu vardır (Belge, 1994: 20).

Mehmet Kaplan ise bu konuda edebî eserlerin merkezinde bir kahraman olduğunu ve yaşanan olayların bu kahramanların etrafında cereyan ettiğini belirtir. Yapısı

itibarıyla sabit olan bu kişileri tip yoluyla farklı eserlerde de aynı karakterde görmekteyiz. Kişilik her ne kadar farklı olsa da tipler ortaktır (Kaplan, 2011: 5).

Metin Akkuş bu konuda “Tip, karakterlere göre daha yüzeysel ve dondurulmuş bir insan görünüşüdür. Eserde ilk görüldüğü silüetiyle sonuna kadar aynı kalır. Bunun aksine karakter daha devingen bir insandır” düşüncesiyle tipin sabit formlu yapısı olduğunu düşünür. Tiplerin oluşmasında toplumsal şartlar oldukça etkilidir (Akkuş, 2005: 87).

Aynur Koçak, tip kavramını ele alırken halk anlatılarının merkezinde insan unsurunun bulunduğunu vurgular. Ona göre tip, toplumun belli bir değerini somutlaştıran ve bu değeri insan suretinde görünür kılan bir unsur olup anlatmaya dayalı edebî türlerin temel taşlarından biridir. Tipler, değişmeyen nitelikleriyle sürekli tekrar eden karakterlerdir ve toplumun ortak duygu ve düşüncelerini yansıtır. Halkın ortak üretiminden doğan bu tiplerin kaynağında ise yaşanan sosyal gerçeklikler vardır (Koçak, 2006). Bu bakış açısı, tiplerin hem ortaya çıktıkları dönemin şartlarını taşıdığını hem de sonraki dönemlerde aynı özellikleri koruyarak varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Tipin Tespiti ve Özellikleri

Tipleri tespit edebilmek için sosyolojik, tarihsel ve kültürel bağlamlarına bakmak gerekir. Edebî metinlerin ortak özelliklerinden ve diğer bağlamlardan tipi genel çerçevesi ile tanımlamak mümkündür. Zaman içinde anlama kavuşan ve herkesin zihninde aynı betimlemeyi oluşturan ortak özelliklere sahip kişiler tip olarak adlandırılır. Tipler toplum içinde geçmişte var olmuş ve bugün de var olmaya devam eden canlılardır. Tipin;

“Özellikleri bakımından toplumsal uzlaşma süreci yaşamış olması,

Ortak kültür kodlarını taşıyor olması,

Karakter özellikleri açısından sabit ya da benzer olması,

Toplum belleğinde yer edinmiş olması,

Bünyesinde yaşanmışlıklar sürecini barındırması,

Tarihsel ve kültürel serüvenden çıkmış olması,

Belli bir karakter ve rol kalıbını üzerine almış olması gerekmektedir” (Çelik, 2019: 14).

Bu özellikler tipin oluşabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi açısından önemlidir. İnsanların zihinlerinde ortak bir betimlemeye sahip olmayan ve zaman içinde devam etmeyen anlamlar tip hâline gelemmez. Bu bağlamda “Ases” kelimesi örnek teşkil edebilir. Asesler, Fatih Sultan Mehmet döneminde oluşturulan “asesbaşılık” teşkilatının bir parçası olarak görev yapan bekçi veya güvenlik görevlisi anlamına gelen bir meslek grubuydu. Görev tanımları ve yetki sınırları belirlenmiş, kendilerine özgü kıyafetleri bulunan bu kişiler bir meslek grubuna mensup olmalarına rağmen toplumsal hafızada kalıcı bir yer edinmemiştir. Dolayısıyla toplumun ortak düşünce ve değerlerini yansıtan bir tipe dönüşmemişlerdir (Çelik, 2019: 14). Bu durum bir zamanlar insanların aklında belirli bir varlığı betimleyen ifadenin sonraki dönemlerde kullanılmaması ve bu nedenle tiplerin oluşmaması açısından önemli bir örnektir.

Benzer şekilde, “Levent” kelimesi de tipin oluşumunda değerlendirilebilir ancak bu bağlamda tip olma niteliğini taşımamaktadır. Levent, kendine has bir versiyonu ve toplumun kendisine yüklediği anlam bakımından ortak bir tasavvur oluştursa da Türk edebiyatında genellikle denizci anlamıyla birlikte yakışıklı, hizmetkâr, ahlaksız, kabadayı, çapulcu veya ayyaş gibi çok çeşitli ve birbirinden farklı anlamlarla kullanılmaktadır (Koncu, 2010: 422). Bu çeşitlilik Levent’in tek ve kalıcı bir betimlemeye sahip olmasını engeller, dolayısıyla toplumun ortak düşünce ve değerlerini yansıtan bir tipe dönüşemez. Tipi belirlemeye çalışırken tarih, kültür, mitoloji, edebî ve tarihî metinlerin ışığında detaylı inceleme yapmak bu tür karmaşıklıkları ayırt etmek açısından önemlidir.

Türk İslâm Edebiyatında Tipler

Edebî eserleri ortaya çıkaran insan, eserlerin özüne kendi dünyasını, duygularını ve deneyimlerini yansıtarak yine kendisini temel unsur olarak ele alır. Kahramanları kişiler olan bir yapıt, oluştuğu ortamın ve oluşmasına zemin hazırlayan geçmişin etkileri ile ortaya çıkar. Tipleri anlayabilmek için öncelikle insanı incelemek gerekir.

Edebî çalışmalarda yazar, kahramanları oluştururken toplumun özelliklerini dikkate alır ve bu özellikleri okuyucunun zihninde aynı görüntünün canlanacağı şekilde eserine aktarır. Bu durum şiirde de yine aynı şekilde karşımıza çıkar. Gazeller âşık, mâşuk ve rakîb üçlemesi etrafında oluşturulur. Âşık tipini şair, abdal, kalenderî ya da rind gibi âşık türündeki tiplerle görmekteyiz. Tasavvuf anlayışının etkisiyle biçimlenen bu tipler, klasik Türk şiirinde önemli bir konuma sahiptir. Benzer nitelikler taşıyan bu figürler sevgili, zâhid ve rakîb gibi zıt güçleri temsil eden tiplerle birlikte bütünlük meydana getirir. İlk bakışta birbirinden farklı veya karşıtmiş izlenimi uyandırsalar da gerçekte hem kendi aralarında bir denge kurarlar hem de şairin düşünce ve olay kurgusunu inşa etmesinde vazgeçilmez bir rol üstlenirler (Çelik, 2019: 10–11).

Şairlerin tiplere biçtiği anlam dünyası hitap ettiği toplumdaki bireyler tarafından da aynı kabul edilmelidir. Bu durum aynı zamanda şairler ve toplum arasındaki ilişkinin ölçüsünü de belirler. Bazı şairler de şiirlerinde maharetlerini dile getirirken aynı zamanda topluma fikir ve düşüncelerini aktarmayı hedefler. Atilla Şentürk, divanlarda şairlerin işlediği insan tiplerini üç ana grupta sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmada âşık-meddâh (çoğunlukla şairin kendisi), mâşuk (yani sevgili) ve memdûh (hükümdar, vezir gibi övgüye değer kişiler) olmak üzere üç temel insan tipine yer verir (Şentürk, 1995: 11).

Bu tipler farklı şekilde kategorize edilmişlerdir. Sedat Karaköse, insan tiplerini üç ayrı grupta değerlendirir: ilkel ve sade yapıtlı insan, gelişmiş yahut ideal kabul edilen insan ve son olarak da olgun, kâmil ya da entelektüel insan şeklinde sınıflandırır. Edebiyatımızda en temel ve ilkel insan tipi ‘ben’ odaklı kişidir. Zâhid ve rakîb gibi olumsuz nitelikteki tipler bu gruba girer. Psikanalizde ‘ilkel insan’ olarak tanımlanan bu kişiler iç dünyalarına dönmez, kendi gerçekleriyle yüzleşmez, kendilerini kusursuz görerek ilgilerini yalnızca çevrelerindeki insanlara yöneltirler.

İkinci aşama olan gelişmiş ya da ideal insan tipi ise ‘sen’ merkezli bakışa sahiptir. Bu tip ilkel insana kıyasla daha gelişmiş bir anlayış sergiler ve gelişiminin

kaynağında sevgi bulunur. Sevgili karşısındaki âşık figürü bu gruba örnek gösterilebilir.

En üst düzeydeki olgun (kâmil) insan tipi ise ‘o’ merkezli bir bakış açısına sahiptir.

Tüm bu tiplerin başlangıcı ‘ben’ eksenli basit insandır. Kişi, gelişim sürecinde benliğini geri planda bırakıp aşk aracılığıyla ‘sen’ odaklı bir anlayış kazanır. Aşk rehber edinen olgun kişi ise daima kendisinden uzakta, yüce bir hedefe yönelir. Bu insan tiplerinin felsefî değeri ise kavrayabildikleri mesafe ve ulaşmayı arzuladıkları amaç ile ölçülür (Karaköse, 2005: 123). Âşığın nihai hedefi mâşuğa ulaşmaktır. Ancak bu yolda benlikten sıyrılması gerekir.

Aşk

Aşk bir kişiye, mesleğe veya bir yol uğruna kendini adamak, bağlılık göstermek ve onsuz yaşamayı imkânsız görmek anlamına gelir (Cürcani, 1997: 162). Bu yönüyle aşk, Türk-İslâm edebiyatında konu itibariyle merkezî bir öneme sahiptir ve bu alanda eser ortaya koyanların ondan söz etmemesi neredeyse imkânsızdır. Aşk, insan ilişkilerinin hem en karmaşık hem de en büyüleyici yönünü oluşturur. Bireyin güçlü ve kırılabilir yanlarını, felsefî sorgularını, ahlakî duyarlılıklarını ve manevî derinliklerini aynı bağlamda bir araya getirir (Doğan, 2009: 301).

Farklı kültürlerde ortak unsur olan aşk önce beşerî olup mecazî aşka, daha sonrasında metafizik alanda etkinliğini gösterip hakikî aşka dönüşür. Mecazî aşkta genel olarak maddî unsurlar, hakikî aşkta ise manevî unsurlar ele alınır. Bu konuda mecazî veya hakikî aşktan bahsederken maddî ve manevî unsurlar karışıklık göstererek hangi aşktan bahsedildiği konusunda kapalılık ortaya çıkabilmektedir (Kazan, 2010: 337). *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde beşerî aşktan ilahî aşka giden yol, âşık ve sevgili tiplerini görmek mümkündür.

Aşk duygusu yaşanınca âşıkta çeşitli fizyolojik ve psikolojik haller görülür. Bu haller onu mensur ve manzum biçimde yazılar yazmaya sevk edebilir. Şair sevgilisine kavuşmayı gerçekleştirmediği için hayale tutunur, acı çeker ve bunun neticesinde de şiirler benliğinden süzülür. Schopenhauer çekilen acının kişinin arınmasını sağladığını ve bu acının hayatın gerçek amacına ulaşmada bir araç olduğunu söylemesi âşığın arınmak isteyen kişi olduğunu ortaya çıkartır (Schopenhauer, 2011: 57).

Âşık

Âşık tutkun, düşkün ve haddinden fazla seven kişi anlamlarına gelir (Uludağ, 2002: 48). Toplumlarda aşk duygusu hissiyat bakımından büyük ölçüde aynıdır. Örneğin Orta Çağ Avrupa’sındaki âşık anlayışı, Türk edebiyatındaki anlayışla pek çok açıdan benzerlik taşır. Saray çevresinde görülen aşk anlayışında âşık, etkili bir karakter olarak öne çıkar. Sevgiliyle kurduğu ilişki hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kültürel yansımalar oluşturur. Benzer biçimde Arap şiirindeki âşık tipleri, Fransız ve Avrupa edebiyatında da çoğu yönden ortak özellikler taşır. Türk edebiyatı ise Arap ve Fars edebiyatından etkilenmiş, âşık tipinin oluşumunda ve aşkın ifade biçimlerinde bu edebiyatların etkisi açıkça görülmüştür (Barkan, 2002: 243).

Bu yoğun duygusal bağlılık ve yaşanan aşkın sancılı âşığın ruhsal ve bedensel olarak da acı çekmesine yol açar. Âşığın çektiği sıkıntılardan dolayı bedeninde çeşitli yaralar

açması Şaman ve Budist geleneklerinde de gözlemlenen bir uygulamadır: Budist rahiplerin de bedensel acı yoluyla manevî deneyim elde ettiği bilinmektedir. (Harmancı, 2006: 79).

Âşık, mâşuk uğruna kendini feda eder ve kendinden geçer. Bu durum tasavvufî ortama ayak basmasını sağlar. Çünkü benlikten vazgeçmek için -tasavvufta olduğu gibi- teslimiyet şarttır ve teslimiyet için de aşk gereklidir. Seven ile sevilen arasında ayrılık bulunmadığından âşık hal olarak kendi benliğini geride bırakıp nefsinden sıyrılmalıdır. Ayrıca âşık kendi ölümü için herhangi bir karşılık talep etmez ve kimlik olarak tanınmaz, adeta isimsiz kalır (Kayabaşı, 2010: 1127).

Türk İslâm Edebiyatında Âşık Tipi

Türk-İslâm edebiyatında aşk çoğunlukla tek taraflı bir deneyim olarak ele alınır. Âşık bu duygunun getirdiği sıkıntıları ve engelleri bizzat yaşar, duygu yoğunluğunu ise çoğunlukla şiir yoluyla ifade eder. Sevgili ise genellikle mesafeli bir tavır sergiler, ilgi gösterse de çoğu zaman naz yapar veya âşığın tutkusuna kayıtsız kalır. Bu dengesizlik âşığın içsel dünyasında özel ve derin bir ruh hâli oluşturur. Âşık, sevgilinin sevgisi ve yakınlığı kadar; zaman zaman sergilediği uzaklık, eleştiri ve sert tutumları da duygusal bir tatmin kaynağı olarak algılar. Önemli olan sevgilinin varlığı ve ilişkinin canlı tutulmasına dair işaretlerin her türlü tezahürüdür. Böylece aşk sabır, özlem ve duygusal derinlik gerektiren bir süreç hâline gelir (Kalpaklı, 1999: 455).

Türk İslâm edebiyatında acı çeken, ızdırap duyan âşık tipinin yanında âşığı takmayan naz yapan ya da umursamayan âşık tipleri de vardır. Âşığın amacı aşkını dile getirmektir:

“Benden Fuzûlî isteme eş‘âr-i medh ü zem
Ben ‘âşıkım hemîşe sözüüm ‘âşıkane dir.”
(Fuzûlî, Divân, Gazel 99/8)

Âşık hem ruhsal hem de fiziksel açıdan güçlü değildir: “Girihler buldı cânım riştesi tesbîh târı tek
Maña göre n’itdi âhir ârzû-yı zülfi-pür-tâbuñ.”
(Fuzûlî, Divân, Gazel 158/2)

Âşık bazen keskin kararlar alır. Aşkını getirdiği tutku nedeniyle âşığın direniş ve karşı çıkış hali Fuzûlî’nin *Leylâ vü Mecnûn* adlı eserinde açıkça ortaya çıkar. Mecnûn’un evini terk edip çölde, yalnız başına ve hayvanlarla yaşamayı seçmesi bireysel mutluluğunu engelleyen toplumun baskılarına karşı duyduğu içsel isyanı yansıtır. Leylâ da odasına kapanarak mum ve pervane ile dertleşir (Kaplan, 2011: 137).

Âşığın ruhsal yapısında zaman içinde farklılıklar görülmüştür: 18. yüzyıla kadar sevgili genellikle küsen, darılan, âşıkla ilgilenmeyen ve onu görmezden gelen, aynı zamanda sitem edip acı veren kişi olarak tasvir edilirdi. Âşık ise her koşula katlanan; sevgilinin kırgınlıklarına, nazlarına, zorluklarına ve sitemlerine rağmen sevgiyle sabreden, yalvarışları karşılık bulmasa da sevgiliden vazgeçmeyen bağlılık içerisindeydi. Aşkını açıkça dile getirmekten çekinir, sevgilisinin ayaklarına kapanmak bir yana yüzünü bile görmekte zorlanırdı. Ancak bu anlayış 18. yüzyıldan sonra değişmiş olup âşıklar artık sevgililerine karşı sitemlerini dile getirmeye, başka âşklardan söz etmeye ve sevgiliyle birlikte gezip vakit

geçirdiklerini anlatmaya başlamışlardır (İpekten, 1989: 164).

Âşık sıklıkla ölümden bahseder, sevgilisi için canını vermeyi göze alır. Âşık için sevgilisinden ayrı kalmak ölümden daha kötü bir durumdur. Yaşadığı sıkıntılar sebebiyle hayatla ölüm arasında gidip gelir. Âşığın bu tür sıkıntılara düşmesinin sebeplerinden biri de rakîbdir. Rakîb âşığın sevgilisine ulaşmasında engel olan tip kabul edilir. Sevgilisiyle rakîbin birlikte olduğunu düşünen âşık kriz geçirir. Sevgilisinin rakîbe ilgi duymaması için rakîbden son derece nefret eder. Ancak sevgilisinin cefasını rakîbin cefasına tercih eder, çünkü sevgilinin cefası âşık için nimettir.

“Cânâne cefâ kılsa n’ota cânâ safâdur
Agyâr elemin çekdüğümüz ya ne belâdur.”
(Bâkî, Dîvân, Gazel 106/1)

Âşık çeşitli sıkıntılar yaşamasına rağmen derdinden şikâyet etmez, aksine derdinin artması için yardım diler. Durdurmak istediği şeylerden de uzak durmaya çalışır. Âşığın sevgilisini kıskanma duygusu hastalık derecesinde olabilir. Sürekli kaybetme duygusu içerisine giren âşık beraberinde kıskanmayı takıntı haline getirir. Delilik, âşıklık belirtilerindedir. Özellikle bahar aylarında bu belirtiler daha da artar. Âşığı akıldan yoksun kabul etmek gerekir. Onlar akıl yerine aşkı temel almış olduğundan dolayı akıllarını kaybetmeleri kendileri için önemli değildir. Çünkü delilik halleri aşklarının kanıtıdır. Âşığın mutlu olduğu, kendini iyi hissettiği dönemler de vardır. Özellikle sevgiliye kavuşma zamanlarını hatırladığında, sevgilinin yüzünü gördüğünde ve sevgilinin civarındaki yabancı kişilerin ondan uzaklaştığında âşık da sıkıntılardan uzakta olur.

Âşığın Cinsiyeti

Âşığın cinsiyeti konusu sevgili tipinde görülen belirsizlikten farklıdır. Şairlerin kendilerini âşık figürüyle özdeşleştirmeleri nedeniyle kadın şairler hariç tutulduğunda, âşıkların genellikle erkek olduğu rahatlıkla ifade edilebilir (Tezcan, 2012: 105). Âşık zaman zaman kadın da olabilmektedir.

Âşığın bedenine uyguladığı ızdıraplar, gezginlik ve çıplaklık gibi tipik erkek özellikleri dikkate alındığında cinsel kimliğini belirlemek daha somut bir hâl alır. Yine de âşığın erkek ya da kadın olması, aşkın ruhsal ve psikolojik yönünü değiştirmez; kadın şairlerin aşkı anlatışı, erkek şairlerin yaklaşımıyla büyük ölçüde örtüşür (Akün, 2013: 128).

Türk İslâm Edebiyatında Mâşuk Tipi

Türk-İslâm edebiyatında âşık tipinin yanında mâşuk da başlıca karakterlerden biridir. Onu ‘mâşuk’ kılan en temel unsur aşk ve sevgidir. Mâşuk tipi dört kavram üzerinden açıklanmaktadır. Bunların ilki ‘el-hubb’ terimidir. ‘Hubb’ sevginin özü ve saf hâlidir. Bu sevgi kalbe nüfuz eden, dış etkenlerle bozulmayan, değişken hâdiselerin etkisine açık olmayan bir yapıya sahiptir. İkinci kavram ‘el-vedd’dir. Bu terim, Allah’ın ‘el-Vedûd’ ismiyle ilişkili olup sevginin sürekliliğini ve kalıcılığını temsil eder. ‘Vedd’, ‘hubb’, ‘ışk’ veya ‘heva’ gibi diğer sevgi biçimlerinden farklı olarak süreklilik ve sebat özelliği taşır. Bu mertebeye ulaşan kişi sevgi hâlini her durumda muhafaza eder, dışsal değişim ve zorluklar onun duygusal istikrarını etkilemez.

Üçüncü aşama ‘el-ışk’ olarak adlandırılır. ‘İşk’, sevginin aşırılığa ulaşmış hâlidir. Sevginin kalbi bütünüyle kuşatması, sevenin benliğini sevgiliye adaması anlamına gelir. Bu noktada âşık hem zihinsel hem de duygusal olarak sevgilinin varlığında erir, kendi benliğiyle arasındaki sınırlar ortadan kalkar. Dördüncü aşamada sevgi sürecinin ilk basamağı sayılan ‘el-heva’ yer alır. ‘Heva’, kalpte doğan ilk eğilim, sevgiye yönelik ilk yöneliştir. Bu hâl, iradenin sevgiliye yönelmesiyle ortaya çıkar. Hevanın oluşumu bazen bir bakışla, bazen bir sözle ya da küçük bir ihsanla gerçekleşebilir. Bu merteye, sevgi yolculuğunun başlangıcı olup diğer sevgi türlerinin temeli olarak kabul edilir (İbn Arabî, 2005: 71–72).

Klasik Türk şiirinde mâşuk, genellikle kusursuz güzelliği temsil eden, ulaşılmaması mümkün olmayan ideal bir sevgili olarak tasvir edilir. Bu sevgili kimi zaman dünyevî bir varlık, kimi zaman da Allah, peygamber, dinî şahsiyet ya da devlet büyüğü şeklinde sembolleştirilir. Zamanla bu yüce ideal, somut ve bedensel boyutlar kazanarak beşerî bir aşka dönüşür. Böylece şairin aradığı cennet bazen cismanî bir arzunun mekânı hâline gelir. Fakat daha sonraki şiirlerinde bu yöneliş metafizik bir anlam kazanır, aşkın yönü yaratana çevrilir. Bu durum klasik şiirde sıkça karşılaşılan mecazdan hakikate geçiş anlayışıyla benzer bir yapı sergiler (Yakut, 2023: 538).

Bazı edebî eserlerde yahut bu eserlerin belirli kısımlarında sevgili farklı yönleriyle işlenmiş, özellikle de bedenine dair unsurlar bir arada tasvir edilmiştir. Şerâfettin Râmî’nin *Enisü’l-Uşşâk*’ı, Kutbiddin Ahmed’in *Heves-nâme*’si, Mu’îdî’nin *Miftâhu’t-Teşbih*’i, bunlardan bazılarıdır (Şahin, 2011: 1852).

Mâşuk tipine hoş bakmayan kimseler de vardır. Sûfiler semâ toplantılarında şarapla sevgilinin yüzü, saçı ve gözü gibi özellikleri anlatan şiirlerle tanıştılar. Bu duruma Hücvirî’nin yazdığı *Keşfu’l-Mahcûb* adlı eserde değinildiğini görüyoruz. Hücvirî bu tür ifadelerle eserinde ilk kez yer veren isim olarak dikkat çekmiş ve bu yönüyle önemli bir başlangıç yapmıştır. Yazara göre şiirler iki kategoriye ayrılır; iyi ve kötü. Sevgiliye dair betimlemelerin yer aldığı şiirleri ise uygun bulmaz ve eleştirir (Üstüner, 2007: 32). Bu durum sevgili tipinin sadece beşerî dünyada olacağını düşünmelerinden kaynaklanmaktadır.

Mâşuk tipinin oluşumunda kökleri Arap ve Fars kültürüne dayanan İslâmiyet’in belirleyici bir etkisi vardır. İslâmlaşma sürecinde şarap ve meyhaneye gibi unsurlar üzerine geliştirilen şiirler ve sembolik anlamlar olduğu gibi sevgilinin saç, göz ya da kirpik özellikleri de şiirde ilâhî anlamlarla ilişkilendirilmiştir. Bu yorumlar sayesinde insana dair sevgili imgeleri ile Allah tasavvuru birbirine bağlanmış olup şiir, dünya edebiyatlarında nadiren görülen ölçüde derinlikli ve çok katmanlı bir anlama ulaşmıştır. (Şentürk, 2016: 270). Bu durum kültür ve edebiyatlar arasında etkileşim oluşmasını sağlamış ve Türk-İslâm edebiyatına da yansımıştır.

Mâşuk tipi sadece Türk edebiyatına özgü olmayıp farklı milletlerin edebiyatlarında da görülmüştür. 11 ve 12. yüzyıllarda Fransa’nın Endülüs bölgesi ile Afrika’nın yakın olması Arap şiirinden etkilenmelerine sebebiyet vermiştir. Mâşuk tipine ve aşka farklı coğrafyalarda farklı anlamlar yüklenerek bakılmaktadır.

Sevgiliye atfedilen bazı özelliklere mitolojik metinlerde de rastlamak mümkündür. Nitekim antik çağda

aşk tanrısı çoğu zaman elinde yay taşıyan ve oklarını fırlatarak gönülleri etkileyen bir okçu şeklinde tasvir edilmiştir (Okuyucu, 2006: 216). Kültürün olduğu kadar edebiyatın oluşmasında da mitolojik unsurlar önemli bir etkidir.

Mâşuk tipinin oluşmasında Arap ve Fars kültürü ile edebiyatı, mitoloji ve dinin yanı sıra Türk kültürü de etkili olmuştur. Bu durumu daha iyi gözlemlemek için temel eserlere bakmak gerekir. Türkçe- Arapça sözlük olan Divanü Lügati’t Türk’te Mâşuk tipine yer verilmiştir.

Mâşuğun Fiziksel Özellikleri

Sevgili, şairin düş dünyasında parlak ve ışık saçan bir varlık olarak canlanır. Berrak göğsü, güneşin sıcaklığını ya da gecenin karanlığını taşıyan saçları, dalgalı bukleleri, parıldayan alını ve melekleri andıran yüzüyle ve davranışlarıyla da âşğın kalbinde özel bir yer edinerek çeşitli imgelerle betimlenir (Ay, 2009: 121).

Mâşuk, âşık tarafından çok güzel bulunur ve bunu da şiirlerine yansıtır. Bunu yaparken tecrübesini ve yeteneğini konuşturarak benzetme unsurlarını, hayal gücünü ve mazmunları ustaca kullanır. Şiirler mâşuğun boynunu elif ve serviye, belini kıla, saçlarını yılan, ağzını noktaya benzetir. Arap şiirlerinde daha çok bu beşerî özellikler göz önüne çıkarken İran şairleri mâşuk tipini soyut ifadelerle destekler. Türk İslâm edebiyatındaki mâşuk tipi eski Türk kültürü ile benzerlik göstermektedir (Levend, 1984: 491).

Türk şiirinde mâşuk tipi beşerî özelliklere sahip olsa da zamanla beşerüstü bir yapıya geçmiştir. Mâşuk hakkında müstakil eserler de yazılmıştır. Şerafeddin Râmî’ye ait olduğu bilinen *Enisü’l-Uşşâk* adlı eser bunlardan biridir. Tâcizâde Cafer Çelebi, *Hevesnâme* adlı eserinin bir bölümünde mâşuğun uzuvlarını sözlüksel formda betimlemeye çalışmıştır. Hassân’ın Farsçadan tercüme ettiği *Mihr ü Müşteri*’si ile Kara Fazlî’nin *Gül ü Bülbül*’ü de mâşuğun güzelliği üzerine oluşturulan mesnevî türü eserdir. Manastırlı Celâl’in *Hüsn-i Yûsuf* adlı eseri de 29 gazelden oluşan mâşuğun güzellik unsurları üzerine yazılmıştır. Kadı Burhâneddin, sevgilinin dudaklarını mürekkep kabına benzetir ve onların tatlı bir bal ile şeker gibi dolu olduğunu ifade eder (Gürbüz, 2010: 244–245).

Mâşuk tipinin öne çıkarılmasına dair örnekler 14. yüzyıl şairlerinden Kadı Burhâneddin’in şiirlerinde görülebilir. Şair, sevgilinin dudaklarını öylesine övgüyle anlatır ki adeta içi tatlı maddelerle dolu bir hazneye benzetir. Bu tasvir dudakların fiziksel güzelliğiyle birlikte sevgilinin âşıklar üzerindeki çekiciliğini de vurgular. Şairin anlattığı bu cazibe doğadaki benzer karşıtlıklarla da ilişkilendirilir: Nasıl ki karıncalar tatlı maddelere yönelirse, aynı şekilde âşıklar da sevgilinin dudaklarının çekiciliğine kapılır. Bu yaklaşım klasik şiirde sevgilinin güzellik unsurlarının hem mecazî hem de estetik bir ideal olarak sunulmasının tipik örneğini oluşturur:

“N’ola eger karıncalar çohdı lebüñ şerabına Hokka-i la’lde tolu şehd ü şeker degül midür?” (Kadı Burhâneddin, Dîvân, Gazel 22/8)

Mâşuğun Karakter Özellikleri ve Cinsiyeti

Türk-İslâm edebiyatındaki şiirler incelendiğinde, mâşuğun fiziksel özelliklerini konu alan dizelerin ruhsal niteliklerini ele alanlara kıyasla daha yoğun olduğu görülür. Bunun sebebi ruhsal özelliklerin daha dar bir çerçeveye sahip olması ve somut biçimde ifade edilmesinin

güçlüdür. Buna karşılık sevgilinin saç, yüz veya bakış gibi fiziksel özelliklerinin tasviri şair için daha kolay ve zengin imkânlar sunar (Çelik, 2019: 91).

Mâşuk ruhsal açıdan birtakım özelliklere sahiptir. Sevgili değişken ve kararsızdır hem rakibe hem âşığa yönelir. Onun ustalığı acı vermek ve sitem etmektir. Sadakatsizdir, sevgisi güvenilir değildir. Rakiple buluşur ama âşıktan bunu gizler. Sevgilinin temel özellikleri arasında âşık için sıkıntı ve ızdırıp oluşturmaları ön plandadır, kalbi taş gibidir ve âşık ne kadar çırpırsa da onu umursamaz. Sebepsiz yere âşığa eziyet eder; nazlı, karpisli ve çoğu zaman da kaygısızdır. Divan şiirinde bu nitelikler sevgiliyi sevgili yapan ve eleştirilmekten uzak tutulan özellikler olarak kabul edilir (Batislam, 2003: 187–188).

Türk İslâm edebiyatında sevgilinin cinsiyetini ön planda tutmaktan ziyade onu idealize etmek daha önemlidir. Karakterlerin bazılarında cinsiyet ayrımı yapmak çok zordur. Şair veya yazar iletmek istediğini cinsiyet üzerinden aktaracaksa bunu olduğu gibi açıklar. Ancak idealize etmek isterse cinsiyet tam olarak belli olmayabilir. Edebî form, sanatlı anlatım, mecazî söyleyiş ve belagat unsurları cinsiyeti kapalı hale getirir. Mâşuğun cinsiyeti şair, okuyan ve yorumlayan tarafından farklı anlaşılabilir; çünkü her üçünün de şiire bakış açısı birbirinden farklıdır (Çelik, 2019: 97).

Türk İslâm Edebiyatında Rakîb Tipi

Sözlükte bir işte ya da yarışta birbirini geçmeye çalışan ve amaçları aynı olan kimse anlamına gelen rakîb ifadesi gözetici, muntazır bekçi, haris, emin, hafız, pâsbân anlamlarına da gelir. 14. ve 15. yüzyıllara gelinceye dek İran edebiyatında ‘Rakîb’ kelimesi; gece nöbetçisi, koruyucu, sır saklayan kimse, kadın hizmetkâr, öğretici, kapı görevlisi, gözetleyen ya da eşlik eden kişi gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır (Şentürk, 1995: 336–340).

Her şeyin zıddıyla anlam kazandığı düşüncesi göz önünde bulundurulduğunda, âşık tipinin karşısına onun zıddı olan rakîb tipi yerleştirilebilir. Âşığın olduğu yerde rakibi görmek mümkündür. Rakîb, âşık için dışarıdan gelen bir engel, sevgili için ise bir dosttur. Ancak âşığın bakış açısından bakıldığında rakîb genellikle kötü, çirkin, zarar verici ve acımasız olarak görülür. Sevgili ile âşığın birlikteliğini engelleyen bu kişi, âşık için büyük bir sıkıntı kaynağıdır. Âşık, kendisi ile sevgili arasında bulunan rakîbden rahatsızdır ve onun sevgiliye kendisinden daha yakın olduğunu düşünür. Bu durum âşığın içinde derin bir üzüntü oluşturur. Sevgili, âşığa rakîb karşısında temkinli olmasını öğütse de âşık onun davranışlarını istediği gibi yönlendiremez. Zira sevgilinin kalbi başkalarına da açıktır ve çoğu zaman sevgili, rakîblere daha çok görünür. Bu durum âşık ile rakîb arasında sürekli bir çekişme oluşturur. Âşığın gözünde rakîb, sevgiliye kavuşmasını engelleyen ve sıkıntı kaynağı olan bir varlıktır (Batislam, 2003: 196).

Rakîb âşığın aslında düşmanı değil nimetidir. Çünkü âşığın âşık olabilmemesini, aşkını ortaya çıkarabilmesini sağlayan rakîbin var olmasıdır. Türk İslâm edebiyatında rakîb tipi olumsuz öğelerle birlikte anılır. Âşığın rekabet ettiği kişi olmasıyla onun nefretini kazanmış biri olarak şiirler de kendine yer bulur. Ona duyulan nefret beddua, küfür ve hakaret sözcüklerine kadar gidebilir (Çelik, 2019: 115). Nesîmî, âşıkla mâşuk arasında bulunan rakîbin amacına ulaşmaması için bedduaya yakın cümleler kullanır:

“Rakîbin olmasın maksudu hâsıl
Elif tek kaddimi dönüdü dâl.”
(Nesîmî, Dîvân, Gazel 395/5)

Âşık mâşuktan rakibi kovmasını ister. İftiracı, bozguncu ve yalancı birinin sevgilisinin yanında durmasını istemez:

“Sür kapuñdan rakîb-i gammâzı
Lâyık olmaz behište bühtâncı.”
(Ahmed Paşa, Dîvân, Gazel 300/6)

Ahmed Paşa rakîbin Müslüman olmadığını ve hac vazifesinde say yapmaması gerektiğini söyler:

“Ka‘be-i kûyuñ tavâfına ne sa‘y eyler rakîb
Mekkeye varmak revâ mıdır Müselmân olmayan”
(Ahmed Paşa, Dîvân, Gazel 227/6)

Sembol olarak belirli bir karakteri temsil etse de günlük yaşamda ‘Rakîb’ kavramı kişinin yolunu kesen ve karşısına engel koyan herkes için kullanılabilir. Arap edebiyatında rakîb genellikle gözetleyici, İran edebiyatında ise bekçi anlamında kullanılmıştır. Türk edebiyatında 16. yüzyıla kadar rakîb, âşığın yolunu kesen bir bekçi veya gözcü olarak tasvir edilirken sonrasında daha olumsuz bir nitelik kazanmış ve eleştirilen, itham edilen bir figür hâline gelmiştir. Rakîb tipi toplum içinde fitne çıkarıcı, bozgunculuk yapan ve amaçlarına ulaşmak için her şeyi olağan gören zihniyete sahip kişilerle özdeşleştirilir.

Sonuç

Türk-İslâm edebiyatında âşık, mâşuk ve rakîb tiplerinin incelenmesi, bu figürlerin yalnızca edebî birer motif olmadığını; aksine sosyal ve kültürel hayatın her alanında var olduğunu ortaya koyar. Bu üçlü, bireyin hem iç dünyasındaki arayışları hem de toplumsal ilişkilerindeki çatışmalar ve dönüşümler için birer semboldür.

Her bir tip, dönemin edebiyat anlayışında hikâye örgüsünü şekillendiren bir unsur olmakla birlikte toplumun değerler sistemini yansıtan birer yapı taşıdır. Âşık, aşk yoluyla sabrı, sadakati ve fedakârlığı deneyimleyen bir temsilci; mâşuk çoğu zaman ulaşılmazlığı ve mükemmelliğiyle bireyi aşka yönelten ilahî veya mecazî bir hedef; rakîb ise aşk yolculuğunda karşılaşılan engellerin, sınavların ve rekabetin simgesidir. Bu bağlamda tiplerin birbirleriyle kurduğu ilişki dönemin edebî, ahlâki ve tasavvufî düşünce sistemini bizlere aktarır. Âşık, mâşuk ve rakîb birbirleri aracılığıyla varlıklarını tanımlar; biri eksildiğinde anlam bozulur. Bu durum edebiyatın bireyi toplumsal yaşamın içerisinde var eden bütüncül yaklaşımının da yansımasıdır.

Günümüzde bu figürlerin yeniden ele alınması edebiyat araştırmaları için yeni ufuklar açmaktadır. Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatı sinema, tiyatro ve dijital anlatılarda âşık, mâşuk ve rakîb tiplerinin farklı biçimlerde varlığını sürdürmesi bu figürlerin hafızadaki kalıcılığını gösterir. Klasik metinlerdeki tip çözümlemeleri ile modern metinlerin karşılaştırılması tiplerin değişen anlam dünyasını ortaya çıkaracaktır. Ayrıca bu üçlünün tasavvufî bakış açısıyla değerlendirilmesi bireyin aşk yolculuğunu dünyevî ve manevî olgunlaşmanın bir unsuru olarak yorumlama imkânı sunar. Bu hem akademik hem de sanatsal çalışmalarda yeni yorum kapılarını aralayabilir.

Âşık, mâşuk ve rakîb tipleri geçmişte olduğu gibi bugün de bireyin anlam arayışını, toplumsal çatışmalarını ve ideal olana yönelişini ifade etmek için güçlü araçlardır. Bu tipler üzerine yapılacak disiplinler arası ve dönemler arası çalışmalar, edebî mirasın daha derin anlaşılmasıyla birlikte kültürel kimliğin sürekliliği hakkında da önemli bilgiler sunar.

Kaynaklar

- Akkuş, Metin. (2005). “Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnamesi’nde Ahi Tipinin Özellikleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2): 87–96.
- Akün, Ömer Faruk. (2013). *Dîvân Edebiyatı. İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları*, İstanbul.
- Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S., Cunbur, M. (1990). *Fuzûlî Dîvânı. Akçağ Yayınları*, Ankara.
- Ay, Ü. (2009). Divan şiirinde güneşin sevgili tipine yansımaları hakkında bir değerlendirme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2, 117–162.
- Ayan, H. (1990). *Nesîmî Divânı. Akçağ Yayınları*, Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfî. (2002). *İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. Türkler Ansiklopedisi*, (Ed: Hasan Celal Güzel vd.), Cilt 9, 243–260. *Yeni Türkiye Yayınları*, İstanbul.
- Batıslam, H. D. (2003). Divan şiirinde âşık, sevgili, rakîb üçlüsü ve ölüm. *Folklor Edebiyat*, 9(34), 186–199. <https://doi.org/10.32579/mecmua.1345867>
- Belge, M. (1994). *Edebiyat Üstüne Yazılar. Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul.
- Cürçani, S. Ş. (1997). *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (Çev. A. Erkan). Bahar Yay., İstanbul*.
- Çelik, M. F. (2019). *Klasik Türk Şiirinde Tipler (Yayımlanmamış doktora tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kocaeli*.
- Doğan, M. N. (2009). *Eski Şiirin Bahçesinde. Yelkenli Yayınları*, İstanbul.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı. 1. Baskı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul.
- Gürbüz, M. (2010). “Şiir Semasının Yegâne Yıldızı; Güzeller Sultanı”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(3): 242–257.
- Harmancı, M. E. (2006). “A[pt]al’ın Velice Görünümü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(4): 77–90.
- İbn Arabî. (2005). *İlâhî Aşk, (Çev. Kanık, M.), İnsan Yayınları*, İstanbul.
- İpekten, H. (1989). *Enderunlu Vasıf. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Ankara.
- Kalpakkı, M. (1999). *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler. Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul.
- Kaplan, M. (2011). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar – Tip Tahlilleri. 1. Baskı. Dergâh Yayınları*, İstanbul.
- Karaköse, S. (2005). “Eski Türk Edebiyatında Felsefî Açından İnsan Tipleri”, *İlmî Araştırmalar*, 20(1): 121–138.
- Kayabaşı, B. (2010). “Sarban Ahmed Divanı’nda Melâmîlik”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(1): 1123–1146. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1313> (Erişim tarihi: 10/07/2025)
- Kazan, Ş. (2010). “Şeyhülislam Yahyâ Divanında ‘Aşk’ın Anlam Çerçevesi”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(3): 336–367.
- Koçak, A. (2006). “Halk Anlatılarında Deli Tipi Üzerine Bazı Tespitler”, *Mitten Meddâha: Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Öcal, O. ve Saltık Özkan, T., 1: 280–289.
- Koncu, H. (2010). “Bir Kelimenin İzinde: Klasik Türk Şiirinde Levend Üzerine Bazı Düşünceler”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(3): 421–446. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1538> (Erişim tarihi: 20/07/2025)
- Küçük, S. (1994). *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım). Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar. 4. Basım. Enderun Yayınları*, İstanbul.
- Okuyucu, C. (2006). *Divan Edebiyatı Estetiği. 1. Baskı. LM Yayınları*, İstanbul.
- Schopenhauer, A. (2011). *Din Üzerine, (Çev. Aydoğan, A.), Say Yayınları*, İstanbul.
- Şahin, K. Ş. (2011). “Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Saç ve Saçın Âşık Üzerindeki Etkisi”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(3): 1851–1867.
- Şentürk, A. A. (1995). *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb’e Dair. 1. Baskı. Enderun Kitabevi*, İstanbul.
- Şentürk, A. A. (1995). “Klasik Osmanlı Edebiyatında Tipler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 15(15): 1–92.
- Tarlan, A. N. (1992). *Ahmed Paşa Divanı. Akçağ Yayınları*, Ankara.
- Tezcan, N. (2012). “Divan Edebiyatında Aşk, Kadın Kahramanlar ve Kıyafet Değiştirme Motifi”, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 4(2-1): 104–117.
- Uludağ, S. (2002). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Kabcacı Yayınları*, İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü. 1. Baskı. MEB Talim ve Terbiyesi Yayınları, Milli Eğitim Basımevi*, İstanbul.
- Üstüner, K. (2007). *Divan Şiirinde Tasavvuf (14.-15. Yüzyıllar) (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Yakut, E. (2023). “Âşık Mâşuk Rakîb Bağlamında İsmet Özel Şiirinde Aşk”, *TUDED*, 63(2): 519–548. <https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1247982> (Erişim tarihi: 01/08/2025)

Fakhr al-Din al-Râzî's Understanding of Legal Theory and Method of Inference in the Context of his Qur'anic Exeegesis*

Nevzat Murat^{1,a,*}, İshak Özgel^{2,b}

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

** Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 26/05/2025

Accepted : 30/10/2025

Keywords:

Usûl al-Figh

Fakhr al-Râzî

İstidlâl

Tahgîg

Tahrîr

Tagrîr

ABSTRACT

Usûl al-figh is an independent field of knowledge that deals with the methods of deriving rulings from Islamic legal sources. Terminologically, it provides a general perspective on the evidences concerning the binding nature of religious matters and examines the methodologies to be followed in extracting rulings from these evidences. As a primary source, the science of usûl al-figh. This study examines al-Râzî's understanding of usûl al-figh and his method of inference specifically within the context of his tefsîr. While his Works in usûl reflect the early stages of his scholarly life, his tafsîr studies span a much broader period. This scholarly chronology allows for a clear observation of his methodological approach within his tafsîr and reveals the tradition he follows. However, a comprehensive examination of his tafsîr shows that his methodology in usûl is not explicitly defined. This has led to a close reading of his Works in both tafsîr and usûl, aiming to determine his methodological stance from the entirety of his texts. As a result of these readings, a three-part methodological approach was identified, covering the comprehensive understanding of an issue, the evaluation of presented views and evidences, and the proof of the matter in question. The main headings of this identified approach align with their usage in the tafsîr, while most of the subheadings are original titles produced in this study. These subheadings were derived by reworking the tafsîr as a whole and were classified according to their semantic correspondences.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 184-199, 2025

Tefsîri Özelinde Fahreddîn Er-Râzî'nin Fıkıh Usûlü Anlayışı ve İstidlâl Metodu

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 26/05/2025

Kabul : 30/10/2025

Anahtar Kelimeler:

Fıkıh usûlü

Fahreddîn er-Râzî

İstidlâl

Tahkîk

Tahrîr

Takrîr

ÖZ

Fıkıh usûlü şer'î delillerden hüküm çıkarma metodlarını konu edinen müstakil bir ilim alanıdır. İstidlâl olarak dini meselelerin bağlayıcılığını konu edinen delillere genel bir bakışı ve bu delillerden hüküm çıkarmak için takip edilecek yöntemleri konu edinmektedir.¹ Bu tarifin sonucunda ana kaynak olan Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasına duyulan ihtiyaç, fıkıh usûlü ilmini kıymetli bir konuma yükseltmiştir. Çalışmada Fahreddîn er-Râzî'nin, fıkıh usûlü anlayışı ve istidlâl metodu tefsîri özelinde ele alınacaktır. Râzî'nin usûl alanında kaleme aldığı eserler, ilmî hayatının başlangıç dönemlerini kapsamakta, tefsîr çalışmaları ise kapsamlı bir dönemi teşkil etmektedir. Bu ilmî kronoloji, usûl anlayışının tefsîrinde bariz bir şekilde gözlemlenmesine vesile olmakta ve takip ettiği usûl geleneğini de göstermektedir. Ancak tefsîri kapsamlı bir şekilde incelendiğinde, usûl anlayışı hakkında bir tanımlamanın yapılmadığı gözlemlenmiştir. Bu yön tefsîr ve fıkıh usûlü alanında kaleme aldığı eserlerin detaylı okunmasına ve usûl anlayışının metnin bütünü içerisinde tespit edilmesine sevk etmiştir. Bu okumalar neticesinde, meselenin kapsamlı bir şekilde anlaşılması, ileri sürülen görüş ve delillerin değerlendirilmesi ve ilgili meselenin ispatı sadedinde üç temeli olan bir usûl anlayışı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu anlayışın ana başlıkları, tefsîri içerisindeki kullanımlarına uygun olmakla birlikte oluşturulan alt başlıkların genel çoğunluğu bu çalışmada üretilmiş özgün başlıklardır. Bu alt başlıklar tefsîrin genelinin gözden geçirilmesi ile elde edilmiş ve anlamsal karşılıklarına uygun olarak tasnif edilmiştir.

^a nevzat_murat@hotmail.com

^b <https://orcid.org/0000-0003-0110-6053>

^c ishakozgel@sdu.edu.tr

^d <https://orcid.org/0000-0002-3807-414X>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

* Bu makale Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü öğrencisi Nevzat Murat'ın Prof. Dr. İshak ÖZGEL danışmanlığında sürdürülen doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Asım Cüneyd Köksal-İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh" *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, XXXII, 201.

Giriş

Fahredden er-Râzî (ö. 606/1210), İslâm düşünce geleneğinde tefsîr, kelâm, mantık ve fıkıh usûlü gibi temel ilimlerde derinleşmiş, çok yönlü bir âlim olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle ilmî şahsiyetini şekillendiren en belirgin özelliklerinden biri, meseleleri yalnızca naklî deliller çerçevesinde değil, akli muhakeme ve sistematik bir yöntemle ele alma çabasıdır. Özellikle klasik İslâm düşüncesinde bir ilmin metodolojisinin o alanın kıymetini belirlemedeki rolü göz önüne alındığında, Râzî'nin fıkıh usûlüne dair yaklaşımı, ilmî karakteri ve düşünsel arka planını anlamada önemli bir anahtar niteliği taşıdığı söylenebilir.

Râzî'nin usûl anlayışı, sadece fıkıh usûlüne dair kaleme aldığı müstakil eserlerde değil, aynı zamanda Mefâtihu'l-Gayb adlı tefsîrinde de kendisini açıkça göstermektedir. Ne var ki, klasik kaynaklarda Râzî'nin tefsîrindeki usûlî yön sistematik olarak ele alınmamış, bu alandaki istidlâl metoduna dair bütünlüklü bir çerçeve sunulmamıştır. Hâlbuki Râzî tefsîrinde, meselelerin derinlemesine analiz edildiği bir zeminde kapsamlı tartışmalar yürütülmüştür. Bu da onun tefsîrini, aynı zamanda usûl anlayışının uygulandığı bir alana dönüştürmüştür.

Bu çalışmada, Râzî'nin fıkıh usûlüne dair yaklaşımı ve istidlâl yöntemi, tefsîrî perspektif üzerinden ele alınmakta; özellikle tahkîk (meselenin özüne ulaşma), tahrîr (delil ve görüşlerin sistemli şekilde sunumu) ve takrîr (savunulan görüşün ispatı) olmak üzere üç temel metodolojik yapı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kavramsal çerçeve, Râzî'nin meseleleri ele alma tarzını anlama açısından hem teorik hem de pratik bir zemin sunmakta; onun usûl geleneğindeki yerini ve katkısını ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca bu üçlü yapının her biri, Râzî'nin tefsîrinde sistematik bir biçimde gözlemlenmekte ve onun ilmî yaklaşımının özgün yönlerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın amacı yalnızca Râzî'nin yöntemini tanımlamak değil, aynı zamanda tefsîr-fıkıh usûlü ilişkisine dair literatürdeki boşluğu dolduracak özgün bir katkı sunmaya gayret etmektedir.

Tahkîk Metodu

Râzî'nin, meselenin özüne ulaşmada takip ettiği yollar, meseleyi detaylı ele alması ve ilgili hususa odaklanması, meselenin ele alınmasında müttekellim yönünün ağır

basması, meselenin farklı âyet ve lafızlarla açıklanması ve muarızın sözünün kabul edilmesi durumu “tahkîk”² başlığı altında verilecektir. Bu yönüyle bir meselenin derinlemesine araştırılması ve öze ulaşılması tahkîk³, bu landa teşriki mesai harcayanların da muhakkik⁴ ifadeleriyle tanımlanmaktadır.

Bir meselenin tüm hatlarını derinlemesine inceleyen müfessir, aynı titizliği, mesele hakkındaki delillerin ve öne sürülen konunun, kabul edilebilir olup olmaması yönüyle de göstermektedir. Bu itibarla, ileri sürülen delillerin sıralanma ve nakil şekli, savunulan görüşün derinlemesine işlenmesi, var olanın ötesinde mümkün olanında açıklanması, sual ve cevapların en son noktasına kadar ulaşılması ise “tahrîr” başlığı altında ele alınacaktır.

Râzî'nin, meselelerin ispat edilmesi sadedinde başvurduğu başlıkları da “takrîr” metodu altında sunulacaktır. Bu yönüyle müfessirin, fıkıh usûlü ve istidlâl metodu olarak, sözde var olan kapalılığın giderilmesi ve öze nüfuz etme kapsamında tahkîk, ileri sürülen görüş ve delillerin detaylandırılması anlamında tahrîr, savunulan görüşün ispatı sadedinde ise takrîr şeklinde bir taksim yaptığı görülmektedir.⁵ Bu kavramların anlamsal yapılarıyla ilgili olarak yukarıda belirtilen tanımların desteklenmesi, kavramların üzerine yüklenen anlamlar, tefsîrin genelinde elde edilebilecek veriler doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım ile ilgili kavramlara müfessirin zaviyesinden bakabilme imkân ve fırsatı yakalanmış olacaktır.

Meselenin kapsamlı bir şekilde kavranması, ifade edilen hususlarda kapalılığın giderilmesi ve sözün özüne nüfuz edilmesi anlamındaki bu lafzın, tefsîri içerisinde geçen kullanım şekilleri şöyledir:

Râzî, tefsîrinin giriş bölümünde iştikak meselesini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Bu yönüyle iştikakın bölümlerini, bölümlerin alt başlıklarını, bunların içeriklerinin detaylandırmasını kapsamlı bir şekilde yapmakta ve bu kavram hakkında ihtiyaç duyulan açıklamaların yapıldığına dair son cümlesinde tahkîk lafzını, yapılan açıklamalar ile mesele hakkında ulaşılacak son nokta anlamında kullanmaktadır.⁶

Başka bir başlık altında vesvese hakkında yapılmış tariflerden başlayarak bir değerlendirme içerisine

² Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1210), (XXXII) *Mefâtihu'l-Gayb*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000, I, 30; I, 42; I, 59; I, 87; I, 140; I, 186; I, 233; II, 335; II, 386; II, 422; III, 455; III, 471; III, 492; III, 642; IV, 51; IV, 136; IV, 145; IV, 174; V, 209; V, 237; V, 103; V, 138; VIII, 285; IX, 397; IX, 532; X, 96; X, 125; XII, 457; XIII, 84; XIII, 121; XIII, 141; XIV, 187; XIV, 280; XV, 458; XVI, 60; XVII, 188; XVII, 188; XVII, 202; XVII, 260; XVII, 264; XVII, 326; XVIII, 471; XVIII, 507; XX, 207; XX, 302; XXI, 482; XXII, 11; XXII, 14; XXII, 19; XXII, 111; XXIV, 449; XXIV, 465; XXIV, 511; XXIV, 514; XXIV, 515; XXV, 36; XXV, 46; XXV, 133; XXVI, 331; XXVI, 366; XXVI, 431; XXVIII, 17; XXVIII, 32; XXVIII, 42; XXVIII, 67; XXVIII, 71; XXVIII, 86; XXVIII, 100; XXVIII, 104; XXVIII, 155; XXVIII, 205; XXVIII, 237; XXIX, 309; XXIX, 377; XXX, 549; XXX, 671; XXX, 776; XXXII, 213; XXXII, 267.

³ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), VI *Tâcü'l-luga*, thk., Ahmed Abdilgafûr Attâr, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987, I, 17; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), (I) *Esâsü'l-Belâga*, thk., Muhammed Bâsıl uyûn es-Sûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 203; İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, (XV) *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sâdir, Beyrut, 1994, X, 49.

⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 125; V, 143; XII, 515; XVIII, 393; XXVI, 351; XXVI, 446; XXVII, 502; XXVIII, 9; XXIX, 406; XXX, 680; XXXI, 97; XXXII, 259.

⁵ Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahrüddîn er-Râzî Mektebi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2014, 19-21, 63, 66.

⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 30.

girmektedir. Bu tarifler içerisinde genel yaklaşımı ile benimsediği düşünülebilen bir tarif üzerinde durmaktadır. Bu yönüyle ilgili lafzın anlamsal karşılığının anlaşılması hususunda kapsamlı bir anlatım içine girmekte, kavram hakkında ihtiyaç duyulan açıklamaları meselelerin anlaşılmasında gerekli görmekte ve detaylı bir şekilde ele almaktadır. Zira vesvese hakkında ileri sürülen görüşün detaylı bir anlatım ile ancak anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Burada dikkati çeken husus şudur ki Râzî, söz konusu meseleyi tahkik lafzını kullanarak “vesvese lafzının tahkiki” başlığı altında değerlendirmektedir.⁷

Ayrıca muhkem ve müteşâbih kavramlarının geçtiği âyeti kapsamlı bir şekilde açıklamış, ardından “tahkik” ifadesini kullanarak bu iki kavramla ilgili olarak ortaya koyduğu değerlendirmeyi “bu konuda söylenebilecek en son ve en kesin söz budur” ifadeleriyle sonlandırmıştır.⁸

Başka bir yerde *وَأَبَىٰ فَضَّلْنَاكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ* “... ve (bir zamanlar) sizi cümle âleme üstün kıldığımızı (hatırlayın)”⁹ âyetinde geçen âlemlere üstün kılma ifadesini değerlendirmekte ve cümledeki ihtilafa sebep bu kapalılığın açıklığa kavuşturulması gereken bazı yönleri ihtiva ettiğini belirtmektedir. Bununla ilgili görüş ve delilleri detaylı bir biçimde ele alan Râzî, âlem kavramı ile maksadın Allah (c.c) dışındaki her şeyi kapsadığını söylemekle birlikte mevzu bahis üstünlüğün onların geçerliliklerinin olduğu bir vakte bağlandığını da açıklamakta ve bunu tahkik lafzını kullanarak belirtmektedir.¹⁰

İfade edilen misaller göz önünde bulundurulduğunda ilgili lafzın bir mesele kavranması, kapalılığının giderilmesi ve işin özüne ulaşılması anlamlarında kullanıldığı anlaşılabilir ve oluşturulan alt başlıklarla ilgili yaklaşımın açıklanması hedeflenmiştir.

Meseleye Odaklanma

Râzî, bir mesele hakkında araştırma içine girdiği zaman, o mesele ile ilgili gerekli tüm fer’î konuları ele almaktadır. Ancak konuyu detaylandırması, derinlemesine incelemesi, ilgili görüş ve delilleri nazari bakış açısıyla değerlendirmesi, onun konuya odaklanmasına mani bir durum olarak ortaya çıkmamıştır. Bu husus tahkik metodu çerçevesinde değerlendirilecektir.

Bu itibarla *سَبَّحَ اسْمُ رَبِّكَ الْأَعْلَى* “Yüce rabbinin adını takdis ve tenzih et”¹¹ âyetinin ihtiva ettiği hususları değerlendiren müfessir, isim ve müsemma arasındaki bazı tartışmalara yer vermektedir. Râzî, fikir ayrılıklarına neden olan ismin, müsemmanın aynı veya gayrı olduğu görüşünün bu âyete dayandığı kanaatindedir. İleri sürülen görüşleri değerlendirmeden önce tartışmaların kaynağı ile ilgili bir problemin bulunduğunu, öncelikle isim ve müsemma kavramlarının ifade edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu itibarla müfessir, isim ile maksadın bunu oluşturan harfler ve bunların bir araya gelmesiyle de Allah (c.c) kastediliyorsa bu durumda ismin, müsemmanın aynı olmasının mümkün olamayacağını, şayet isim ve

müsemma ile Allah (c.c) kastediliyorsa bu takdirde ismin, müsemmanın aynı olacağını ifade etmektedir.¹²

Buna göre isim ve müsemmanın aynı veya gayrı olmasının, isim lafzının mana yönüyle nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğu ile ilgili bir husus olduğuna dikkat çekmektedir.

Ayrıca Allah’ın (c.c) adının tesbih edilmesi hitabında *اسْمُ* lafzının kullanımıyla ilgili iki görüşün bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilkinin, bu ifade ile maksadın takdis ve tenzih olduğunu aktarmaktadır. İkinci görüşe göre âyetin tamamı “Allah’ı tesbih et” anlamına gelmekte; *اسْمُ* lafzının kullanımı ise manaya tesiri olmayan bir ziyade olarak görülmektedir.¹³

اسْمُ lafzı hakkında ileri sürülen görüşler sunulduktan sonra bu görüşlerin izahı yoluna gidilmektedir. İsim lafzının, tenzih edilme yönüyle ifade edildiğini ileri süren görüşün, ihtiva ettiği hususlar şunlardır:

1) *اسْمُ* lafzının âyette zikredilmesi, Allah (c.c) dışında başkasının bu isimle isimlendirilmesini tenzih etmek içindir.

2) Allah (c.c) için uygun olmayan anlamsal yakıştırılardan tenzih edilmesini yani “a’lâ” lafzına dayanarak belirli bir alanın (yükseklik bakımından) anlaşılmasından tenzih edilmesi anlamını taşımasıdır.

3) İsimlerin huşu ve yüceltme niyeti dışında, alelade bir şekilde telaffuz edilmesinin tenzih edilmesidir.

4) Allah’ın (c.c) muayyen isimleriyle tesbih edilmesini, bunun dışındaki isimler ile anılmasının tenzih edilmesini belirtmektedir. Zira *قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ* “De ki: “İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye”¹⁴ ve *فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ* “Şu halde yüce Rabbinin adını tesbih et”¹⁵ âyetleri bu hususu işaret etmektedir.

5) Burada geçen isim lafzı ile Allah’ın (c.c) sıfatlarının kastedildiği ifade edilmiştir. *وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ* “En güzel isimler Allah’ındır”¹⁶ âyeti de buna işaret etmektedir.¹⁷

İkinci görüş sahiplerine göre âyette geçen isim lafzı, anlamsal tesiri olmayan bir ziyadedir. Lafız yönüyle anlamsal bir karşılığı olmamakla birlikte âyetin bütününün Allah’ı (c.c) tesbih etmek anlamına geldiği ifade edilmiştir.¹⁸

Kur’an’ı-Kerim’de insanlar tarafından anlamlandırılmayacak herhangi bir lafzın bulunmayacağını ifade eden Râzî,¹⁹ savunduğu bu hususun arkasında durduğunu, âyette geçen isim lafzı ile de ortaya koymaktadır. Bu yönüyle, *اسْمُ* lafzının anlamsal bir karşılığa sahip olmayacağını savunanlara karşı, tenzih anlayışı tarafında durmuş ve konuyu ilgili meseleye odaklanarak detaylı bir biçimde ele almıştır.

Meselelerin Ele Alınmasında Mütakellim Yönünün Ağır Basması

Ele aldığı bazı hususlarda Râzî’nin, mütakellim yönünün ön plana çıktığı görülmektedir. Bu başlıkta konuları ele alma ve istidlâl yönteminde mütakellim yönünün ağır basması hususu takip edilebilir.

⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 86.

⁸ Âl-i İmrân 3/7; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VII, 138.

⁹ Bakara, 2/47.

¹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, III, 492.

¹¹ A’lâ, 87/1.

¹² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 126.

¹³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 125.

¹⁴ İsrâ, 17/110.

¹⁵ Hâkka, 69/52.

¹⁶ A’râf, 7/180.

¹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 125.

¹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 125-126.

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 250.

Râzî, zina ile ilgili hususları وَلَا تَقْرُبُوا الزَّوْجَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا “Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, şüphesiz bir hayâsızlıktır, kötü bir yoldur”²⁰ âyeti çerçevesinde değerlendirirken, âyetin öncesinde beş şeyin emredildiğini hatırlatmaktadır. Bunların, Allah’ın (c.c) emrine saygılı olmayı ve çevresine karşı şefkatli olmayı ihtiva ettiğini bunun arkasından da bazı şeylerin yasaklandığını ifade etmektedir. Ayrıca “zinaya yaklaşmayın” ifadesi üzerinde durmakta ve bunun “onu yapmama” söyleminden daha etkili olduğuna dikkat çekmektedir. Sonrasında zinayı, hayâsızlık ve kötü yol olarak nitelendirmekle “yaklaşmama” filini buraya bağlamaktadır. Bütün bunlardan sonra bu âyetin hüsün ve kubuh²¹ meselesi ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir.²²

Râzî, Allah’ın (c.c) bir şeyi emredip diğer bir şeyi yasaklamasının, nehyedilen şeyle ilgili bir husus olup olmadığının âlimler arasında fikir ayrılığına sebep olduğunu söylemektedir. Buradaki ihtilâfın kaynağını ise, aklın bir şeyin iyi olduğuna karar verip veremeyeceğini belirten müfessir, karar verebileceğini ifade edenlerin bu âyete tutunduklarını ve şöyle dediklerini ifade etmektedir.²³

Zinanın, hayâsızlık ve kötü yol olarak tanımlanması, insanların sadece bu niteliklerden dolayı bundan nehyedildiği anlamına gelmemektedir. Ayrıca zinaya dayandırılan hayâsızlığın, sadece yasaklanmış olmasına bağlanamayacağı ifade edilmiştir. Bunun aksi durumun ise ta’lîl²⁴ (nassın içerdiği hükmün mâkul bir gerekçeye bağlanıp bağlanamayacağı hususu) olacağı, bunun da mümkün görünmediği ifade edilmiştir. Ortaya çıkan bu durumun giderilmesi için ise hayâsızlık ve kötü yol vasfının, zinaya ait bir şeyden kaynaklı olduğunu söylemektedirler. İleri sürülen bu görüş doğrultusunda müfessir, eşyada iyi ve kötü kavramlarının kendisine ait bir vasıfla ancak mümkün olabileceğini ifade etmekte ve bu istidlâli akla yatkın bulmakla birlikte eşyanın aslında, maslahat veya mefsetet bulunmasının şer’î değil, zâtî ile ilgili olduğu hususlarını da eklemektedir.²⁵

Müfessir, zinanın yasaklanması ile ilgili olarak, yasağın bağlandığı hususlar hakkında tartışma oluşturan yönleri ele almış, tartışmış ve mütekellim yönünün ağır bastığı çerçevede değerlendirmiş ve sonuçlandırmıştır.

Meselenin Farklı Âyet ve Lafızlarla Açıklanması

Bu başlık altında verilecek misallerle, farklı sûrelerde geçen aynı konuların ve ilgili âyetlerdeki farklı ifadelerin ele alınmasıyla konu başlığının daha iyi kavranması yoluna gidilecektir.

Bununla alakalı olarak Râzî, Lût kavminin helak edilmesi sonrasında bırakılan alamete değinmekte ve aynı ifadenin farklı bir sûrede farklı lafızlarla geçtiğine dikkat çekmektedir. Bu yönüyle iki âyet arasındaki lafız

farklılığının anlamsal yansımalarını ele almakta ve وَتَرْكْنَا “Orada, elem verici azaptan korkacaklar için bir alamet de bıraktık”²⁶ âyetinde geçen وَتَرْكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِّقَوْمٍ يَعْتَلُونَ “Andolsun aklını kullanacak bir topluluk için, biz orada apaçık bir âyet bıraktık”²⁷ şeklinde ifade edildiğini ve bu iki âyet arasında lafız yönüyle farklılıkların bulunduğu belirtilmektedir. Birinci ifadede “bir âyet” şeklinde bir tanımlama yapılırken ikinci ifadede “apaçık bir âyet” denilmiştir. Ayrıca birinci âyette “korkacaklar için” denilirken ikinci âyette, “aklını kullanan kimseler için” denilmiştir. İki âyet arasında lafız yönüyle görülen bu anlam farklılığının önemli bir fark oluşturup oluşturmayacağı hususuna değinen müfessir, şu şekilde bir açıklama yapmaktadır.²⁸

İkinci âyetin daha belîğ bir anlatıma sahip olduğunu belirtmiştir. Zira “âyet” lafzına “apaçık” ifadesinin eklenmesini daha dikkat çekici olmakla nitelendirmiştir. Ayrıca, مِنْ edatının kısmiyet ifade eden yönü sebebiyle “oradan” anlamının مِنْهَا ile kullanılması, فِيهَا “onda” anlamında kullanılmasına nazaran ilgili yere odaklanılmasının devamlılığını sağlamış ve mananın, “o beldenin kendisinde, sizin için kalıcı (devamlı) âyetler vardır” şeklinde anlaşılmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte birinci âyette geçen “korkacak kimseler” ifadesinin, “aklını kullanan bir kavim için” ifadesine nazaran daha kapsamlı olduğunu söylemiştir. Zira birinci ifadede maksadın korkutmak olduğu, ikinci ifadede ise korkutmaktan ziyade ders almak ve bununla teselli bulmak olduğunu ifade etmektedir.²⁹

Görüldüğü üzere müfessir, aynı konuyu farklı iki âyetle açıklamış, aralarındaki lafız-mana ilişkisini konunun daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için kullanmıştır. Bu yönüyle, her iki ifade tarzında seçilmiş lafızların, anlamsal kapsayıcılığının genişletildiği ve muhatapta meydana gelen tesirin derinleştiği gösterilmektedir.

Muarızın Sözü'nün Kabul Edilmesi Durumu

Bazı meseleler tartışılırken ilgili yaklaşımlar değerlendirilmiş ve ileri sürülen görüşler çürütülmüştür. Ancak bazı hususlarda müfessir, ileri sürülen görüşün yanlışlığını ispatlamakla birlikte, ilgili yaklaşımın tutarsızlığını muarızın sözü'nün kabul edilmesi durumunda bile göstermiştir.

Râzî, قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ “Ey İblis, ellerimle (yani bizzat) yarattığıma secde etmekten seni hangi şey menetti?”³⁰ âyeti ile ilgili olarak Müşebbihe’nin³¹, Allah’ın (c.c) insanlara özgü bazı organlara sahip olduğu hususunda âyetin zahirine dayandıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca müfessir, Allah’ın

²⁰ İsrâ, 17/32.

²¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), (VIII) *Kitâbü'l-‘Ayn*, thk., Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, Kahire, 1988, III, 53-III, 143; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I, 190-II, 46; İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, XIX, 59-63.

²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 331.

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 331.

²⁴ Bkz., H. Yunus Apaydın, “Ta’lîl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXIX, 511-514.

²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 332.

²⁶ Zâriyât, 51/37.

²⁷ Ankebût, 29/35.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII, 181.

²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII, 181.

³⁰ Sâd, 38/75.

³¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, XXXII, 156-158.

(c.c) bazı uzuvlardan meydana geldiğini söyleyenlerin ya sadece Kur'an'da geçen uzuvlarla yetinmeleri gerektiğini ya da bu uzuvlara ilavede bulunmaları gerektiğini belirtmektedir.³²

Bu yönüyle ifade edilen birinci ihtimalin dikkate alınmasını, yani Kur'an'da geçen uzuvlar ile bir temsil yapılmasını ele almakta ve şayet bu yaklaşım söz gelimi kabul edilmiş olsa bile, ortaya çıkacak olan tarifi, akla muhal bir tarif olacağını belirtmektedir. Zira كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ "O'nun veçhinden başka her şey helak olmuştur"³³ âyetine dayanarak bir yüz; بِأَعْيُنِنَا "Bizim gözlerimiz önünde akıp gidiyordu"³⁴ ifadesiyle birçok göz; فَرَطْتُ فِي مِمَّا عَمِلْتُمْ أَيُّدِينَا "Ellerimizin yaptıklarından"³⁵ ifadesi ile yüzde tek bir yan; "O gün, baldır açılır"³⁷ âyetinin ifadesiyle tek bir ayağının olduğu gibi örnekleri sıralamıştır. Müfessir, son örnekteki "sâk" kavramının, âyetin tefsirinde lafız yönüyle "baldıra" delâlet ettiğini, ancak kime ait olduğu hakkında bir delâletin bulunmadığını ifade etmekte ve سَاقٍ lafzı hakkındaki görüşleri belirtmektedir. İlgili sıralamada bu lafzı zâhir anlamında baldıra ve bunun da Allah'a (c.c) isnadını, Müşebbihe'ye dayandırmakta ve bu görüşün kabul edilmeyeceğini beyan ederek³⁸ onların bunu ispat etmeleri gerektiğini söylemektedir.³⁹

Tahrîr Metodu

Râzî'nin bir mesele hakkında ifade edilen delillerin veya ileri sürülen görüşlerin detaylandırılması ile ilgili tahrîr⁴⁰ lafzını kullandığı müşahede edilmiştir. Bunu tahkik kavramından ayıran temel husus, mesele hakkında ifade edilen delillerin derinlemesine incelenmesi olduğu dikkat çekmektedir.⁴¹ Bu yaklaşım, genel anlamda müfessirin usûl anlayışının ve istidlâl yönteminin ikinci ayağını oluşturmaktadır. Bu kavramın anlaşılması hususunda bazı misallerin ele alınması yararlı olacaktır.

İlk örnek Nisâ Sûresi 166. âyetiyle ilgilidir.

Râzî, "Fakat Allah, sana indirdiğini kendi ilmiyle indirmiş olduğuna şahitlik eder"⁴² âyetinin bölümlüyle ilgili olarak bazı meselelerin bulunduğunu söylemektedir. Bu yönüyle بَعْلِمِهِ ifadesi ile Allah'ın (c.c), indirmenin sıfatını beyan ettiğini belirtmiştir. Bu sıfatı da tam bir ilim ve hikmet-i bâliğa olarak tarif etmiştir.⁴³ Müfessir, ifade ettiği bu yaklaşımlarını tecrübe edilen misallerle de destekleme yoluna gitmekte ve tahrîr lafzını görüş, fikir ve delillerin iyiden iyiye incelendiği, güzel bir tasnif ile okuyucuya sunulduğu anlamında kullanmaktadır.

İkinci örnek Hac Sûresi 5. âyetidir.

"Hiç وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ şüphesiz o kıyamet elbet gelecektir, bunda bir şüphe yok.

Muhakkak Allah, kabirlerde olanları diriltip kaldıracaktır."⁴⁴ Âyetiyle ilgili olarak yeniden yaratmanın açık bir şekilde ifade edildiği ve imkânı hatırlatılmaktadır. Ayrıca peygamber'in de bunun olacağını haber verdiğini bu yönüyle yeniden diriltmenin gerçekleşeceğine kesinlikle hükmetmek gerekeceğini belirtmektedir.⁴⁵ Bu yönüyle tahrîr lafzını kullanarak âyetin, "ifade edilen bu nazarî görüş delâlet ettiğini daha detaylı ve düzgün bir şekilde söylemek istersek" ifadeleri ile bu konuyu delil ve görüşlerin ele alınması yönüyle kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Râzî'nin tefsirinde tahrîr metodu, bir meseleye dair ileri sürülen delil ve görüşlerin derinlemesine incelenmesi, tasnif edilmesi ve sistematik şekilde sunulması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu yöntem, onun istidlâl ve usûl anlayışının temel unsurlarından biri olup, meseleleri sadece nakille değil, akli ve mantıkî temellerle tartışma çabasını yansıtmaktadır. Râzî, tahrîr kavramını yalnızca görüş aktarmak için değil, aynı zamanda muhaliflerin olası sorularına cevap vermek ve delilleri kuvvetlendirmek amacıyla da kullanmaktadır. Bu yaklaşım, tefsirinde analitik ve mukayeseli düşünce tarzının öne çıktığını göstermektedir. İlgili uygulamanın daha iyi anlaşılması oluşturulan alt başlıkların değerlendirilmesi işe daha kavranabilir.

İleri Sürülen Delilleri Derinlemesine Ele Alması

Râzî, bir meselenin anlaşılmasında kapalı bir hususun kalmamasına oldukça ihtimam göstermiştir. Bu yaklaşımı, konuyu anlatma biçimi ve meseleleri dayandırdığı delilleri derinlemesine ele almasıyla kendisini göstermektedir. Bu başlık altında, konuların anlaşılmasında başvurduğu delilleri ve bu delillere götüren yolları ele alma usûlü tasvir edilecektir.

Kelâm ilmi yönüyle de öne çıkan müfessir, bu ilmin değerini tefsirinde kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Onun bu yaklaşımını sıralamak, konu başlığının anlaşılması hususunda yeterli fikir verebilir.

Müfessir, "Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize (ibadet ediniz ki) takva sahibi olasınız"⁴⁶ âyetinde Allah'ın (c.c) varlığına delil olan hususların belirtilmesinin, istidlâlin ve ona götüren tefekkürün önemine işaret edildiğini ifade etmektedir. Bu konuların belirli bir usûl çerçevesinde değerlendirildiği görülmüştür. Bu yönüyle âyetten anlaşılan üç alanın delilleri ile birlikte derinlemesine işleneceği söylenmektedir.⁴⁷

Birinci örnekte müfessir, kelâm'ın mühim bir ilim olduğu kanaatinde. Zira ana veya tali kaynaklar da olsa bu kaynakların üstünlüğünün, ancak ilgili oldukları konularla ölçülebileceğini, bu hususta Allah'ın (c.c)

³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 410.

³³ Kasas, 28/88.

³⁴ Kamer, 54/14.

³⁵ Zümer, 39/56.

³⁶ Yâsin, 36/71.

³⁷ Kalem, 68/42.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 614.

³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 410.

⁴⁰ Bkz., Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevheri (ö. 400/1009), VI *Tâcü'l-luga*, thk., Ahmed Abdilgafûr Attâr, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987, II, 629;

Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I, 180; İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, (XV) *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sâdir, Beyrut, 1994, IV, 184.

⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 607; VIII, 203-204; VIII, 217; X, 72; X, 175.

⁴² Nisâ, 4/166.

⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 269.

⁴⁴ Hac, 22/5.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 205-206.

⁴⁶ Bakara, 2/21.

⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 323.

sıfatları ile ilgili ilminde, üstün olduğu yönünde bir yaklaşıma sahiptir. Bununla birlikte, ilimlerin dinî ve dinî olmayan diye bölümlere ayrıldığını dinî olanın daha üstün olduğunu aklı istidlâllerine dayanarak belirtmektedir. Ayrıca bir ilimle ilgili kıymet değerlemesinin, kendisine duyulan ihtiyaç veya aklı delillerin işlevselliği ile ilgili olduğunu belirtmekte ve bu ilmin tüm bu özelliklere hâiz olması özelliğini vurgulamaktadır. Son olarak müfessir, bu ilmin savunduğu itikat ile ilgili meselelerin değişikliğe uğramaması, toplumsal ve çevresel faktörlerden etkilenmemesi yönünü belirtmekte ve ifade alanı içerisine giren âyetlerin sayısal çokluğunun da bir üstünlük olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁸

İkinci örnekte, kelâm ilminin tahsil edilmesinin gerekliliği hakkında aklı ve naklî delillerin bulunduğu belirtilmektedir. Aklı delil yönüyle Râzî, taklit hususunu ele almaktadır. Ona göre başkalarını taklit etmenin kabul edilebilir bir yönü yoktur. Ayrıca bu durum, taklit edilen kişinin neden taklit edildiği hususunda bir sorunun sorulmasını gerektirecektir. Ancak asıl olan taklidin doğru olmamasıdır. Tüm bunları sıralayan müfessir, taklidin geçersizliğine ve istidlâl yoluna gidilebilmesi için araştırma, değerlendirme ve doğru olana ulaşmaya gayret etmeye işaret etmektedir. Naklî delil olarak ise müfessir, *“Rabbinin yoluna”* *أُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ hikmetle, güzel öğütle davet et*⁴⁹ âyetinde geçen “hikmet” lafzı ile maksadın aklı ve naklî delillerin tamamı olduğu ve bu araçlarla Allah’a (c.c) davetin emrolunduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca *وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ “Onlarla mücadeleleri en güzel şekil hangisi ise, onunla yap”*⁵⁰ ifadesi ile kast edilenin ise fer’î hususlardan ziyade bunların tevhid ve nübüvvet gibi itikadî konular olduğunu ifade etmektedir.⁵¹

Bu ifadelerle müfessir, kelâm ilminin öğrenilmesi ile ilgili gerekli mücadelenin ilâhî bir emir olduğu yönüne değinerek İslâmî ilimlerin bu temel üzerinde yükseldiğine işaret etmektedir.

Râzî, *“İnsanlardan kimi, Allah hakkında, bir bilgisi olmaksızın münakaşa eder durur”*⁵² âyetinde ifade edildiği tarzda olan kişilerin kınandığını hatırlatmaktadır. Buna karşılık ilmî teçhizatı kuşanmış birinin lehte ispat ve savunmasını takdir etmektedir. Ayrıca tefekkürün bu ilimle ilgili olarak önemine işaret eden müfessir, *“Kur’ân’ı iyiden iyiye anlayıp, hakkı tanımazlar mı?”*⁵³ *أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَىٰ كَيْفَ خُلِقَتِ الْإِبِلُ كَيْفَ يَخْلُقُهَا اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* *“Onlar hâlâ bakmazlar mı o deveye, nasıl yaratılmıştır”*⁵⁴ ve *“Gerek dış dünyada, gerek öz benliklerinde, biz onlara âyetlerimizi (delillerimizi) göstereceğiz”*⁵⁵ âyetlerinin de buna işaret ettiğini ifade etmiştir. Taklidin, bu ilmin sınırları dışında tutulduğu, akılcı ve ilmî bir usûle dayanan kelâm ilminin üstünlüğü hakkında ise *“Bunda, başiret sahihleri için ibret vardır”*⁵⁶ ve *“Bunda, akıl sahihleri için âyetler (deliller) vardır”*⁵⁷ âyetlerini kendisine dayanak yapmaktadır.⁵⁸

Râzî, ele aldığı bu meselede yalnızca yüzeysel bir açıklamayla yetinmeyip, her bir görüşü derinlemesine inceleyerek sağlam bir temellendirme çabası göstermiştir. Delillere ulaşmada kullandığı yöntem, hem aklı hem de naklî kaynaklara dayanmakta; bu da onun sistematik ve tutarlı bir düşünce yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle kelâm ilmine verdiği önem, konulara yaklaşımında aklı istidlâlin ve düşünsel analizlerin en denli etkili olduğunu göstermektedir. Taklidi reddedip istidlâlî esas alması, Râzî’nin ilmî bir disiplin olarak kelâm’ı temellendirme çabasının bir yansımasıdır. Öne sürülen itirazları tek tek ele alarak geçerliliklerini sorgulaması ve bu yolla kesin bilgiye ulaşma arayışı, onun meseleleri ve ilgili delilleri derinlemesine ele alma yönteminin en belirgin göstergesidir. Bu yönüyle Râzî, delil temelli düşünce yapısıyla hem tefsîr hem de kelâm alanında özgün bir yere sahiptir.

Delilleri Mana Yönüyle Nakletmesi

Râzî, bir konu hakkında ileri sürülen görüş ve delilleri mana yönüyle nakletmektedir. Bu yönüyle ileri sürülen görüş ve delilleri, ilgili kişilere isnat etme kaygısı taşımadığı dikkat çekmektedir. Bu, müfessirin usûl anlayışını, nakil ve isnatlardan uzak, kendine has geliştirdiği konuya odaklanma yönünün bir tezahürü olarak düşünülebilir. Ayrıca bu yaklaşım, belirli lafızlar seçilerek ileri sürülen görüşün muhatapların anlayışları yönüyle de önemine işaret etmektedir. Bu yaklaşımın anlaşılmasına kâfi gelecek örneklerin tasvir edilmesi faydalı olacaktır.

İlk örnek, *“Allah kendisine hâkimiyet verdiği için, İbrahim ile Rabbi hakkında çekişeni görmedin mi?”*⁵⁹ âyeti hakkındadır. Bununla ilgili anlaşılması gereken başlıkları ifade eden müfessir, *“İbrahim (a.s) ile Rabbi hakkında çekişen”* ifadesine dair anlaşılması gereken, çekişmenin içeriği ve söz konusu kişinin kimliği hakkında ileri sürülen bazı görüşlere dikkat çekmektedir. Bu yönüyle ifadede yer alan *الذی* ism-i mevsûlî ile bahsedilen kişinin, ilahlık iddiasında bulunan Nemrud olduğu meselesi tartışmalıdır. Ayrıca bahsedilen çekişmenin zamanlaması bakımından bazı âlimlere göre, İbrahim’in (a.s) putları kırmasından sonra, ateşe atılmasından önce; bazılarına göre ise de ateşe atılmasından ve Allah’ın (c.c) koruması ile çıkmasından sonra gerçekleştiği şeklindeki görüşlerin ihtilafı olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

Bu yaklaşımlarında dikkat çeken önemli hususlardan biri, rivayetler, lafız ve isnad olundukları kaynaklar yönüyle ifade edilmese bile, genel olarak âyetin genel muhtevasına uygun bir şekilde ele alınmaktadır. Bu yönüyle müfessir, konu ve fikirleri öncelemekte, kişiler üzerinde durmamaktadır.

Ayrıca *“Allah kendisine mülk verdiği için”*⁶¹ ifadesi ile ilgili olarak kendisine mülk verilen kişi hakkında farklı görüşlerin olduğunu ifade etmektedir. Öncelikle burada kast edilen kişinin İbrahim (a.s)

⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 323-324.

⁴⁹ Nahl, 16/125.

⁵⁰ Nahl, 16/125.

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 324.

⁵² Hac, 22/3.

⁵³ Muhammed, 47/24.

⁵⁴ Ğâşiye, 88/17.

⁵⁵ Fussilet, 41/53.

⁵⁶ Nûr, 24/44.

⁵⁷ Tâ-Hâ, 20/54.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 327.

⁵⁹ Bakara, 2/258.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VII, 20.

⁶¹ Bakara, 2/258.

olduğunu söyleyenlerin bu görüşlerini الْكِتَابِ الْإِبْرَاهِيمِ أَتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْأَخِيَّةَ وَآتَيْنَاهُمْ مَلَكًا عَظِيمًا “Muhakkak ki biz İbrahim ailesine kitâp ve hikmet verdik. Ve onlara, büyük bir mülk verdik”⁶² âyetinde geçen “mülk” lafzına dayandırdıklarını belirtmektedir.⁶³

İkinci olarak, Allah’ın (c.c) ilahlık iddiasında bulunan kişileri, mülk vermek gibi büyük bir mükâfat ile desteklemesi uygun olmayacaktır.⁶⁴ Bu ifade, zamirin merciini çekişen kimseye yöneltilenle söylenmektedir.

Üçüncü olarak, belirli bazı konular ele alındıktan sonra zamirde asıl olan kendisine en yakın olana râci’ olmasıdır. Bu bakımdan ilgili âyette İbrahim (a.s) zamire daha yakındır. Bu durumda mülk verilenden maksat da İbrahim (a.s) dir.⁶⁵

Âyetteki zamirin, İbrahim (a.s) ile çekişen kişiye râci’ olduğunu ifade eden çoğunluğun görüşünü de belirten müfessir, karşı tarafın iddialarına verilen cevapları da sıralamaktadır. Öncelikle âyette ifade edilen mülkün, İbrahim’den (a.s) ziyade onun soyu içerisinde bulunduğu anlaşıldığı, ayrıca mülkten maksadın dünya ile ilgili maddi hususlar olduğu, bunun örneklerinin iman etmeyenlerde de bulunduğu ifade edilmektedir. Son olarak zamirin merciinde İbrahim’in (a.s) yakınlığı daha önde olsa bile, mülk hususunda mücadele eden kişiye râci’ olduğu hakkında önemli rivayetlerin bulunduğu söylenmiştir. Muarızların delillerine bu şekilde cevap veren ekser ulema, âyetin lafzî yönüne ağırlık vererek delillerini şu şekilde sıralamışlardır:⁶⁶

Birinci olarak, “Allah kendisine mülk verdiği için” ifadesinin, farklı anlamlara ihtimali bulunması ile birlikte, burada kastedilen kişinin İbrahim (a.s) olmadığını. Zira mülkün kendisine verilmesi Nemrud’u şımartmış, pervasızlaştırmış ve sonsuz kudret sahibi Allah (c.c.) hakkında İbrahim (a.s) ile çekişme cüretine girmiştir. Âyetin nazmı ile uygunluk gösteren bu ifadelerin de ancak yoldan çıkmış bir hükümdar için uygun olabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca buradaki zamirin, ancak azgın hükümdara râci’ olmasıyla anlamsal bir doğruluk söz konusu olabilir. Çünkü bunun aksi bir anlam yüklenmesinin, İbrahim’e (a.s) ve Allah’ın (c.c) elçilerine yakıştırılamayacağı ifade edilmiştir.⁶⁷

İkinci olarak, âyetin devamından yola çıkan âlimler, şayet burada mülk sahibi İbrahim (a.s) olsaydı, iki adamdan birinin öldürülmesine kesinlikle müsaade etmezdi şeklinde bir görüş ileri sürmüşlerdir.⁶⁸

İkinci örnekte âyetin devamı itibarıyla İbrahim’in (a.s) karşı tarafı çaresiz bırakmak ve iddiasını boşa çıkarmak için güneş ile bir istidlâlde bulunduğu hareketle bu yaklaşımı detaylı bir şekilde ele alan müfessir, ileri sürülen hususları takip ettiği usûl anlayışının bir sonucu olarak mana yönüyle nakletmektedir.

Bu itibarla müfessir, قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ “İbrahim: “Allah güneşi doğudan getiriyor. Sen de onu batıdan getir” dedi”⁶⁹ örneğini hatırlatmaktadır. İbrahim’in (a.s) burada ifade ettiği istidlâl yöntemi

hakkında farklı iki bakış açısının bulunduğu bahisle öncelikle çoğunluğun taraftar olduğu görüşü ele almaktadır. Bu, önceki istidlâl (ben de diriltir ve öldürürüm) ile karşı tarafın şüphe uyandıracak tarzda yaklaşımı neticesinde, İbrahim (a.s) karşılık verilmesi imkânsız, göz önünde gerçekleşecek bir alana geçmesinin uygun olduğu görüşüdür. Müfessir, ayrıca karşı tarafın, “Senin rabbin güneşi batıdan getirsin” tarzında bir söyleminin bulunmamasını ise bu münazaranın İbrahim’in (a.s) ateşten salim bir şekilde çıkmasından sonra gerçekleşmesine bağlamakta ve Nemrud’un gerçekleşeceğini bildiği için böyle bir karşılık vermediğini söylemektedir.⁷⁰

إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ رَبِّ انْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ “Benim Rabbin hem diriltir, hem öldürür” deyince O: “Ben de diriltir, öldürürüm” demişti. İbrahim: “Allah güneşi doğudan getiriyor. Sen de onu batıdan getir”⁷¹ ifadesiyle deliller arasında bir geçişin söz konusu olmadığını ifade eden âlimlerin de bulunduğu dikkat çekmektedir.⁷² Buradaki münazara konularında (diriltmek-öldürmek; Güneşin batıdan doğması gibi) farklılık olsa bile, asıl ifade edilen hususun, bunlara Allah (c.c) dışında hiçbir varlığın muktedir olamaması hakikatidir.

Yapılan bu münakaşalarla ilgili bazı problemlerin bulunduğu ifade eden müfessir, bu problemleri âyette ifade edilen vasıfları ayrı birer delil olarak görenlerin zaviyesinden değerlendirmekte ve şu şekilde sıralamaktadır.

Öncelikle, ileri sürülen bir konu hakkında bunu şüpheye düşürecek bir karşı dönüşün olması durumunda, doğruyu temsil eden tarafın derhal buna cevap vermesi gerektiğinin ifade edildiği görüşü hatırlatılmaktadır.⁷³

Görüldüğü kadarıyla burada şüphe vasfında ele alınan husus, aslında geçirilmiş bir durum değildir. Zira ifade edilen, hayat verme ve öldürme konusu, Nemrud’un şüpheye düşürmek için kullandığı maksada uygun ve etkili bir hüner değildir, çünkü bir takım kapalılıkları ihtiva etmektedir. Ancak İbrahim (a.s) aynı konuda, kaçamağı olmayan, zor, şüphe ve tereddüt kabul etmeyen nihai bir hüner örneğiyle, rekabeti sonlandıran bir misal vermiştir.

İkinci olarak, müfessirin haber verdiği kadarıyla bazı âlimler tarafından ileri sürülen, istidlâl mukabele üzerine, başka bir söze geçilmesinin, ilk sözün zayıflığına işaret edeceğine dair bir problem barındırdığı yönünde bir görüşün bulunduğu.⁷⁴ Ancak böylesi bir yaklaşım, nübüvvet ve nebinin taşıdığı vasıflara uygun görülmemiştir.

Üçüncü olarak müfessirin dikkat çektiğine göre, göreceli ve algılanabilirlik bakımından birinci delilin (diriltmek-öldürmek) daha açık olduğunu iddia edenler vardır. Bu iddia sahipleri, ikinci delilin (Güneşin batıdan doğması), tecrübe edilmesi bakımından daha imkânsız ve örneği olmayan bir istidlâl olduğunu da söylemişlerdir.⁷⁵

⁶² Nisâ, 4/54.

⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 20.

⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 21.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 21.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 21.

⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 21.

⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 21.

⁶⁹ Bakara, 2/258.

⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 23.

⁷¹ Bakara 2/258.

⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 23.

⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 24.

⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 24.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 24.

Buradan anlaşıldığına göre âyette yapılan örnekleme sıralaması, daha açık ve anlaşılır olan delilden, tecrübe edilmemiş ve kendi içinde kapalı olan delile doğru bir anlatımı ihtiva etmektedir. Müfessir, bu tarz bir anlatımı uygun bulmayanları olduğunu da haber vermektedir.

Dördüncü olarak, müfessirin naklettiğine göre bu kapsamda değerlendirilen husus, bir önceki problemle aynı vasfı taşımaktadır. Zira birinci delilin, ikinci delile nazaran Allah'ın (c.c) varlığını ispatta daha güçlü olduğu görüşü ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, güçlüden zayıf olana doğru bir gidişin, istidlâl bağlamında problemlili olduğunu iddia etmektedir.⁷⁶

Beşinci olarak müfessir, İbrahim (a.s) ile münâkaşa eden kişinin, ifade edilen birinci delile karşılık vermesine rağmen ikinci delil karşısında sessiz kalmasını bir sorun olarak görenlerden bahsetmektedir. Ayrıca birinci delile verilen karşılığın, doğru olamayacağını tespitini, ikinci delile nazaran daha kolay görenlerin bulunduğunu ve onların bunu bir müşkil olarak gördüklerini ifade etmiştir.⁷⁷

Yukarıda ifade edilen problemler ve ileri sürülen deliller Râzî tarafından kabul edilmemektedir. Ancak müfessir, burada ileri sürülen eleştirileri, onların zaviyesinden bakarak değerlendirmiştir. Bu itibarla, diriltmek ve öldürmek vasıflarıyla istidlâl yaklaşımına yönelik olan mukabalenin, akıselim olmayan bir karşılıktan öteye geçemeyeceği ifade edilmiştir. Zira bu meselede vasıtasız bir diriltme ve öldürmeden bahsedilmektedir. Ancak burada birinci delilin arkasından felekler ve bilhassa Güneşle ilgili ikinci delilin ifade edilmesi, boşuna değildir. Müfessire göre diriltme ve öldürmenin, feleklerin hareketleri ile ilgili oldukları yaygın bilinen bir konudur. Feleklerin deveranından mahlûkâtın aciz kalması, bu düzeni tertip eden bir yaratıcının varlığına ileteceği ifade edilmektedir. Bu durumda ileri sürülen delillerin bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi gerektiği, ancak bu şekilde zihinlerdeki şüphelerin giderileceği ifade edilmekte ve ileri sürülen görüş, fikir ve deliller mana yönüyle nakledilmektedir.

Sual ve Cevapların En Son Noktasına Kadar Ulaşma

Râzî, bir mesele hakkında gerekli açıklamaları yaptıktan sonra o mesele hakkında sorulması ihtimal dâhilinde olan soruları da ele almakta ve bunları cevaplamaktadır. Bu hususu misallendirerek tasvir etmek yerinde olacaktır.

Öncelikle, münâfikların ruh hallerinin doğa olayları üzerinden tasvir edildiği وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ بِالْكَافِرِينَ يُجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُجِيبٌ بِالْكَافِرِينَ “Yahut gökten sağanak halinde boşanan, içinde karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek vardır. Onlar ölüm korkusu ile yıldırımlardan dolayı parmaklarını kulaklarına

ttıklarlar. Allah kâfirleri çepeçevre kuşatandır.”⁷⁸ âyeti hakkında müfessir, olası bazı soruların bulunduğunu söyleyerek bunları cevaplamaktadır.⁷⁹

Birinci soruda âyetin öncesi ile irtibatını ifade eden müfessir, سُمْ بُكُمْ غُمٌّ فَهُمْ لَا يَرْجُونَ “Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bu sebeple, geri dönemezler”⁸⁰ âyetini ele almakta ve bu iki âyette ifade edilen teşbihlerden hangisinin daha belîğ olduğu gibi bir soru sorulabileceğine dikkat çekmektedir. Bu soruya münâfikların ruh hallerini merhale merhale sıralayan ve ifadedeki şiddetin aşırı bir şaşkınlığa sevk etmesi yönüyle, ikinci teşbihi daha belîğ görmektedir.⁸¹

İkinci olarak, ikinci teşbihin daha belîğ olduğunun ifade edilmesi ile birlikte, bunun birinci teşbihe أَوْ “veya” edatı ile neden atfedildiği hususunun sorulabileceğini gündeme getirmektedir.⁸² Bu şekilde bir anlatımın benzetilen iki şey arasında eşitliğin olduğu yönüyle istiare mahiyetinde kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca burada geçen edatın وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ “Onu, yüz bin kişiye, hatta (bundan) artan sayıda kişiye peygamber gönderdik”⁸³ âyetinde olduğu gibi بَلْ anlamında veya وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ “...Siz de, gerek evlerinizden, gerek babalarınızın evlerinden, gerek annelerinizin evlerinden, gerek erkek kardeşlerinizin evlerinden...”⁸⁴ âyetinde olduğu gibi “ve” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁸⁵

Doğrusu, müfessirin burada bahsettiği eşitliğin, teşbihler arasındaki eşitlik mi yoksa subjektif olan vasfın (nifak), objektif olan hâdiseye (doğa olayları) ilgili mi olduğu hususu açık bir şekilde anlaşılammaktadır. Ancak konuyu ele alma yönü göz önünde bulundurulduğunda, istiare maksadıyla kullanıldığını belirttiği أَوْ edatı ile kast edilen benzerliğin, teşbihler arasında olmadığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü soruda müfessir, münâfikların hallerinin betimlendiği bu teşbihin nasıl bir teşbih olduğu meselesinin sorulabileceğini söylemektedir. Bu hususta iki görüşün bulunduğunu; öncelikle bunun, teşbih-i müferrak⁸⁶ olduğunu yani, misal verilen hususun bir takım işlerden oluşan bir mürekkep, benzetilenin de aynı şekilde mürekkep olmasının göz ardı edilemeyeceğini söylemektedir. Ayrıca misal ile mümessel arasındaki işlerin her birinin, ayrı ayrı birbirine benzemesi şeklinde olması da dikkat çekicidir. Bu itibarla İslam, sağanak şekilde yağın yağmura, münâfikların durumları da karanlıklara; İslam vasıtası ile gelen hususlar, gök gürlemesi ve şimşeg'e, İslam'a iman etmeyenlere isabet eden şeyler ise yıldırıma benzetilmiştir.⁸⁷

İkinci ihtimal bu teşbihin, mürekkep olduğudur. Bu ise benzeyen ve benzetilenin unsurlarının her konuda benzemeyip, bazı yönlerinin benzemesini ifade etmektedir.⁸⁸ Bu durumda münâfikların içinde

⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 24.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 24.

⁷⁸ Bakara, 2/19.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 315.

⁸⁰ Bakara, 2/18.

⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 315.

⁸² Ebü'l-Leyl İmâmül'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (ö. 373/983), (III) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, I, 31.

⁸³ Sâffât, 37/142.

⁸⁴ Nûr, 24/61.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 315.

⁸⁶ Bkz., İsmail Durmuş, “Teşbih”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, XXXX, 557-558.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 315-316.

⁸⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid-Şerif el-Cürânî (ö. 816/1413), (I) *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, I, 58.

buldukları şaşkınlık; ateşi sönen, zifiri karanlıkta sağanak yağmur, gök gürlemesi ve yıldırıma yakalanan kişilerin haline benzetilmiştir.⁸⁹

Dördüncü soruda, âyette geçen صَيِّب (sağanak) lafzının neyi ifade ettiğinin sorulabileceği söylenmektedir. Râzî, bunun şiddetli yağın yağmur olduğunu belirtmekte⁹⁰ ve bu lafzın âyette nekre olarak gelmesinin korkutucu şekilde şiddetli yağmuru karşıladığını açıklamaktadır.⁹¹

Beşinci soruda, âyette geçen اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ “yahut gökten sağanak halinde yağın” ifadesi üzerinde durulmaktadır. Müfessir, yağmur denildiğinde gökten yağdığı anlaşılıyorken “gökten” ifadesinin neden kullanıldığının sorulabileceğini varsaymaktadır. Bu ibare ile maksadın, gökyüzü ve bütün ufukları kapsayan bir yağmur olduğunu, şayet bu tarz bir kullanım olmasaydı anlamsal bir daralma ile yerel yağışı ifade edeceğini, dolayısıyla bu lafzın kullanımı ile bütün gökyüzü ve ufukları kaplayan sağanak bir yağmurun kastedildiğini beyan etmiştir.⁹²

Altıncı soruda, âyette ifade edilen ra'd ve berk lafızlarının mahiyetleri hakkında soru sorulabileceği ifade edilmektedir. Bu yönüyle müfessir, rüzgârın hareket ettirdiği bulutların birbirine çarpmasına ra'd (gök gürlemesi), bu çarpışma ile oluşan parlamalara ise berk denildiğini hatırlatmaktadır.⁹³

Yedinci soruda, صَيِّب lafzının yağmur ve bulut anlamlarını kapsadığını bu iki manadan hangisinin kastedildiğinin sorulabileceği ifade edilmiştir. Bulut ile oluşan karanlığın, yağmurları taşıyan siyah bulutların tabakalar halinde kesifleşmesi; yağmur ile oluşan karanlığın ise sağanak şeklinde yağmasıyla bulutun görülmesini perdelemesi şeklinde cevaplamıştır.⁹⁴

Sekizinci soruda, yağmur ve gök gürlemesinin, parıldama (şimşek) mahallinde olamayacağı zira bunların ortak paydasının bulut olduğu şeklinde bir meselenin sorulması durumunda müfessir, bu ikisi arasında güçlü bir ilgi sebebiyle yağmurun, bulut mahallinde kullanıldığını ifade etmiştir.⁹⁵

Dokuzuncu soruda, âyette geçen ظَلَمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ “karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek” lafızlarından karanlıkların çoğul, gök gürlemesi ve şimşegin neden müfret olarak geldiği meselesi de tartışılmaktadır. Yedinci sorunun cevabına işaret eden müfessir, karanlık kavramının birden fazla unsurdan oluştuğunu belirterek bu sebepten çoğul geldiğini, gök gürlemesi ve şimşek için

böyle bir durumun söz konusu olmadığını ve bu yönüyle müfret şeklinde geldiklerini ifade etmiştir.⁹⁶

Onuncu soruda, Bu lafızların neden nekre olarak geldikleri hakkında sorulabilecek bir soruya müfessir, ifade ettikleri manaların tamamını kapsama yönüyle böyle geldiklerini söylemektedir.⁹⁷

On birinci soruda, Müfessir, جُعِلُونَ fiilinin ihtiva ettiği cemi zamirinin mercî ile ilgili bir soru sorulması durumunda, lafız yönüyle mahzûf olsa bile bunun sağanak yağmura tutulanları ifade ettiğini belirtmektedir.⁹⁸

On ikinci soruda, âyette kulakların parmaklarla tıkanması ile maksadın ne olduğu konusunda müfessir, أصابعهم “parmaklar” lafzı ifade edilse bile maksadın, bütünü telaffuzu parçanın muradı yönüyle اَتَامِلُهُمْ “parmak uçları” olduğunu söylemektedir. Nitekim فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا “...ellerini kesiniz...”⁹⁹ âyetinde olduğu gibi; ifade, elin tamamını kapsasa bile bu ifadeden maksat, bileğe kadar olan kısımdır.¹⁰⁰

On üçüncü soruda, الصَّوَاعِقِ lafzı hakkında sorulabilecek bir soru karşısında müfessir, bunun gök gürlemesi akabinde düşen, düştüğü noktayı yakan, göz alıcı ve güçlü bir ateş olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹

On dördüncü soruda, âyette ifade edilen kuşatma ile neyin kastedildiği şeklinde bir sorunun sorulabileceği ancak bunun mecâzî bir anlatım olduğu söylenmektedir. Burada müfessirin, Allah'ın (c.c) vasıflandığı bu ve benzeri vasıfların tamamını mecâzî manada değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Bu durumda kuşatma ile muhasara edenin muhasarasından bir kaçışın mümkün olmayacağı yönüyle anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰²

On beşinci soruda, يَا كَاذِبُ تُظَلِّمُ أَبْصَارَهُمْ “O şimşek neredeyse gözlerini alacak”¹⁰³ ifadesinde geçen “hatf” lafzının ne anlama geldiğinin sorulması durumunda müfessir, bunun “çok hızlı bir şekilde almak”¹⁰⁴ anlamına geldiğini söylemektedir. Bununla birlikte âyet içerisindeki manasının, şimşek çakmasıyla oluşan o kısacık aydınlanmanın anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁵

Buraya kadar tasvir edilen verilerdeki durumu şöylece özetlemek mümkündür. Râzî, ele alınan konu ile ilgili sorulabilecek soruları değerlendirmektedir. Bu yönüyle âyet içerisinde geçen başlıkları belirli bir konu tertibi ile ele almakta sorulması ihtimal dâhilinde olan veya sorulması gerekli soruları ele alıp hemen ardından bunları cevaplandırmaktadır.

⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 316.

⁹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), (XXIV) *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000, I, 333; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yy., İlk çeyreği), *Câmi'u't-tefsîr*, thk., Âdil b. Ali eş-Şiddî, Dârü'l-Vatan, Riyad, 2003, I, 107.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 316.

⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 316-317.

⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

⁹⁹ Mâide, 5/38.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

¹⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317.

¹⁰³ Bakara, 2/20.

¹⁰⁴ Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 220; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 75; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I, 258; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1515), *el-Kâmûsü'l-muhît*, (I) thk. M. Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005, I, 806; Cevherî, *Tâcü'l-Luga*, VI, 1352.

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 318.

Var Olanın Ötesinde Mümkün Olanın da Açıklanması

Râzî, bir konu hakkında gerekli tüm hususları ifade etmekle kalmayıp, mevcut olanın ötesinde mümkün olabilecek durumların bile açıklanması yoluna gitmektedir. Bu yaklaşım ileri sürülen problemlerden ziyade, oluşması muhtemel hususların çözümünü hedeflemektedir.

Bu yaklaşımla ilgili *هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* “Yeryüzünde ne varsa hepsini siz (insanların faydasına) yaratan, sonra göğe yönelip de onları yedi gök halinde düzenleyen O (Allah) dır. O her şeyi hakkıyla bilendir”¹⁰⁶ âyeti misal verilebilir. Müfessir, bu âyeti izah ederken Allah’ın (c.c) bir işle ilgili tayin edilmiş maksatlar gözetip gözetmemesi hususunu ele almaktadır.¹⁰⁷ Bununla ilgili olarak farklı görüşlerin olduğunu haber vermekte ve bu görüşleri şu şekilde sıralamaktadır:

1) Allah (c.c), murat ettiği işleri belirli bir maksada yönelik yaratmaz. Zira bu durum onun, kendisini bu gaye ile tamamlamasını gerektirirdi ki başkası ile tamamlanmak zatı gereği bir noksanlık olduğundan Allah (c.c) için bunun tahayyülü bile muhâldir.¹⁰⁸

2) Allah’ın (c.c) yaptığı işlerde bir zorunluluk halinin olamayacağı hususunu vurgulayan müfessir, olası ihtimalleri de göz önünde bulundurmakta ve bu işlerin belirli bir maksada bağlanması durumunda, maksadın kadim oluşunun, işin de kıdemini gerektireceğini, bunun ise Allah (c.c) için muhâl olacağını ifade etmektedir.¹⁰⁹

İkinci olarak müfessir, yukarıda sözü edilen âyetle ilgili olarak yer ve semanın yaratılış sıralaması hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu haber vermektedir. Semanın yaratılma keyfiyetini belirttiikten sonra *وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا* “Bundan sonra da, yeryüzünü yaydı”¹¹⁰ ifadelerine dayanarak yaratılış sıralamasında yeryüzünün geride kaldığını iddia edenlerin bulunduğunu belirtmekte ve bu hususu da ele almaktadır.¹¹¹

Bununla ilgili olarak âlimlerin ifade ettiği husus, semadan önce yeryüzünün yaratılmasının caiz olduğu ancak yayılması safhasının göğün yaratılması sonrası olduğu görüşüdür. Zira *دَحِيهَا* lafzının (تَدْحِيَّةٌ) yeri yaymak anlamına geldiğini¹¹² ifade etmektedir. Bu açıklamaları yapan müfessir, yapılan açıklamaların bazı yönleriyle sorunlu görülebileceğini ifade etmekte ve onları cevaplandırmaktadır.¹¹³

1) Büyük bir alanı teşkil eden yeryüzünün, yaratılışı ve tanziminin ayrı düşünülmesinin doğru olamayacağı

yönüyle, yeryüzünün tanzim edilmesinin (yayılması), gökyüzünün arkasından yapıldığı ifadesi sonucunda yeryüzünün, gökyüzünden sonra yaratıldığı ortaya çıkmaktadır. İleri sürülebilecek bu görüşe müfessir, *وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا* “Yeryüzünü bundan sonra yaydı”¹¹⁴ âyetinin, gökyüzünün önce yaratıldığı anlamını gerektireceğini ancak gökyüzünün tanziminin yeryüzünün yaratılmasından önce olması anlamına gelemeyeceğini bildirmiştir.¹¹⁵

Görüldüğü üzere müfessirin, konuya vakıf olmayanların veya ifade edilen hususları benimsemeyen fikirlerin zaman içerisinde öne sürebileceği, ihtimal dâhilindeki hususların anlaşılmasına yönelik zihni bir çaba içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Takrîr Metodu

Râzî, ileri sürmüş olduğu fikir ve görüşün ispatlanması hususunda takrîr¹¹⁶ kavramını kullanmaktadır.¹¹⁷ Bu yaklaşıma uygun tefsiri içerisindeki bazı örnekleri sıralamak yerinde olacaktır.

Takrîr kavramını ifade edilen anlamda kullandığına örnek Âl-i İmrân Sûresi 2. âyetidir.

Müfessir, *اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ* “Allah o Allah’dır ki O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Hay ve kayyumdur”¹¹⁸ âyetinde geçen hay ve kayyûm sıfatlarının ispatında *لَنْ يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ* “Şüphesiz hiçbir şey Allah’a gizli kalmaz”¹¹⁹ âyetinin münasebetine dikkat çekmekte bunu da takrîr lafzını kullanarak ifade etmektedir.¹²⁰

Kayyûm lafzının, yaratılanların maslahat ve fillerinin bilinmesi anlamında geldiğini ifade etmektedir. Müfessire göre bu, maslahat ve işlerin tamamının bilinmesi ve bilinen bu hususların giderilmesine insanın gücünün yetmemesi yönüyle olmaktadır. Bunun doğruluğuna da “şüphesiz hiçbir şey Allah’a gizli kalmaz” âyetinin delâlet ettiğini söylemektedir. Zira bu beyân ile anlaşılmaktadır ki mahlûkatın ihtiyaçlarını, bu ihtiyaçların miktarını bilen Allah (c.c) için bunlar bir zorluk olamayacaktır. Ayrıca *هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* “Analarınızın rahminde sizi nasıl dilerse öylece şekillendiren O’dur. O’ndan başka hiçbir ilah yoktur. O, mutlak galiptir. Yegâne hüküm ve hikmet sahibidir”¹²¹ âyetinde ifade edilen hususlar, Allah’ın (c.c) her şeye muktedir olduğunu, böylece Allah’ın kâinatın

¹⁰⁶ Bakara, 2/29.

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 379.

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 379.

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 379.

¹¹⁰ Nâzi’ât, 79/30.

¹¹¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 380.

¹¹² Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, I, 281.

¹¹³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 380.

¹¹⁴ Nâzi’ât, 79/30.

¹¹⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 380.

¹¹⁶ Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, V, 24; Cevheri, *Tâcü’l-luga*, II, 791; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, II, 67; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, V, 85.

¹¹⁷ Bkz., Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, V, 11; V, 62; V, 155; V, 168; V, 282; IX, 370; IX, 401; IX, 531; XI, 250; XII,

387; XII, 388; XII, 411; XII, 509; XII, 517; XII, 536; XIII, 13; XIII, 57; XIII, 75; XIII, 88; XIII, 102; XIII, 103; XIII, 155; XIV, 275; XIV, 335; XV, 402; XVI, 26; XVI, 103; XVI, 171; XVI, 178; XVI, 253; XVI, 254; XVIII, 367; XVIII, 470; XVIII, 522; XVIII, 527; XIX, 7; XIX, 145; XX, 244; XX, 294; XX, 307; XX, 326; XXI, 425; XXII, 59; XXII, 87; XXII, 95; XXII, 99; XXII, 156; XXIII, 207; XXIII, 272; XXIV, 402; XXIV, 441; XXIV, 490; XXV, 409; XXVII, 486; XXVII, 593; XXVIII, 204; XXIX, 447; XXX, 649; XXXI, 56; XXXII, 254; XXXII, 296.

¹¹⁸ Âl-i İmrân, 3/2.

¹¹⁹ Âl-i İmrân, 3/5.

¹²⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VII, 137.

¹²¹ Âl-i İmrân, 3/6.

kayyûmu olduğunu ispat etmekte ve bu yaklaşım takrîr lafzıyla belirtilmektedir.¹²²

Ayrıca müfessir, fiil-fail ilişkisini değerlendirdiği bir başka meselede nahivcilerin “fail, filin bir parçası gibidir mef’ûl ise böyle değildir” ifadelerini ele almakta ve bu yaklaşımın birçok açıdan ispat edilebileceğini takrîr lafzıyla belirtmektedir.¹²³

Takrîr kavramı ile ilgili ifade edilen örnekler değerlendirildiğinde bir şeyin ispatı hususunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kavramın alt başlıklarının misallerle birlikte oluşturulması ileri sürülen yaklaşımın anlaşılmasına imkân sağlayacaktır.

Meseleyi Kendi Alanıyla İlgili Delillerle İspatı

Müfessirin, meseleyi kendi alanıyla ilgili delillerle ispatında وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانَ تَمَنَّى فِي أُمْنِيَّتِهِ “Biz senden evvel hiçbir resul, hiçbir nebi göndermedik ki o, arzu ettiği zaman şeytan, onun dileği hakkında bir fitne atmış olmasın”¹²⁴ âyetinde geçen تَمَنَّى lafzı hakkındaki yaklaşımı, dikkat çekicidir.

Bu yönüyle temennî lafzının iki anlamda kullanılabilirliği, bunların da kalben bir şeyi istemek ve okumak anlamları olduğu belirtilmiştir.¹²⁵

Râzî, bu meselenin garânîk¹²⁶ hadisesi ile ilgili tartışmalara dayandığını belirtmekte ve lafzın “okuma” anlamında kullanılması durumunda iki ihtimalin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Birinci ihtimal, okuyan kişinin bazı hallerle karşı karşıya kalabileceği ve yanılabilirliği hususudur.¹²⁷

İkinci ihtimal, bu lafızların âyetin kıraati esnasında söylendiği şeklindedir. Ancak bu yaklaşımı benimseyenlerin kendi aralarında ihtilafa düştükleri ifade edilmiş ve ileri sürülen olasılıklar sıralanmıştır.

Birinci olarak, garânîk’e dayandırılan lafızlar, kimse (Hz. Peygamber, şeytan, bir başkası) tarafından söylenmemiştir. Aksine sûrede ifade edilen mesele, müşrikler tarafından anlaşılmamış ve zihinlerinde kurguladıkları bir algılama yoluna gitmişlerdir. Ortaya atılan bu görüş, müfessir tarafından zayıf bulunmuş ve sebepleri sıralanarak yanlışlığının ispatı yoluna gidilmiştir.¹²⁸

1) Örfî olarak bir vehmin¹²⁹ oluşması, ancak vehme uygun lafızların işitilmesi ile mümkün olabilecektir.

2) Birinci sebep çerçevesinde iddia edilen hususun gerçekleşmesi durumunda orada bulunan herkesin aynı vehme kapılması gerektiği belirtilmiş ve bunun mümkün olamayacağına dikkat çekilmiştir.

3) İfade edildiği tarzda bir vehmin varlığı kabul edilmiş olsa bile, bu kabulün garânîk hadisesini şeytana nispet ettirmeyeceğini söylemektedir.¹³⁰

İkinci olarak, burada ifade edilen sözün şeytana ait olduğudur. Zira kıraatin vakfı esnasında şeytanın, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sesiyle bu lafızları söylediği iddia edilmiştir.¹³¹ Ancak Râzî, bu iddianın kabulü durumunda vahye konu her husus hakkında güven ve itimattan uzak bir sonuç ortaya çıkaracağını belirtmiştir.

Üçüncü olarak, bu lafızları söyleyenlerin bizzat Müşrikler oldukları iddiasıdır. Müfessir, bu ihtimalin de iki sebepten zayıf olduğunu belirtmektedir.

1) Böyle bir durumda Hz. Peygamber’in (s.a.v) ortaya çıkan bu şüpheyi kaldırmak, sözü söyleyeni susturmak ve bu kişiyi tespit etmek için gerekli açıklamayı yapacağı belirtilmektedir.

2) Bu söylemin doğru olması durumunda nakillerde de geçmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹³²

Dördüncü olarak, bu sözün Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından söylendiği iddiasıdır. Müfessir, sözgelimi bu tarz bir iddianın yanılma, zorlanma ve irade etme şeklinde üç ihtimali olduğunu nakletmektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) bu sözü yanılarak söylemesi şeklindeki iddianın bazı sebepler neticesinde geçersiz olduğunu ifade eden müfessir, bu sebepleri sıralamaktadır.¹³³

1) Bu tarz bir yanılmanın Hz. Peygambere (s.a.v) yakıştırılması, şeriatin güvenilirliğini ortadan kaldıran bir durum olarak görülmüştür.

2) Âyetin insicamı göz önünde bulundurulduğunda, bu insicamı bozacak uygun olmayan lafızların araya kaynamasının imkânsızlığı ifade edilmiştir.

3) Hz. Peygamber’in (s.a.v) böylesi bir yanılma içerisine düşmesi kesinlikle mümkün değildir.¹³⁴

Hz. Peygamber’in (s.a.v) bunu zorla söylemiş olması ihtimalini iddia edenler, şeytanın bu lafızları zorlayarak ona söylettiğini ifade etmişlerdir. Bu görüşün de doğru olamayacağını müfessir, sebeplerini sıralayarak açıklığa kavuşturmuştur.¹³⁵

1) Bu ihtimalin çürüklüğünü anlatması yönüyle, şayet şeytan Hz. Peygambere (s.a.v) karşı böyle bir kudrete sahipse, sıradan insanlar üzerinde sözgelimi zorla dinden çıkarma gibi bir vasfının olacağını, böylece bu meselenin daha da içinden çıkılmaz bir hal alacağına dikkat çekilmektedir.

2) Şayet şeytanın, Hz. Peygambere (s.a.v) böylesi bir hususta icbar etmeye güç yetirebilmesi ihtimali varsa bu, vahyin güvenilirliğini ortadan kaldıran bir unsur olacağı yönüyle kabul görmemektedir.

3) Burada iddia edilen hususun, وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ *“İş olup bitince şeytan der ki: “Şüphesiz Allah (c.c) size sözün doğrusunu söyledi. Ben de size vaat ettim ama size yalancı çıktım. Zaten benim, sizin üzerinizde hiçbir nüfuzum da yoktu”*¹³⁶ âyetiyle çeliştiğine de dikkat çekilmektedir.¹³⁷

¹²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 130.

¹²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 63.

¹²⁴ Hac, 22/52.

¹²⁵ Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, VIII, 390; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV, 294; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIII, 238.

¹²⁶ Bkz., İsmail Cerrahoğlu, “Garânîk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, XIII, 361-366.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 237-238.

¹²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 237-238.

¹²⁹ Bkz., “Vehm” Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 190.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 237-238.

¹³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 238.

¹³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 239.

¹³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 239.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 239.

¹³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 239.

¹³⁶ İbrahim, 14/22.

¹³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 239.

Hız. Peygamber'in (s.a.v) bu lafızları kendi iradesi ile söylemiş olduğu yönündeki ihtimali de değerlendiren müfessir, bu şekilde bir iddianın kesinlikle kabul edilebilecek bir yönünün bulunmadığını ifade etmektedir.¹³⁸

Görüldüğü kadarıyla müfessir, ifade edilen iddiaların anlamsal bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bunlara cevaplar vermiştir. Bu yönüyle öncelikle dayanılan lafzın anlamsal çerçevesini oluşturmuş, geçtiği alana uygunluğunu tahlil etmiş ve anlamsal bütünlüğü göz önünde bulundurarak konuya yaklaşmıştır. Ayrıca ileri sürülen iddiaları akıl ve örf zaviyesinde cevaplandırma gayreti içerisine girmiş ve iddiaların asılsız olduklarını akla uygun örnekler sunmakla ispat yoluna gitmiştir. Takip edilen bu usûl, itiraza mahal her unsurun ortadan kaldırılması, ileri sürülen görüşlere aynı kanaldan mukabelede bulunulması ve muârazın susturulması yönüyle değerli olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Meselenin Farklı Delillerle İspatı

Râzî, *أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا* “Kendileri hakkında, iyiden iyiye düşünmediler mi? Allah gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri hak ile ve belli bir müddetin dolmasına sebep olmaktan başka bir sebeple yaratmamıştır.”¹³⁹ Âyetinin tefsirinde Allah'ın (c.c) her şeyi kendileri için tayin edilmiş bir vaktin dolmasına kadar ayakta tuttuğu ile ilgili hususu ele almaktadır. Âyetin başında ifade edilen ve kişilerin kendileri hakkında düşünmeleri gerektiği sorusundan yola çıkarak, haşri¹⁴⁰ inkâr eden bir topluluğa hitap edildiğini belirtmektedir. Müfessir, onların inkâr ettikleri haşrin varlığını belirtme hususunda Allah'ın (c.c) kişinin kendi varlığını göz önünde bulundurma vurgusunu, tıbbi bakımdan değerlendirmekte ve ispat yoluna gitmektedir.¹⁴¹

Bu yönüyle söze Allah'ın (c.c), diğer uzuvları güçlenmesi için besleyen bir mide yaratması ile başlamaktadır. İnsanın beslenme sürecinin mide ile başladığını, sonrasında işlenen yiyeceklerin süzdürülmesi amacıyla bağırsaklara gönderildiğini ve oradan da ince ve sert damarlar ile faydalı ve temiz olanların vücuda iletilmek üzere karaciğere, arta kalan tortunun ise dışarıya atıldığını söylemektedir. Bu vesileyle ihtiyaç duyulan saf kanın bütün ana damarlara, oradan tali ve bir alt derecedeki damarlara, oradan da kılcal damarlara dağıtıldığını, bu sistemin de uzuvların ihtiyaç duyduğu enerjiyi sağladığını belirtmektedir.¹⁴²

İnsanoğlunun benliğinin haşre delâlet edişi hakkında ise müfessir, insanın sahip olduğu kuvvetin zaman içerisinde kaybolduğuna ve sahip olduğu uzuvların da bir çözülmeye doğru gittiğine dayanarak insanın, bir yokluğa mahkûm olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte görünüş ve yapı itibarıyla mükemmel bir vasfa sahip

insanın, sonrası olmayan bir hayat içerisinde son bulmasının, mükemmel yaratılışı ile çeliştiğine dikkat çekmektedir. Zira ona göre *أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَتَّكُمُ الْبِنَا لَا تُرْجَعُونَ* “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?”¹⁴³ âyetinin de buna işaret ettiği bir gerçektir. Ayrıca insanın yaratılışında tesis edilen sağlamlık ve mükemmelliğin likâ (kavuşmak) vasfının bir sonucu olduğunu, aksi bir düşüncenin ise anlamsız olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁴

Haşrin gerçekleşeceği ile ilgili olarak *إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا* “Hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Allah, bunu bir gerçek olarak vaat etmiştir.”¹⁴⁵ âyetini ele almaktadır. Konunun ispatı için insanın yaşadığı, gördüğü ve idrak edebildiği hususlar vasıtasıyla meseleyi işlemektedir. Müfessir, öncelikle içerisinde yaşadığımız mevsimleri söz konusu ederek sonbaharda canlılığın yitip gittiğini, ilkbaharla birlikte canlılığın tekrar geri geldiğini hatırlatmaktadır. Her yıl şahit olunan bu hâdisenin tekrar diriltirme yönüyle düşündürücü, ibret verici bir yöne sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁶

İkinci olarak, kısmi bakımdan insanda değişikliğe neden olan zayıflama ve kilo alma hususunu ele almaktadır. Kısmen müşahede edilen bu hususların, bütün içinde gerçekleşebileceği, dolayısıyla haşrin varlığına götürüleceği ifade edilmiştir.¹⁴⁷

Üçüncü olarak, insanların yaratılış suretlerinin birbirinden tamamıyla farklı olması yönüne dikkat çekerek her insanın varlığını, örneği olmayan ilk yaratılış olarak değerlendirmekte ve örneği olan bizlerin, ikinci yaratılışının Allah (c.c) için mümkün ve kolay olduğunu söylemektedir.¹⁴⁸

Dördüncü olarak, yaratılanlar arasında bir sıralama yapan müfessir, daha zor, insana nazaran daha kapsamlı ve hacimli olan şeylerin yaratılmasının, insanın tekrar yaratılmasının mümkün ve kolay olduğu sonucuna götürüleceğini belirtmektedir.¹⁴⁹

Beşinci olarak haşrin gerçekliğini, insanın yaşadığı ve gözlemleyebildiği hususlardan yola çıkarak ele alan müfessir, *وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ* “O, geceleyin sizi ölü gibi kendinizden geçirip alan (uyutan)”¹⁵⁰ âyetini hatırlatarak uykuyu ölüme, uyanmayı ise haşre benzetmek suretiyle bunun gerçekleşmesinin mümkün olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁵¹

Altıncı olarak, Allah'ın (c.c) birbirine zıt unsurları peşi sıra yaratma kudretine işaret eden müfessir, hayatın arkasından ölümün gelmesinin gerçekliği kadar, ölümün arkasından tekrar hayatın gelmesinin mümkün ve akla yatkın olduğunu *الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا* “O, sizin için yeşil ağaçtan ateş yaratandır”¹⁵² âyeti örneğiyle ele almaktadır. Böylece âyette ele alınan iki zıddın, insanın yararına olan bir hususta peş peşe gelmesi ilkesine dayandırılmakta ve bundan yola çıkılarak haşrin mümkün olduğu ifade edilmektedir.¹⁵³

¹³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 239-240.

¹³⁹ Rûm, 30/8.

¹⁴⁰ Süleyman Toprak, “Haşir”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, 416-417.

¹⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 81.

¹⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 81-82.

¹⁴³ Mü'minûn, 23/115.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 82.

¹⁴⁵ Yûnus, 10/4.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 193-194.

¹⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 194.

¹⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 194.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 195.

¹⁵⁰ En'âm, 6/60.

¹⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 195.

¹⁵² Yâsîn, 36/80.

¹⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 195.

Râzî, insanın kendi varlığı üzerinde düşünmesini haşri (yeniden dirilişi) ispatlayan bir delil olarak görmektedir. Bu yönüyle tıbbi ve gözlemlenebilir gerçekliklerden yola çıkarak insan bedenindeki düzen, yaratılış hikmeti, mevsim döngüleri, daha zor varlıkların yaratılması, uyku-ölüm benzerliği ve zıtlıkların ardı ardına yaratılması gibi örneklerle haşrin hem aklen hem de gözlemlenilebilir şekilde ispat edilebileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, insanın yaratılışındaki mükemmellik, Allah'a (c.c) dönüşün bir zaruret olduğuna işaret etmektedir.

İleri Sürülen Hususun Mukaddimelerle İspatı

Râzî, ileri sürülen hususları konu bütünlüğü içerisinde mukaddimeler vasıtası ile ispat yoluna gitmekte ve aynı yöntemi kullanarak mukaddimelerdeki zayıflıkları tartışmaktadır. Burada bahsedilen husus, uygun olan bir örnek ile tasvir edilecektir.

Bu yaklaşıma örnek, *لَيْلِهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدُوا* *“Hepinizin dönüşü ancak o'nadır. Allah, bunu size bir hak olarak vaat etmiştir, halkı ilk defa diriltten, sonra imân edip salih ameller işleyenlere, adaleti ile mükâfat vermek için, yine huzuruna döndürecek olan hiç şüphesiz o'dur”*¹⁵⁴ âyetidir. Bu âyetin tefsirinde âhiretin varlığı mukaddimelerle ifade edilirken, âlemin “muhtes” olduğuna, güçlü bir yaratıcının bulunması ve bu yaratıcının da âlim olması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Zira bu denli bir yaratmanın ancak, âlim olmakla mümkün olabileceğini söylemektedir. Bu mukaddimeleri ifade ettikten sonra, her yönüyle eksiksiz olan bu yaratıcının kullarını ihmal etmeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca kullarının nimetler içerisinde yaşamalarına izin vermesiyle birlikte yasak olan işlerle meşgul olmalarına da müsaade etmeyeceğini, bunun neticesinde kulları bağlayan emir ve yasakların bulunacağını vurgulamaktadır. Kulların emir ve yasak ile mükellef olmalarının, olumlu veya olumsuz bir sonucunun bulunması gerektiği söylenmektedir. Ayrıca bu sonuçların tecelli edeceği bir alanın gerekliliği belirtilmekle birlikte meâd¹⁵⁵ (ölümden sonra dirilme) ve haşrin varlığına da götürüleceği ifade edilmektedir.¹⁵⁶

Yukarıda ifade edilen izahlardan sonra müfessir, Allah'ın (c.c) fiillerinin maslahatlara bağlanması şartını kabul etmeyenlerin (Ehl-i Sünnet) âhiretin varlığı hakkında dayandıkları delilleri mukaddimeler çerçevesinde değerlendirmekte ve ispat yoluna gitmektedir.

Birinci mukaddimede müfessir, insanın beden ve ruhtan teşekkül ettiğini hatırlatmaktadır. Bu hatırlatma ile öne sürdüğü görüşün ihtimallerini ayrı ayrı değerlendirdiği ancak mukaddimenin ana unsurunun değişmediği görülmektedir. Bu itibarla âhiretin varlığının ispatı hususunda tekâbülü¹⁵⁷ (tam zıddı) bulunanın durumundan yola çıkmakta ve insanın varlığının mahiyetini ifade

etmektedir. Buna göre insanın ya ruhtan ya da bedenden ibaret bir varlık olduğunu, ancak bunlardan ilkiyle mutabık bir görüşten yana olduğunu belirtmektedir. Zira insanın ruhtan ibaret olması, ikinci defa bedene nüfuz etmesine mani olmadığını göstermektedir. Bu iddiaya göre ruhun cevher¹⁵⁸ olması, bedene nüfuz eden veya zaman içerisinde bedenini değişiminden etkilenmeyen bir yapıda olmasını ortaya çıkarmaktadır. İnsanın varlığının bedenden oluştuğu şeklindeki iddia karşısında ise müfessir, bu iddiayı akıldan uzak bir ihtimal olarak görmektedir.¹⁵⁹

İkinci mukaddimede, âlemin varlığından yola çıkarak yaratıcısının varlığına oradan da Allah'ın (c.c) mümkün olan her şeye gücünün yettiğine ulaşılmaktadır.¹⁶⁰

Üçüncü mukaddimede, Allah'ın (c.c) bütün cüzleri bilmesi yönüyle o cüzleri tekrar bir araya getirmesinin de mümkün olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁶¹

Âhiret hayatının varlığı hakkında dini kaynakların söylediklerinin ispatı hususunda, ileri sürülen bu mukaddimelerin de geçerli olduğunu belirten müfessir, bu yöntemle haşr ve neşr'in ispatı yoluna gitmiştir.

Müfessir, bir konunun ispatı hususunda başvurduğu mukaddime usulünde ikinci örneği, ileri sürülen mukaddimelerin geçersizliğini ifade etmek için kullanmaktadır.

Açıklanan misallerden anlaşılacağı üzere müfessir, ilgili meselede ileri sürülen mukaddimelerle bir konuyu ispat etme veya geçersiz sayma yoluna gitmektedir. Bu yaklaşım, bir bütünün daha iyi anlaşılması hususunda parçalanıp aradaki bağlantıların görülmesine ve konunun içerik yönüyle detaylandırılmasına kapı aralamaktadır.

Meselenin İstidlalinde Ağır Basan Yöne Meyletmesi

Râzî, ele alınan mesele hakkında ileri sürülen görüşleri değerlendirmekte, sağlamlık ve uygunluk bakımından ağır basan tarafa meyletmektedir.

Bu yaklaşımla ilgili olarak, *وَإِنَّ مِنْ شَيْعَتِهِ لَأَبْرَاهِيمَ* *“Şüphesiz İbrâhim de, onun fırkasındandır”*¹⁶² âyetinde *“onun fırkasından”* ibaresindeki zamirin mercîi hususunda ihtilafa konu görüşler ele alınmaktadır. Öncelikle ilgili zamirin mercîinin Nûh (a.s) olduğu, bu yönüyle mevzu bahis fırkanın da Nûh'un (a.s) fırkası olduğu ifade edilmiştir. Bu yaklaşımın savunucularına göre Nûh (a.s) ile İbrâhim (a.s) arasında Sâlih (a.s) ve Hûd'un (a.s) da yaşadığı uzun bir zaman (iki bin altı yüz kırk yıl)¹⁶³ geçmiştir.¹⁶⁴

Diğer bir görüşe göre, burada geçen zamir Hz. Muhammed'e (s.a.s) aittir. Hz Peygamber zaman olarak sonra da olsa burada maksadın gidilen yol olduğu ifade edilmiş ve bu görüş ileri sürülmüştür.¹⁶⁵

İleri sürülen bu görüşleri kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutan müfessir, âyetin geçtiği bağlamı, ileri sürülen görüşlerin dayanaklarını ve kabule en yakın görüşü

¹⁵⁴ Yûnus, 10/4.

¹⁵⁵ Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 516-522.

¹⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 202.

¹⁵⁷ Ali Durusoy, “Tekabül”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, XXXX, 334-335.

¹⁵⁸ “Cevher” Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 118; IV, 145; İlhan Kutluer, “Cevher”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, VII, 450-455.

¹⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 202.

¹⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 202.

¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 202-203.

¹⁶² Sâffât, 37/83.

¹⁶³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), (IV) *el-Keşşâf 'an haka'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1987, IV, 48.

¹⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI, 340.

¹⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI, 340.

gerekçeleri ile birlikte göz önünde bulundurarak burada Nûh (a.s) ile ilgili hususların varlığını vurgulamıştır. Bu yönüyle zamirin mercî yaklaşımından birinci görüşün doğruluğu kanaatine ulaşmıştır.

Meselenin Sebr ve Taksim Metoduyla Ele Alınması

Bir meselenin ispat edilmesi hususunda sebr ve taksim usûlü müfessirin tefsirinde sıkça başvurulan ve güvenilir olarak tanınan bir vasıfta görülmektedir. Bu kavramı oluşturan lafızların, lügat yönüyle değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır ki sebr, ele alınan bir meselenin incelenmesi, tecrübe edilmesi ve ölçülüp takdir edilmesidir.¹⁶⁶ Taksîm ise kısım ve parçalara ayrılması¹⁶⁷ anlamlarında kullanılmaktadır. Sebr ve taksim, terim anlamı açısından, bir mesele hakkında bulunan ihtimallerin tespit edilmesi (hasr) ve bu seçeneklerin birden çok ihtimal kalmayacak şekilde elenmesi (hazf) anlamına gelmektedir.¹⁶⁸

Bu konuda edinilebilecek örnek, وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَ الَّذِينَ يَنْتَظِرُونَ أَنَّهُمْ مِّنْهَا بَرَاءٌ مِّنَ اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنكُمُ الرِّجْسَ أَجْمَعِينَ وَإِيَّاكُمْ يَتَذَكَّرُ أَهْلُ الْمَدِينَةِ *“Onlara eminlik veya korku haberi geldiği zaman, onu her tarafa yayıverirler. Hâlbuki bunu, peygambere veya onlardan emir sahiplerine döndürüp (iletmiş) olsalardı, bunu onlardan “istinbat” edebilecek olanlar elbette bilirlerdi”*¹⁶⁹ âyetidir. Bu âyette geçen “emir sahipleri” ifadesi ile ilgili bazı hususların bulunduğunu ifade eden müfessir, öncelikle ulü’l-emrin kimler olduğu hakkında bazı görüşlerin bulunduğunu haber vermektedir. Bu kişilerin, ilim sahibi kişiler veya ordu komutanları oldukları belirtilmiştir.¹⁷⁰

Râzî, emir sahipleri ifadesiyse maksadın, ordu komutanları olduklarını iddia edenlerin dayandıkları görüşleri ele almaktadır. Onlar, ulü’l-emrin insanlara emretme vasfını taşımaları gerektiğini, bu yönüyle ilim ehlinin bu kapsamda değerlendirilemeyeceğini söylemektedirler. İleri sürülen bu görüşün doğru olmadığını tartışan müfessir, ilim sahiplerinin de insanlara emretme ve uyarma vasfına sahip olduklarını وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا إِيَّاهُمْ وَآلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ *“Mü’minlerin hepsi toptan seferber olacak değildir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geride kalsın. Umulur ki sakınırlar.”*¹⁷¹ Âyetine dayanarak ifade etmektedir. Bu yönüyle, ulü’l-emr kavramıyla ifade edilen kişilerin ordu komutanlarından ziyade ilim erbabı kişiler olduğunu ifade etmektedir.¹⁷²

Râzî, emir sahipleri ifadesiyle ilgili olarak ileri sürülen görüşlerden anlamsal kapsayıcılığı daha fazla olanı tercih

etmiştir. Zira ilim sahiplerinin ordulara komutan olarak atanmaları bilinen bir husustur. Ayrıca bu yaklaşıma karşı olan diğer görüşler, dayanaklarının yetersizliği yönüyle kabul görmemiştir. Bu yaklaşımından anlaşılmaktadır ki müfessir, daha telif edici ve daha kapsayıcı olan görüşe yönelmiş ve diğer görüşleri sebr ve taksim metoduyla eleme yoluna gitmiştir.

Söylenenden Söylenmeye İstidlâl

Basit olan bir lafzın söylenmesi göz önünde bulundurulduğunda söylenmeyen ancak daha ileri olan lafızların mana yönüyle bu yaklaşımdan çıkarılabileceği ifade edilmektedir.¹⁷³

Müfessirin, söylenenden söylenmeye istidlâl yaklaşımı “...onlara öf (bile) deme...”¹⁷⁴ âyetinde görülmektedir. Âyetin sözü edilen bu bölümünde ele alınan lafzın manası, bunun az ya da çok bir kişiye ulaşabilecek her türlü kötülükten muhafaza amacını taşıyan bir deyim olduğu ifade edilmiştir. Ancak konunun usûl yönüyle ele alınması durumunda, “öf” lafzının ifade ettiği anlamın ötesinde insana eziyet eden her söylem ve fiilî delâlet yönüyle kapsamı, lafız yönüyle mi, yoksa mefûm yönüyle mi olduğu hususunda farklı görüşlerin olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁵

Öf lafzının bütün olumsuz söylem ve fiilleri kapsayan bir yaklaşımla delâlet-i lafzî olduğunu ifade edenler, örf yönüyle bu lafzın kapsayıcı bir formda olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁷⁶

Müfessir, bu lafzın delâlet-i mefûm yönüyle olumsuz bütün davranışları da kapsayacağı belirten diğer görüş sahiplerinin görüşlerinin bazı özelliklere sahip olduğunu söylemekte ve bunları şu şekilde sıralamaktadır.

1) Basit olanın ifade edilmesi ile daha ileri söylemlerin terk edilmesine mana yönüyle derinlik kazandırılmıştır.

2) İfade edilen husus ile terk edilen hususun biri birine denk olduğunun belirtilmesi hedeflenmiş ve bu yönüyle basit olanın hafife alınmaması vurgulanmıştır.

3) Basit olanın ifade edilmesi ile söylenmeyen hususlar, sınırlandırılmamıştır.¹⁷⁷

Râzî, bu iki görüşü ve bu görüşlerin gereklerini ifade ettikten sonra âyette geçen ve örfî olarak bir kişiye her türlü zararın ulaşmasını engellemek anlamında kullanılan “öf” lafzını tahlil etmiştir. Bu bakımdan basit olanın yasaklanmasının daha ağır olanın da yasaklandığı anlamında delâlet-i ednânın a’lâya kıyasını içeren kıyas-ı celi¹⁷⁸ vasfında bir istidlâl olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁹ Bu yaklaşımı ile müfessir, konuyu istikrâ¹⁸⁰ (tüme varım)

¹⁶⁶ Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, V, 251; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 340.

¹⁶⁷ Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, V, 86; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XII, 478.

¹⁶⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, V, 299-304.

¹⁶⁹ Nisâ, 4/83.

¹⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, X, 153.

¹⁷¹ Tevbe, 9/122.

¹⁷² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, X, 153.

¹⁷³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 324-325.

¹⁷⁴ İsrâ, 17/23.

¹⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 325.

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 325.

¹⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 325.

¹⁷⁸ Ebü’l-Velîd Süleymân b. Halef et-Tüçibî el-Bâcî (ö. 474/1081), (II) *İhkâmü’l-fusûl fî ahkâmi’l-usûl*, thk., Abdülmecîd türkî, Dârü’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1995, II, 625.

¹⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 324-325; bkz., M. Naci Bolay-Ali Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, X, 119-122; H. Yunus Apaydın, “Kıyas”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 533.

¹⁸⁰ Abdulkuddüs Bingöl, “İstikrâ”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII, 358-359.

yaklaşımıyla ele almış ancak kıyas¹⁸¹ (tümünden gelim) formu ile açıklamıştır. Müfessirin bu yaklaşımı, istikrâyı kıyasın bir alt başlığı içerisinde değerlendirmesi ile ilgili olmakla birlikte mezhebinin usûl geleneği çerçevesinde yani illet kıyasının bölümlenmeleri altında geçen ve illetin bilinmesinde kesinliği önceleyen celî kıyas kapsamında değerlendirdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Fahreddîn er-Râzî, ilmî geleneğin en yoğun tartışmalarla örülü döneminde yetişmiş; tefsîr, kelâm ve fıkıh usûlü gibi alanlarda derin çalışmalar ortaya koymuş çok yönlü bir âlimdir. Bu çalışmanın temel amacı, onun özellikle tefsîr metni içerisindeki usûl anlayışını ortaya koymak ve bu anlayışın kendi iç tutarlılığına sahip metodolojik bir sistem dâhilinde nasıl işlediğini göstermektir.

Râzî'nin tefsîri dirâyet yönteminin ustaca sergilendiği bir alanda olsa, derinlemesine okunduğunda onun fıkıh usûlündeki istidlâl yöntemlerini nasıl tefsîrine taşıdığı açıkça görülmektedir. Bu bağlamda yapılan tespitler, Râzî'nin üç metodolojik temel etrafında hareket ettiğini ortaya koymuştur. Tahkik, tahrîr ve takrîr bu üçlü sistem hem onun meseleleri ele alma biçimini hem de hükme ulaşmadaki zihinsel sürecini ortaya çıkarmaktadır.

Tahkik, Râzî'nin bir meselede tüm ihtimalleri göz önünde bulundurarak meseleyi derinlemesine incelemesini, konunun özüne ve gerçek mahiyetine ulaşma çabasını temsil etmektedir. Bu yönüyle tahkik, yalnızca ilmî bir tetkik değil, aynı zamanda zihni bir arınma sürecidir.

Tahrîr, delillerin sistematik biçimde sınıflandırılması, muarız görüşlerle mukayeseye tabi tutulması ve meseleye dair ilmî zeminin netleştirilmesi aşamasıdır. Râzî bu süreçte kem kelâmî hem mantikî araçlardan faydalanmakta, metinleri sadece nakletme yetinmeyip yeniden yapılandırmaktadır.

Takrîr ise savunulan görüşün delillendirilerek ispat edilmesi, yani hükmün kurucu düzeyde temellendirilmesidir. Bu süreç, Râzî'nin yalnızca karşıt görüşleri çürütmekle yetinmeyip kendi usûlünü rasyonel temellerle tahkim ettiğini göstermektedir.

Bu çerçevede ulaşılan en önemli bulgulardan biri, Râzî'nin sadece söylenenle yetinmeyip, söylenenden söylenmeyene istidlâl eden bir düşünce biçimine sahip oluşudur. Bu yaklaşım, klasik fıkıh usûlündeki mülâzemet kavramıyla yakından ilişkilidir. Bu çalışmada Râzî'nin örtük şekilde uyguladığı bu yöneme dair özgün bir kavramlaştırma önerilmiştir. “Söylenenden söylenmeyene istidlâl” başlığıyla ifade edilen bu yaklaşım, lafzın ötesine geçip anlamın tüm boyutlarını kuşatma çabasıdır. Netice itibarıyla bu çalışma, Râzî'nin tefsîr metnini anlamak için yalnızca zahiri bir okuma yapmanın yeterli olmadığını; aksine onun fıkıh usûlü, kelâm ve mantık gibi disiplinlerdeki birikimini tefsîrine yansıtığını ortaya koymuştur. Böylece Râzî'nin tefsîri, yalnızca bir yorum faaliyeti değil, aynı zamanda çak katmanlı bir istidlâl örüntüsünün uygulama alanıdır. Bu yönüyle onun yöntemi, klasik ile modern arasında köprü kurabilecek nitelikte

olup, tefsîr metodolojileri içinde ilham verici bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklar

- Abdulkuddüs Bingöl, “İstikrâ”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII.
- Ali Durusoy, “Kıyas”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV.
- “Tekabül”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, XXXX.
- Asım Cüneyd Köksal-İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh” *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, XXXXII.
- Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV.
- Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1210), (XXXII) *Mefâtihu'l-Gayb*, Dârü'l-Hyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000.
- Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), VI *Tâcü'l-luga*, thk., Ahmed Abdilgafûr Attâr, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddîn er-Râzî Mektebi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ebû Abdirrahmân el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791), (VIII) *Kitâbü'l-'Ayn*, thk., Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâi, Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, Kahire, 1988.
- Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), (I) *Esâsü'l-Belâga*, thk., Muhammed Bâsil uyûn es-Sûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, XIX.
- H. Yunus Apaydın, “Ta'lîl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXIX.
- Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, XXXII.
- Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), VI *Tâcü'l-luga*, thk., Ahmed Abdilgafûr Attâr, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), (IV) *el-Keşşâf 'an haka'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1987.
- Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef et-Tücübî el-Bâcî (ö. 474/1081), (II) *Ihkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*, thk., Abdülmeccid türkî, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1995.
- Ebû'l-Leys İmâmül'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983), (III) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
- Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yy., İlk çeyreği), *Câmi'u't-tefsîr*, thk., Âdil b. Ali eş-Şiddî, Dârü'l-Vatan, Riyad, 2003.
- Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid-Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), (I) *et-Ta'rîfât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), (XXIV) *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l Kur'an*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000. İbn Manzûr

¹⁸¹ Ali Durusoy, “Kıyas”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 525.

- Muhammed b. Mükerrerem b. Ali, (XV) *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sâdır, Beyrut, 1994.
- Ebü't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1515), *el-Kâmûsü'l-muhît*, (I) thk. M. Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV.
- İlhan Kutluer, "Cevher", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, VII.
- İsmail Durmuş, "Teşbih", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, XXXX
- İsmail Cerrahoğlu, "Garânik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, XIII.
- M. Naci Bolay-Ali Bardakoğlu, "Delâlet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, X.
- Süleyman Toprak, "Haşır", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XVI.

Bibliometric Analysis of Studies Related to Reality Technologies in Marketing

Caner Öniz^{1,a,*}, Şükran Karaca^{2,b}

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ziraat Bilimleri Bölümü, Sivas, Turkey

² Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sivas, Turkey

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 05/08/2025

Accepted : 02/11/2025

Keywords:

Extended reality technologies
Virtual reality
Augmented reality
Mixed reality
Bibliometric analysis

ABSTRACT

The acceleration of technological developments today has brought about structural and strategic transformations in the field of marketing. Particularly due to the impact of digitalization, consumer expectations have evolved towards personalized and experience-focused applications. In this context of transformation, the concept of extended reality (XR) has emerged as a comprehensive umbrella term encompassing virtual reality (VR), augmented reality (AR), and mixed reality (MR) technologies. Within this scope, the study presents a bibliometric analysis to reveal the place of reality technologies in the marketing literature. The study evaluated articles published between 2016 and 2025 in the Web of Science database under the heading "marketing" that included the keywords "virtual reality," "augmented reality," "mixed reality," and "extended reality" and were exclusively related to the field of business. The findings reveal the transformative impact of augmented reality, virtual reality, and mixed reality technologies on marketing strategies and practices. The analysis provides important insights for academics and practitioners seeking to leverage these technologies. In conclusion, this study aims to help researchers identify prominent authors, countries, institutions, and emerging trends in citation and publication networks, thereby enabling them to use reality technologies more effectively in their marketing strategies. It also serves as a preliminary analysis to guide researchers planning to conduct work in this field.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 200-212, 2025

Pazarlamada Gerçeklik Teknolojileri İle İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analizi

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 05/08/2025

Kabul : 02/11/2025

Anahtar Kelimeler:

Genişletilmiş gerçeklik teknolojileri
Sanal gerçeklik
Artırılmış gerçeklik
Karma gerçeklik
Bibliyometrik analiz

ÖZ

Günümüz teknolojik gelişmelerin ivme kazanması, pazarlama disiplininde de yapısal ve stratejik dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Özellikle dijitalleşmenin etkisiyle, tüketici beklentileri kişiselleştirilmiş ve deneyim odaklı uygulamalara evrilmiştir. Bu dönüşüm bağlamında öne çıkan genişletilmiş gerçeklik (XR) kavramı, sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR) ve karma gerçeklik (MR) teknolojilerini kapsayan bütüncül bir üst kavram olarak literatürde yerini almıştır. Bu kapsamda çalışma, gerçeklik teknolojilerinin pazarlama literatüründeki yerini ortaya koymak amacıyla bibliyometrik bir analiz sunmaktadır. Çalışma, 2016-2025 yılları arasında Web of Science veri tabanında "marketing" başlığıyla taranan ve "virtual reality", "augmented reality", "mixed reality" ve "extended reality" anahtar kelimelerini içeren ve yalnızca işletme alanına ait makaleleri değerlendirmeye alınmıştır. Elde edilen bulgular, artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik ve karma gerçeklik teknolojilerinin pazarlama stratejileri ve uygulamaları üzerindeki dönüştürücü etkisini gözler önüne sermektedir. Gerçekleştirilen analiz, söz konusu teknolojilerden yararlanmak isteyen akademisyenler ve uygulayıcılar için önemli içgörüler sunmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma; araştırmacıların atıf ve yayın ağlarında öne çıkan yazarları, ülkeleri, kurumları ve yeni eğilimleri tanıyarak pazarlama stratejilerinde gerçeklik teknolojilerini daha etkili kullanabilmelerine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, ilgili alanda çalışma yapmayı planlayan araştırmacılar için yol gösterici bir ön analiz niteliği taşımaktadır.

^a coniz@cumhuriyet.edu.tr

^b https://orcid.org/0000-0001-7061-1518

skaraca@cumhuriyet.edu.tr

^c https://orcid.org/0000-0002-0268-1810

Giriş

Pazarlama; yeni teknolojilerin ortaya çıkması ve evrimiyle tüketici davranışlarında meydana gelen trendlere bağlı olarak gelişen bir bilim dalıdır (Darshan ve ark., 2023). Müşteriye sunulan hizmetlerin kalitesini artırmak, müşteri ihtiyaçlarını karşılamak ve rekabet avantajlarını sürdürmek için giderek daha fazla işletme sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) dahil olmak üzere genişletilmiş gerçeklik (XR) gibi yenilikçi dijital teknolojileri kullanmaktadır (Chen ve ark., 2024). Genişletilmiş gerçeklik (XR); sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR) ve karma gerçekliği (MR) içermektedir (Wagner ve Cozmiuc, 2022). Sanal gerçeklik, kullanıcıları tamamen sanal ortamlara daldırmaktadır. Artırılmış gerçeklik, sanal içerik katmanı oluşturmakta ancak kullanıcının üç boyutlu ortamla etkileşime girmesine izin vermemektedir (Kannan ve Li, 2017). Karma gerçeklik, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçekliği birleştirmektedir. Karma gerçeklikte; sanal ve gerçek dünyalar hem dijital hem de fiziksel nesnelerin ve bunların verilerinin bir arada var olabileceği ve birbirleriyle etkileşime girebileceği yeni ortamlar yaratmak için bir araya gelmektedir (Wedel ve ark., 2022). Pazar araştırma raporlarına göre; genişletilmiş gerçeklik pazarı 2025 yılında 7,55 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. %42,36 bileşik yıllık büyüme oranıyla 2030 yılına kadar 44,14 milyar ABD doları sunması beklenmektedir (Mordor Intelligence, 2025).

Müşteri deneyimini yönetmek işletmeler için çok önemlidir (Rawson ve ark., 2013; Teixeira ve ark., 2012) ve çeşitli pazarlama işlevlerini (marka yönetimi, pazar araştırması, promosyon ve reklamcılık) kapsamaktadır (Barnes, 2016). Teknoloji-pazarlama entegrasyonu, işletmelerin müşterilerine sanal-fiziksel temas noktalarının birleşimiyle optimum müşteri deneyimleri oluşturmak için katma değerli öneriler sunabilmeleri nedeniyle önemlidir (Breidbach ve ark., 2014; Kumar ve ark., 2016). Müşteriler, karar alma süreçlerinin birden fazla aşamasında (tüketimden önce, tüketim sırasında ve tüketimden sonra) işletmelerle farklı temas noktalarına sahiptir ve bu duygusal, duygusal, davranışsal ve entelektüel alt deneyimler temel müşteri alışveriş deneyimini oluşturmaktadır (Brakus ve ark., 2009). Bu şekilde, gerçeklik teknolojilerinin kullanımı tüketicilerin deneyimlerinde daha dinamik ve özerk bir role sahip olmalarını sağlamaktadır (Ostrom ve ark., 2015), bu da daha yüksek değer algılarına yol açmaktadır (Patrício ve ark., 2011). Dolayısıyla, çeşitli tüketici odaklı endüstriler (perakendecilik, turizm, moda, eğlence, otomotiv, hizmetler vb.) gerçeklik teknolojilerini kullanarak müşterilerine gelişmiş deneyimler sunabilir.

Müşteriler en son trendlere uyum sağlama eğilimindedir. Pazarlamacılar, faaliyetlerini teknoloji ve trendlerle birleştirip bu potansiyelden yararlanmanın bir yolunu bularak daha uzun süre müşterinin zihninde kalmaktadırlar. Böylece mevcut müşterileri elde tutarak onları işletmeye, mal veya hizmete sadık hale getirmeye çalışmaktadırlar. İşletmeler, teknolojiyi pazarlama faaliyetlerine entegre ederek rakiplerine karşı avantaj elde etmektedirler (Darshan ve ark., 2023). Dolayısıyla gerçeklik teknolojilerinin pazarlamada kullanımı önem arz etmektedir. Aynı zamanda genişletilmiş gerçeklik (XR), hem akademisyenlerin hem de uygulayıcıların dikkatini çekmiş ve e-ticaret bağlamında genişletilmiş gerçekliği ele

alan literatür genişlemiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, pazarlamada genişletilmiş gerçeklik teknolojileri ile ilgili çalışmaların bibliyometrik analizinin sunulmasıdır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Pazarlamada Sanal Gerçeklik, Artırılmış Gerçeklik ve Karma Gerçeklik

Sanal gerçeklik (VR); gerçek gibi görünen sahneler ve nesneler içeren, kullanıcıların belirli bir ortama dalmış ve oradaymış gibi hissetmelerini sağlayan bilgisayar tarafından oluşturulmuş sanal bir ortam anlamına gelmektedir (Berberovic ve ark., 2022). Artırılmış gerçeklik (AR), tüketicileri çevrelerinden koparmadan dijital nesnelerin gerçek dünya bağlamlarına sorunsuz bir şekilde yerleştirilmesini kolaylaştıran ve dijital olarak geliştirilmiş bir gerçeklik algısına yol açan bir teknolojidir (Bonetti ve ark., 2018). Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik arasındaki ayrım, sanal gerçekliğin tamamen sanal bilgilere dayalı bir gerçeklik algısı yaratması, artırılmış gerçekliğin ise gerçek dünya algısını ek bilgisayar tarafından üretilen bilgilerle geliştirmesidir (Carmigniani ve ark., 2011). Karma gerçeklik (MR) ise, gerçek ve sanal dünyaların birleştirilerek fiziksel ve dijital nesnelerin gerçek zamanlı olarak bir arada var olduğu ve etkileşime girdiği yeni ortamlar ve görselleştirmeler üretilmesidir (Drossis ve Stephanidis, 2018). Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik karma gerçekliğin bir parçasıdır (Flavian ve ark., 2019).

Tanımlayıcı bilgiler ışığında, VR, AR ve MR teknolojilerinin pazarlama süreçlerindeki yeri daha belirgin hâle gelmektedir. Pazarlamada sanal gerçeklik, müşterileri dikkatlerini çeken ve satın alma davranışlarını odaklayan sürükleyici ve etkileşimli aktivitelere dahil etmektedir. Bu, özellikle benzersiz marka deneyimleri yaratmada faydalıdır (de Regt ve ark., 2021). Hızla gelişen dijital pazarlama ortamında sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) stratejileri, tüketici deneyimlerini yeniden şekillendiren dönüştürücü araçlar olarak ortaya çıkmıştır (Egieya ve ark., 2023). Pazarlamada sanal gerçeklik ve artırılmış gerçekliğin teorik temelleri, bu teknolojilerin duygusal tepkiler uyandıran, etkileşimi artıran ve satın alımları motive eden gerçekçi ve etkileşimli deneyimler yaratarak markaların, malların ve hizmetlerin algılarını iyileştirebileceğini öne sürmektedir. Aynı zamanda sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik, bilgi işlemeyi kolaylaştırarak pazarlama stratejilerinin genel etkinliğini artırmaktadır (Khanal, 2024). Bu teknolojilerin yalnızca pazarlama açısından değil, daha geniş endüstriyel uygulamaları açısından da değeri giderek artmaktadır.

Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik; turizm, eğitim ve pazarlama gibi çeşitli sektörlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu teknolojiler; kendilerini farklılaştırmayı, tüketicilerle anlamlı bir şekilde etkileşim kurmayı ve sürdürülebilirlik çabalarını etkili bir şekilde iletmeyi amaçlayan işletmeler için fırsatlar sunmaktadır (Bierciewicz, 2024). Ekmeil ve ark. (2021) çalışmalarında; özellikle COVID-19 salgını sırasında dijital pazarlama teknoloji sektöründeki iş dönüşümünde artırılmış gerçeklik ve sanal gerçekliğin devrim niteliğindeki etkisini vurgulamaktadır. Bu teknolojiler, şirketlerin sürükleyici hizmetler sunmasını ve dijital pazarlamada tüketici

deneyimini geliştirmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, bu üç gerçeklik türünün farklılıkları, onları pazarlama stratejilerinde nasıl konumlandırılması gerektiğini de belirlemektedir.

Sanal gerçeklik, kullanıcıları tamamen simüle edilmiş bir ortama daldırırken, artırılmış gerçeklik dijital bilgileri gerçek dünyaya katmanlar. Karma gerçeklik her ikisini de harmanlayarak dijital ve fiziksel öğelerin gerçek zamanlı olarak bir arada var olmasını ve etkileşime girmesini sağlar. Her bir teknoloji, tüketicilerin markaları nasıl algıladıkları ve onlarla nasıl etkileşime girdikleri açısından kritik öneme sahiptir (Crogman ve ark., 2025).

2.2. Pazarlamada Genişletilmiş Gerçeklik

Sanal, artırılmış ve karma gerçeklik teknolojilerini kapsayan genişletilmiş gerçeklik kavramı pazarlamada bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Genişletilmiş gerçeklik (XR) terimi, artırılmış gerçeklik (AR), sanal gerçeklik (VR), karma gerçeklik (MR) teknolojilerini kapsayan şemsiye bir terimdir (Xi ve ark., 2023). Genişletilmiş gerçeklik; kullanıcıların duyularını uyarmak için gerçek, sanal ve birleşik ortamlarda teknolojiler ve bilgisayar veya giyilebilir cihaz kullanıcıları arasındaki etkileşimleri kolaylaştıran sanal gerçeklik ve artırılmış gerçekliği içermektedir (Morotti ve ark., 2021). Böylece genişletilmiş gerçeklik; kullanıcılara tat, dokunma, işitme, koku ve diğer duyuları kapsayan çok duyulu deneyimler sağlamayı amaçlamaktadır (Xi ve ark., 2023).

XR teknolojilerinin bu çoklu duyuşsal etkileşim kapasitesi, onları kullanıcı deneyimini yeniden tanımlamada güçlü kılmaktadır. Bu teknolojilerin kullanıcı etkileşimini ve deneyimini iyileştirmede yaygın uygulamaları, yakın geçmişte popülerliğine yol açmıştır. Dahası, kullanıcılar tarafından karmaşık sanal gerçeklik ve karma gerçeklik uygulamaları için ticari olarak erişilebilen ekipmanların mevcudiyeti de bu teknolojiyi popülerleştirmiştir (Khan, 2023).

XR'nin sunduğu bu geniş olanaklar, literatürde çeşitli endüstriyel bağlamlarda incelenmiş ancak hâlâ bütünsel açıdan ele alınması gereken yönler barındırmaktadır. Son derece gerçekçi teknolojileri kapsayan şemsiye terim olan Genişletilmiş Gerçeklik (XR) teknolojisinin tüketici deneyimini geliştirdiği bilinmektedir ve bu nedenle hızla gelişmekte ve çeşitli endüstrilerde kullanılmaktadır. Giderek artan sayıda çalışma genişletilmiş gerçeklik teknolojisini ve tüketici deneyimini incelemiştir; ancak literatür süper gerçekçi teknolojiyi bütünsel bir bakış açısıyla tam olarak keşfetmede başarısız olmuştur. Genişletilmiş gerçeklik teknolojisi, tüketicilerle etkileşimler yoluyla sürükleyici deneyimler sağlayan yenilikçi bir bilgi işlem platformudur ve COVID-19'dan bu yana daha fazla ilgi görmektedir (Choi ve Lee, 2024). Bu bağlamda XR teknolojilerinin en yoğun kullanım alanlarından biri olan e-ticaret, konunun daha somut bir yönüne ışık tutmaktadır.

E-ticaret, çevrimdışı mağazalarda alışverişe popüler bir alternatif haline gelmiştir. Ancak, e-ticaret şirketleri de pazarda sert bir rekabetle karşı karşıyadır. Müşteri hizmetleri kalitesini artırmak, müşteri ihtiyaçlarını karşılamak ve rekabet avantajlarını sürdürmek için, giderek daha fazla e-ticaret şirketi e-ticaretlerinde sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik dahil olmak üzere genişletilmiş gerçeklik gibi yenilikçi dijital teknolojileri

kullanmaktadır (Chen ve ark., 2024). İşletmelerin kullanıcı merkezli genişletilmiş gerçeklik deneyimleri tasarlama, etkileşim stratejilerini optimize etme ve potansiyel benimseme engellerini ele alma becerileri, mevcut müşteri deneyimi faydalarını artırmaktadır (Dastane ve ark., 2025). E-ticaretteki bu teknolojik dönüşüm, aynı zamanda pazarlama iletişimi ve müşteriyle kurulan bağın yeniden yapılandırılmasına da yol açmaktadır. Sharma ve Dhote (2022) çalışmalarında, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçekliğin geleneksel pazarlama süreçlerini ve karar alma süreçlerini nasıl bozduğunu araştırmıştır. Artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik ve karma gerçeklik dahil olmak üzere genişletilmiş gerçeklik teknolojilerinin, fiziksel deneyimleri taklit eden sanal kullanıcı etkileşimleri sunarak ürün satmak için etkili araçlar olduğunu savunmuşlardır. Bu değişim yalnızca teknolojik bir yükseltme değil, aynı zamanda finansal hizmetlerin ürünlerini pazarlama ve müşterileriyle etkileşim kurma biçiminde temel bir değişiklik olduğunu ifade etmişlerdir. Batat ve Hammedi (2023) yaptıkları çalışmada, genişletilmiş gerçeklik teknolojisinin olumlu müşteri deneyimini teşvik etmedeki katkısını vurgulamışlardır.

Genişletilmiş gerçeklik teknolojilerinin tüketicilerle etkileşim kurduğu farklı aşamalar, satın alma sürecinde önemli etkiler yaratmaktadır. Genişletilmiş gerçeklik teknolojileri, müşterilerin 3 boyutlu ortamda ürün ve hizmetleri gerçek zamanlı olarak keşfetmelerini ve değerlendirmelerini sağlayarak yaratıcılıklarını ve hayal güçlerini harekete geçirdiğinden, işlem öncesi/satın alma öncesi aşamada önemli bir rol oynar. Genişletilmiş gerçeklik teknolojileri, ürün ve hizmetlere ilişkin öznel ve nesnel bilgiyi geliştirebilir, işlem öncesi aşamada ilgi, keyif ve eğlenceyi artırabilir (Öztürkcan, 2021). İşlem satın alma aşamasında genişletilmiş gerçeklik teknolojileri müşteri deneyimini zenginleştirebilir. Örneğin, bir alışveriş merkezinde, müşteri cep telefonunun kamerasını kullanarak tek bir ürünü veya tüm bir rafı tarayabilir ve ürünler hakkında farklı bilgiler edinebilir. Ayrıca, sanal prova odaları veya sanal aynalar gibi teknolojik çözümler hem faydacı hem de hedonik alışveriş deneyimlerini geliştirme yeteneğine sahiptir (Lee ve ark., 2020).

3. Yöntem

Bu araştırma, Web of Science (WOS) veri tabanında 01 Ağustos 2025 tarihi itibarıyla listelenen dergiler arasında, işletme temel alanında yayımlanmış makale, araştırma makalesi ve erken görünümdeki makaleleri kapsamaktadır. Çalışmada, temel arama değişkeni olarak "Marketing (Pazarlama)" kabul edilmiştir. Bu temel değişken üzerinden, pazarlama ile gerçeklik teknolojileri ilişkilendirilerek Web of Science veri tabanında tarama yapılmıştır. Bu tarama yapılırken "marketing" kelimesi sonrası "and" (ve) bağlacı eklenerek gerçeklik teknolojileri aramaya eklenmiştir. Bu gerçeklik teknolojileri arasına ise "or" (veya) bağlacı eklenerek tarama başlatılmıştır.

Araştırmada ele alınan gerçeklik teknolojileri şunlardır: "Extended Reality (Genişletilmiş Gerçeklik)", "Virtual Reality (Sanal Gerçeklik)", "Augmented Reality (Artırılmış Gerçeklik)" ve "Mixed Reality (Karma Gerçeklik)".

Bu çerçevede, son 10 yılda (2016–2025) adı geçen teknolojilere ilişkin pazarlama alanındaki yayınlar, bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Bu kapsamda yapılan aramada pazarlama ve genişletilmiş

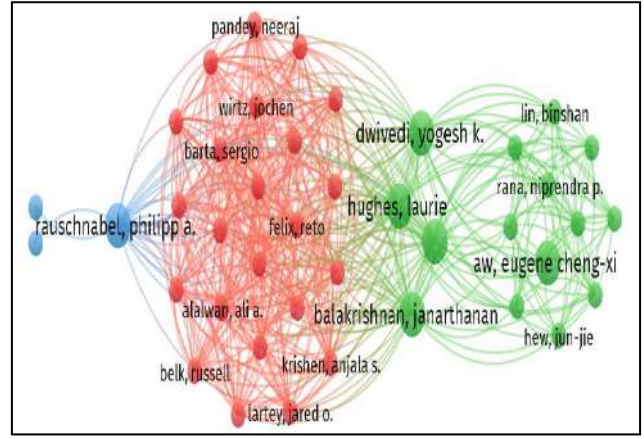
gerçeklik ile ilgili makale sayısı 9, pazarlama ve sanal gerçeklik ile ilgili makale sayısı 203, pazarlama ve artırılmış gerçeklik ile ilgili makale sayısı 232 ve son olarak pazarlama ve karma gerçeklik ile ilgili makale sayısı 13 olarak listelenmiştir. Listelenen çalışmalar en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri belirlenerek ağ haritası oluşturulmuştur. VOSviewer programı yardımıyla haritalandırılmıştır. Yapılan analizler; ortak yazar analizi (co-authorship of authors), yazarların atıf analizi (citation of authors), anahtar sözcük analizi (co-occurrence of authors keywords), ülkelerin atıf analizi (citation of countries), kurumların atıf analizi (citation of organizations) ve metinlerin bibliyografik eşleşme analizi (bibliographic coupling of documents)' dir.

3.3 Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik

Pazarlama ve genişletilmiş gerçeklik alanında yapılan akademik yayınların genel görünümünü daha ayrıntılı analiz edebilmek amacıyla WOS veri tabanında kayıtlı işletme dergileri içerisinde son 10 yılda (2016-2025) yapılmış makale araştırma makaleleri ve erken erişimdeki makaleler araştırılmış ve toplamda 9 makaleye ulaşılmıştır. İndirilen veriler VOSviewer programı (Versiyon 1.6.20) ile haritalandırılmıştır. Çalışmada öncelikle yazarlar arasındaki iş birliğini ortaya koyan ortak yazar analizi, ortak yazar analizi, makalelerde kullanılan anahtar sözcük analizi, ülkelerin almış oldukları atıfların analizi, kurumların almış oldukları atıf analizi ve metinlerin bibliyografik eşleşme analizi gerçekleştirilmiştir.

3.1.1. Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik Çalışmalarında Ortak Yazar Analizi (Co-authorship of authors)

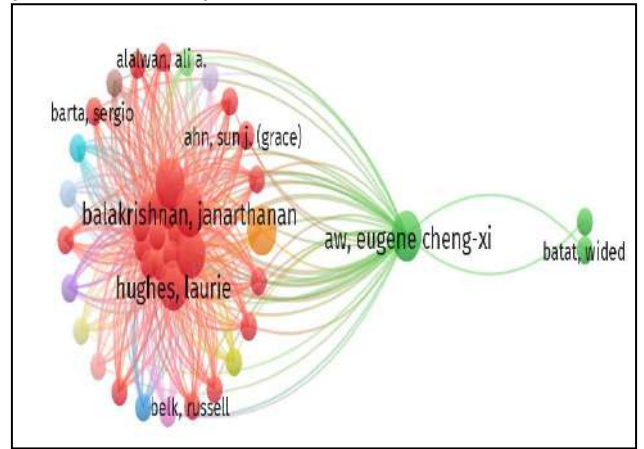
VOSviewer programı yardımıyla yapılan ortak yazarlık analizine göre, en fazla bağlantılı ve iş birliği yapan yazarları tespit etmek üzere haritalandırma yapılmıştır. Bu kapsamda olan yazar sayısı 62'den, 59'a düşmüştür. Ağdaki yazarlar içinden en çok yayını olan yazarlar Dwivedi, Y. K., Balakrishnan, J., Hughes, L. ve Jain, V. olarak göze çarparken bu yazarlar 2 yayın, 449 atıf ve 41 bağlantı gücü ile pazarlama ve genişletilmiş gerçeklik alanında en etkili yayın ağına sahip yazarlar olarak görülmektedir. VOSviewer programına aktarılan verilerden elde edilen sonuca göre, aralarında en yüksek bağlantı bulunan yazarlar 3 kümede birleştiği görülmektedir. 41 item, toplam 480 bağlantı ve toplam bağlantı gücü ise 486 dır. Yazarlar arası iş birliğine ilişkin görsel Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları

3.1.2. Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik Çalışması Yazarlarının Atıf Analizi (Citation of authors)

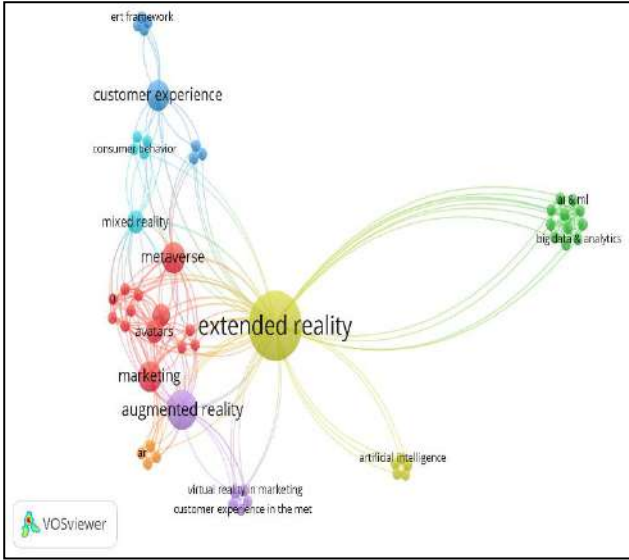
Toplam birbiriyle bağlantılı olduğu görülen 41 yazar noktasını üzerinden yapılan analizde 14 küme, 422 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 432 olarak tespit edilmiştir. En çok yayın yaparak alana katkı sunan (2 yayın) 6 yazar bulunmaktadır. Bunların almış oldukları atıf sayıları ve isimleri şöyledir; Balakrishnan, J., 449, Dwivedi, Y., 449, Hughes, L., 449, Jain, V., 449, Rauschanabel, P., 403 ve Aw A. C, 52. Bu yazarlardan Aw A. C, 44 bağlantı gücüyle en güçlü ağına sahip yazar olarak görülmektedir. Yazarlar arası atıf ağını gösteren görsel Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. Yazarların Atıf Bağları

3.1.3. Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik Çalışmalarında Anahtar Kelime Analizi (Co-occurrence of Authors Keywords)

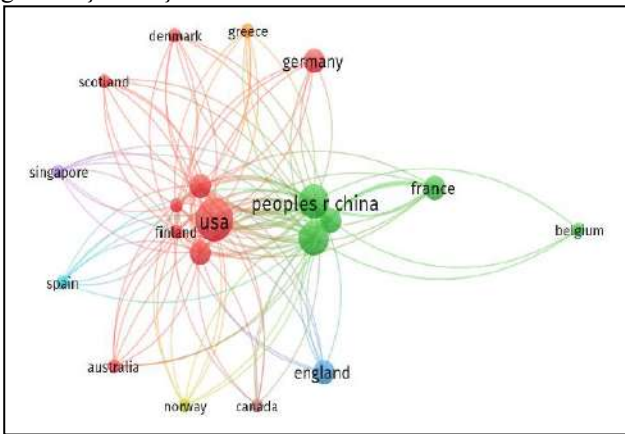
Pazarlama ve genişletilmiş gerçeklik çalışmalarında aralarında ilişki bulunan 53 anahtar kelimeye rastlanılmıştır. İlgili çalışmalarda en sık kullanılan 5 anahtar kelime; 8 tekrar ile extended reality (genişletilmiş gerçeklik), 4 tekrar ile augmented reality (artırılmış gerçeklik) 3 tekrar ile marketing (pazarlama) ve metaverse kelimeleri olduğu görülmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından en güçlü 5 ifadeler ise extended reality, augmented reality, marketing kelimeleri olmuştur. Analiz sonucunda 7 küme, 261 bağlantı ve 283 toplam bağlantı gücü bulunmuştur. Çalışmalarda kullanılan anahtar kelime bağları şekil 3'te verilmiştir.

Şekil 3. En Sık Kullanılan Anahtar Kelime Bağları

3.1.4. Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik Çalışması Yapan Ülke Atıf Analizi (Citation of Countries)

Yayınlara menşei ülkelerine göre aldıkları atıflar esas alınarak bir ağ haritası oluşturulmuştur. Bu analizde, aralarında bağlantı bulunan 20 ülke birimi değerlendirmeye dahil edilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda 8 küme, 118 bağlantı ve toplam 150 bağlantı gücü belirlenmiştir. Atıf sayısı açısından en çok dikkat çeken ülke 764 atıfla Amerika Birleşik Devletleri olurken; onu sırasıyla Çin, Hindistan, Katar ve Galler (449 atıf) ile Fransa (423 atıf) takip etmiştir. Ancak toplam bağlantı gücü incelendiğinde sıralama değişmekte; Çin ve Hindistan 33 bağlantı gücü ile ilk sırayı paylaşmakta, Malezya 27, ABD ve Katar ise 25 bağlantı gücüyle öne çıkmaktadır. Yayın sayısı bakımından ise ABD 4 yayın ile ilk sırada yer almakta; Çin ve Hindistan 3'er yayınlı, Malezya ve Katar ise 2'şer yayınlı dikkat çekmektedir. Ülkeler arası atıf ilişkilerini gösteren ağ haritası Şekil 4'te görselleştirilmiştir.

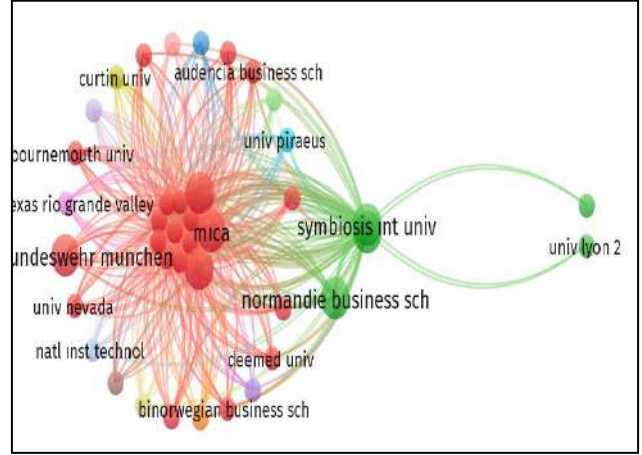

Şekil 4. Ülke Atıf Bağı

3.1.5. Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik Çalışmaları Kurum Atıf Analizi (Citation of Organizations)

Kurumlar arası atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere 57 kurumdan atıf alamayanlar çıkartılınca 40 gözlem birimi oluşmaktadır. Bu kapsamda sırasıyla kurumlar; Mudra

Institute of Communications, Ahmedabad (MICA), (449 atıf), Qatar University (449), Swensia University, (449 atıf), Normandie Business SCH (423 atıf), Univ Bundeswehr Munchen (403 atıf) olmuştur. USCI University ve Symbiosis Int Univ 2 yayın ve 52 atıf ve 44 bağlantı gücü ile en yüksek kurum olarak dikkat çekmektedir. Toplamda 14 küme, 395 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 407 olarak tespit edilmiştir. Kurumların atıf bağlantıları Şekil 5'te aşağıda verilmiştir.

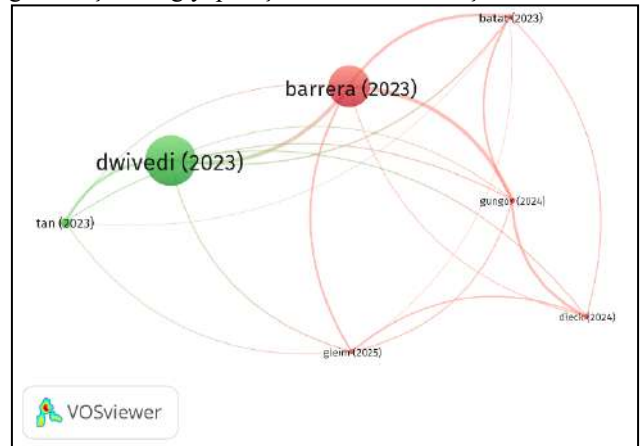

Şekil 5. Kurumların Atıf Bağları

3.1.6. Pazarlama ve Genişletilmiş Gerçeklik Metinlerinin Bibliyografik Eşleşme Analizi (Bibliographic Coupling of Documents)

Bibliyografik eşleşme, birbirinden bağımsız iki farklı çalışmanın aynı kaynağa atıfta bulunması durumunu ifade eder (Dirik ve arkadaşları, 2023). Bu analizde, en az bir kez atıf almış ve birbirleriyle bağlantı kurduğu belirlenen 7 eser birimi değerlendirmeye alınmıştır. Çalışma sonucunda 17 küme, 25.328 bağlantı ve toplamda 37.144 birimlik bağlantı gücü tespit edilmiştir.

Bibliyografik eşleşme sayısının en yüksek olduğu yayımlar arasında ilk sırada 397 ortak alıntıyla Dwivedi (2023) yer alırken; onu 300 alıntı ile Berrera (2023) ve 51 alıntı ile Tan (2023) takip etmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından ise en güçlü eserler sırasıyla Berrera (2023) – 43, Güngör (2024) – 34 ve Dwivedi (2023) – 32 birim ile öne çıkmaktadır. Eserler arasındaki bibliyografik eşleşmeleri görselleştiren ağ yapısı Şekil 6'da sunulmuştur.

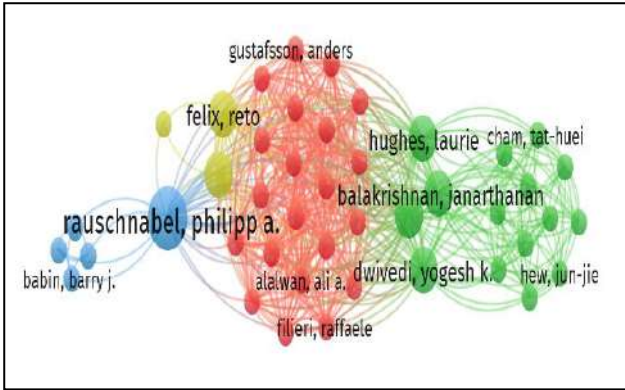
Şekil 6. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi Bağı

3.2. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik

Pazarlama ve sanal gerçeklik alanında yapılan akademik yayınların genel görünümünü daha ayrıntılı analiz edebilmek amacıyla WOS veri tabanında kayıtlı işletme dergileri içerisinde son 10 yılda (2016-2025) yapılmış makale araştırma makaleleri ve erken erişimdeki makaleler aratılmış ve toplamda 203 makaleye ulaşılmıştır. İndirilen veriler VOSviewer programı ile haritalandırılmıştır. Çalışmada öncelikle yazarlar arasındaki iş birliğini ortaya koyan ortak yazar analizi, ortak yazar analizi, makalelerde kullanılan anahtar sözcük analizi, ülkelerin almış oldukları atıfların analizi, kurumların almış oldukları atıf analizi ve metinlerin bibliyografik eşleşme analizi gerçekleştirilmiştir.

3.2.1. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik Çalışmalarında Ortak Yazar Analizi (Co-authorship of Authors)

VOSviewer programı yardımıyla yapılan ortak yazarlık analizine göre, en fazla bağlantılı ve iş birliği yapan yazarları tespit etmek üzere haritalandırma yapılmıştır. Ağdaki yazarlar içinden en çok yayını olan yazarlar 3 yayımla Rauschnabel, P. ve Cowan K.'dir. yazarların almış oldukları atıflara bakıldığında Rauschnabel, P. (627 atıf), Chu, S. C., Sauer, P., Yim, M (593 atıf), Hiyer, W., Kraume, K., Kroschke, M, Schmitt, B., Shankar, V. (455 atıf) la alanın öne çıkan yazarları olarak görülmektedir. 41 bağlantı gücü ile pazarlama ve sanal gerçeklik alanında etkili yayın ağına sahip yazarlar ise Balakrishnan, J. Dwivedi, Y. Hughes, L. Jain, V. 'dir. VOSviewer programına aktarılan verilerden elde edilen sonuca göre, aralarında en yüksek bağlantı bulunan yazarlar 4 kümede birleştiği görülmektedir. 44 item, toplam 490 bağlantı ve toplam bağlantı gücü ise 499 dir. Yazarlar arası iş birliğine ilişkin görsel Şekil 7'de verilmiştir.

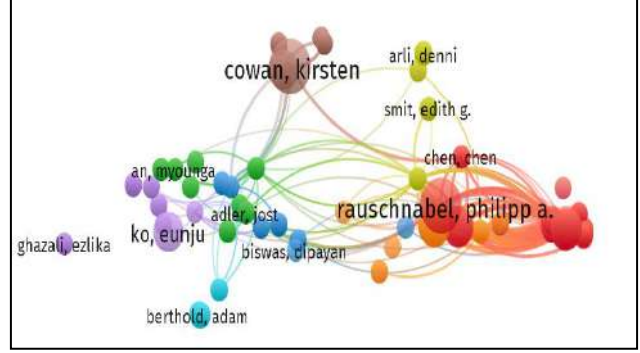
Şekil 7. Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları

3.2.2. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik Çalışması Yazarlarının Atıf Analizi (Citation of authors)

Atıf ağlarını tespit etmek üzere birbiriyle bağlantılı olduğu görülen 160 birim üzerinden yapılan analizde toplamda 8 küme, 1830 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 1959 olarak tespit edilmiştir.

En çok yayını yaparak alana katkı sunan (2 yayını) 2 yazar bulunmaktadır. Bunlar Rauschnabel, P ve Cowan K. dir. En çok atıf almış yazar ve atıf sayısı şöyledir; Rauschnabel, P (627 atıf), Chu, S., Sauer, P., Yim, M. (593 Atıf). Yazarlardan Rauschnabel, P, 140 bağlantı gücüyle en güçlü ağına sahip iken, Felix R. VE Hinsch, C. 92 bağlantı gücüyle ön plana çıkan yazarlar olarak

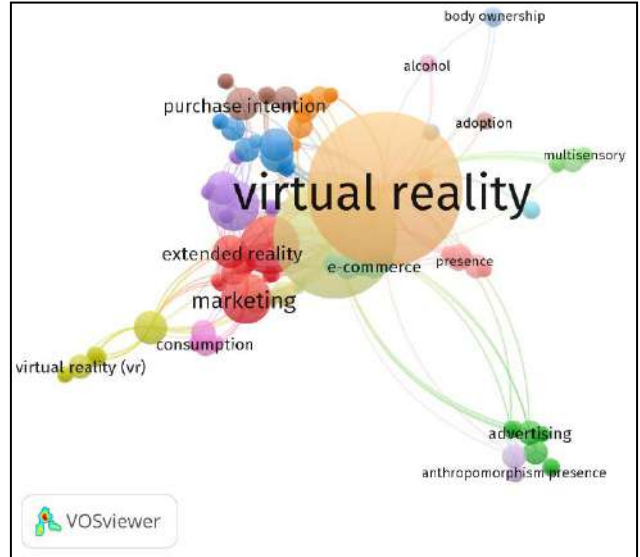
görülmektedir. Yazarlar arası atıf ağını gösteren görsel Şekil 8'de verilmiştir.

Şekil 8. Yazarların Atıf Bağları

3.2.3. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik Çalışmalarında Anahtar Kelime Analizi (Co-occurrence of Authors Keywords)

Pazarlama ve sanal gerçeklik çalışmalarında en çok kullanılan anahtar kelimelere bakıldığında 183 kelimeye rastlanılmıştır. En sık kullanılan 5 anahtar sözcüklere bakıldığında 20 tekrar ile virtual reality, (sanal gerçeklik), 15 tekrar ile augmented reality (artırılmış gerçeklik), 6 tekrar ile metaverse (sanal evren) 5 tekrar ile marketing (pazarlama) ve customer experience (tüketici deneyimi) tekrar ile kelimeleri olduğu görülmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından en güçlü 5 ifade ise virtual reality, (183), augmented reality (88), metaverse (40), marketing (33) ve customer experience (25) kelimeleri olmuştur. 19 küme, 680 bağlantı ve 723 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Çalışmalarda kullanılan anahtar kelime bağları Şekil 9'de verilmiştir.

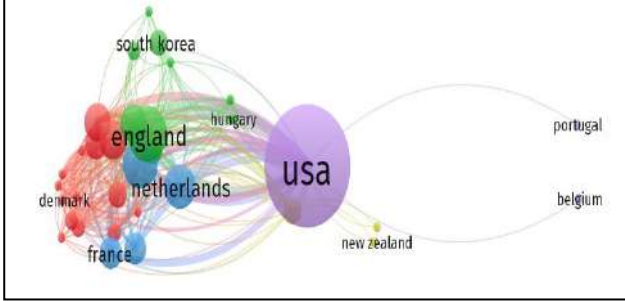

Şekil 9. Anahtar Kelime Bağları

3.2.4. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik Çalışması Yapan Ülke Atıf Analizi (Citation of Countries)

Yayınlardan menşei ülkelerine göre aldıkları atıflar temel alınarak oluşturulan ağ haritası analizinde, aralarında bibliyometrik ilişki tespit edilen 33 ülke birimine rastlanılmıştır. Analizde 5 küme, 276 bağlantı ve 660 birimlik toplam bağlantı gücü belirlenmiştir. Atıf sayıları açısından en önde gelen ülkeler sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri (3618 atıf), Almanya (1276), Birleşik Krallık (1138), Avustralya (1015) ve Hindistan (909) olarak öne

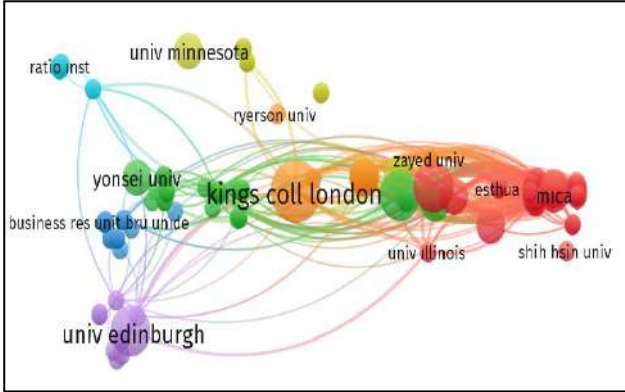
çıkılmaktadır. Ancak toplam bağlantı gücü dikkate alındığında tablo değişmekte; ABD 206 bağlantı gücüyle açık ara ilk sırada yer alırken, onu İngiltere (116), Almanya (94), Avustralya (78) ve Avusturya (74) takip etmektedir. Yayın sayısına göre sıralama incelendiğinde ise ABD 21 yayınlı en fazla üretim yapan ülke olurken; İngiltere 8, Avustralya 7, Hollanda 6 ve Almanya 5 yayınlı ile dikkat çekmektedir. Ülkeler arasında kurulan atıf temelli ilişkiler Şekil 10'da grafiksel olarak sunulmuştur.

Şekil 10. Ülkelerin Atıf Bağları

3.2.5. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik Çalışmaları Kurum Atıf Analizi (Citation of Organizations)

Kurumlar arası atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere 131 kurumdan atıf alamayanlar çıkartılınca 122 gözlem birimi kalmıştır. Bu kapsamda sırasıyla kurumlar; Texas A&M Univ (852 atıf), Univ Bundeswehr Munchen (627), Canisius Coll, (593 atıf), Depaul Univ (593) ve Univ Massachusetts (593) olmuştur. Kings Coll London 4 yayınlı en çok yayına sahip kurum olurken, 124 bağlantı gücü ile en yüksek kurum Univ Bundeswehr Munchen olarak dikkat çekmektedir. Analizde 7 küme, 1420 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 1542 olarak tespit edilmiştir. Kurumların atıf bağları gösteren Şekil 11'de aşağıda verilmiştir.

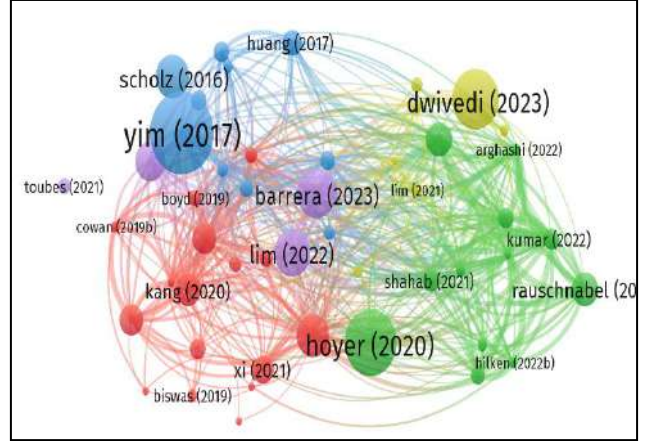
Şekil 11. Kurumların atıf bağları

3.2.6. Pazarlama ve Sanal Gerçeklik Metinlerinin Bibliyografik Eşleşme Analizi (Bibliographic Coupling of Documents)

Bibliyografik eşleşme, iki bağımsız çalışmanın aynı kaynağa atıfta bulunması durumunu ifade eder (Dirik ve ark., 2023). Bu analizde, en az bir atıf almış ve birbirleriyle bağlantı kurduğu belirlenen 50 eser dikkate alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre analizde 5 küme, 760 bağlantı ve toplam 2.786 bağlantı gücü tespit edilmiştir.

En fazla bibliyografik eşleşme içeren yayınlar sırasıyla Yim (2017) 593 ortak alıntı ile ilk sırada yer almakta; onu Hoyer (2020) 455 alıntı ve Dwivedi (2023) 397 alıntı ile takip etmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından en güçlü

eserler ise Wedel (2020) 267, Kumar (2022) 259 ve Barrera (2023) 255 bağlantı gücü ile öne çıkmaktadır. Söz konusu metinler arasında oluşan bibliyografik eşleşme yapısı Şekil 12'de grafiksel olarak sunulmuştur.

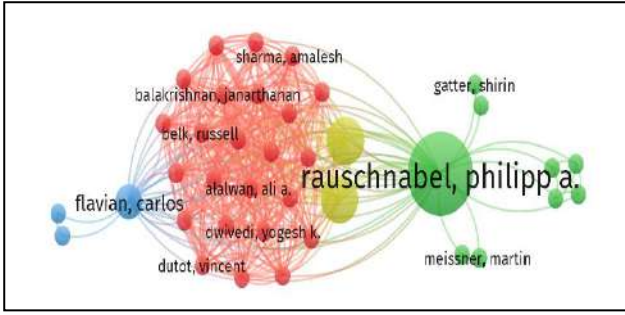
Şekil 12. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi Bağları

3.3. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik

Pazarlama ve artırılmış gerçeklik alanında yapılan akademik yayınların genel görünümünü daha ayrıntılı analiz edebilmek amacıyla WOS veri tabanında kayıtlı işletme dergileri içerisinde son 10 yılda (2016-2025) yapılmış makale araştırma makaleleri ve erken erişimdeki makaleler aratılmış ve toplamda 223 makaleye ulaşılmıştır. İndirilen veriler VOSviewer programı ile haritalandırılmıştır. Çalışmada öncelikle yazarlar arasındaki iş birliğini ortaya koyan ortak yazar analizi, ortak yazar analizi, makalelerde kullanılan anahtar sözcük analizi, ülkelerin almış oldukları atıfların analizi, kurumların almış oldukları atıf analizi ve metinlerin bibliyografik eşleşme analizi gerçekleştirilmiştir.

3.3.1. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik Çalışmalarında Ortak Yazar Analizi (Co-authorship of authors)

VOSviewer programı yardımıyla yapılan ortak yazarlık analizine göre, en fazla bağlantılı ve iş birliği yapan yazarları tespit etmek üzere haritalandırma yapılmıştır. Bu kapsamda olan yazar sayısı 173 tür. Ağdaki yazarlar içinden en çok yayını olan yazar 6 yayınlı Rauschnabel, P. dir. Yazarların almış oldukları atıflara bakıldığında Rauschnabel, P. (1290 atıf), Felix, R. ve Hinsch, C. (936), Chylinski, K., Hilken T., De Ruyter, K. (669) atıf ile alanın öne çıkan yazarları olarak görülmektedir. 39 bağlantı gücü ile pazarlama ve artırılmış gerçeklik alanında en etkili yayın ağına sahip yazarlar ise Rauschnabel, P. (39) ve Felix, R. ve Hinsch, C. (31)'dir. VOSviewer programına aktarılan verilerden elde edilen sonuca göre, aralarında en yüksek bağlantı bulunan yazarlar 4 kümede birleştiği görülmektedir. 38 item, toplam 397 bağlantı ve toplam bağlantı gücü ise 403 dir. Yazarlar arası iş birliğine ilişkin görsel Şekil 13'te sunulmuştur.

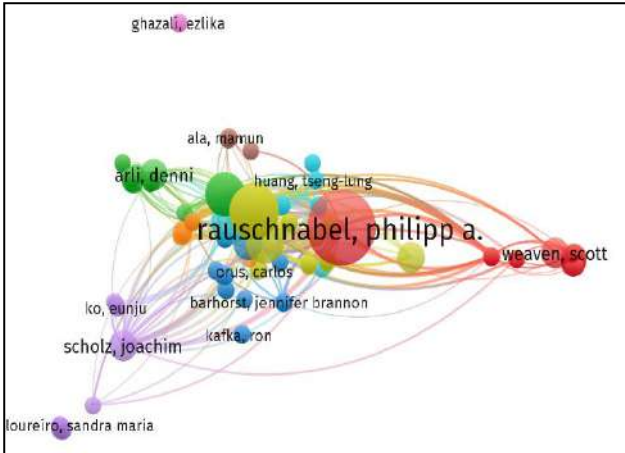

Şekil 13. Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları

3.3.2. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik Çalışması Yazarlarının Atıf Analizi (Citation of authors)

Atıf ağlarını tespit etmek üzere yapılan analizde yazar sayısı 167'den 155'e düşmüştür. Toplam birbiriyile bağlantılı olduğu görülen 155 ortak yazar noktasında yapılan analizde toplamda 8 küme, 2053 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 2726 olarak görülmüştür.

En çok yayın yaparak alana katkı sunan (6 yayın) ile Rauschanabel, P bulunmaktadır. En çok atıf almış yazar ve atıf sayıları şöyledir; Rauschanabel, P (1290), Felix R. (936) ve Hinsch, C. (936), Chylinski, M. (669), De Ruyter, K. (669) Hilken, T. (669). Yazarlardan Rauschanabel, P, 270 bağlantı gücüyle en güçlü ağa sahip iken, Chylinski, M. De Ruyter, K. ve Hilken, T. 229 bağlantı gücüyle ön plana çıkan yazarlar olarak görülmektedir. Yazarlar arası atıf ağını gösteren görsel Şekil 14'te verilmiştir.

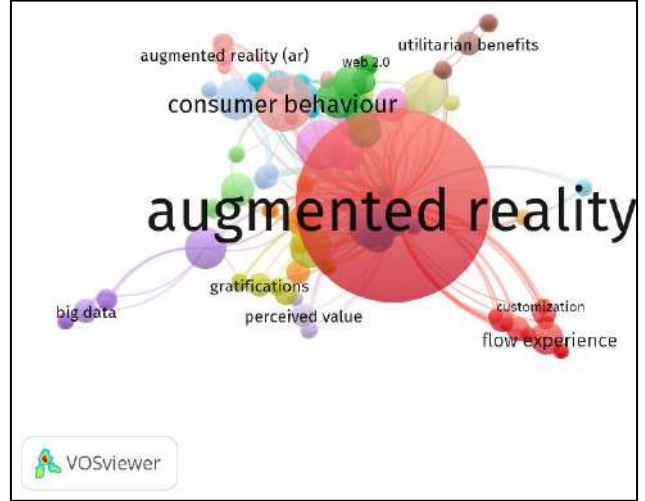

Şekil 14. Yazarların Atıf ağları

3.3.3. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik Çalışmalarında Anahtar Kelime Analizi (Co-occurrence of Authors Keywords)

Pazarlama ve artırılmış gerçeklik çalışmalarında kullanılan anahtar kelime sayısı 200 dür. Artırılmış gerçeklik ve pazarlama ilgili yayınlarda en sık ktekrarlanan 5 anahtar sözcüğe bakıldığında 27 tekrar ile augmented reality (artırılmış gerçeklik), customer behavior 6 tekrar, virtual reality, (sanal gerçeklik), 5 tekrar ile sosyal media ve retail (perakende) 4 tekrar olduğu görülmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından en güçlü 5 ifade ise augmented reality 141, customer behaviour 33, soscial media 31, virtual reality 28 ve mobile marketing 23 kelimeleri olmuştur. Yapılan analizlerde 17 küme, 815 bağlantı ve 846 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir.

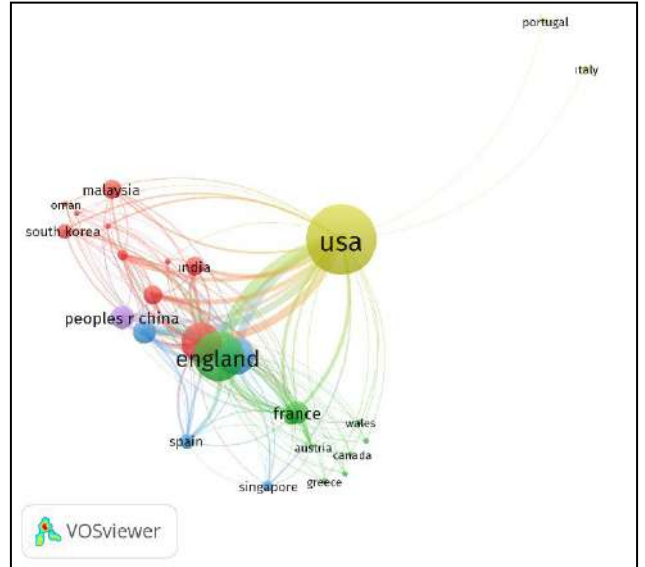
Çalışmalarda kullanılan anahtar kelime bağları şekil 15'te verilmiştir.

Şekil 15. Anahtar Kelime Bağları

3.3.4. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik Çalışması Yapan Ülke Atıf Analizi (Citation of Countries)

Yayınlarnın menşei ülkelerine göre aldıkları atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere aralarında ilişki bulunan 27 ülke birimi üzerinde analiz yapılmıştır. 5 küme, 276 bağlantı ve 660 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla atıf alan ülkeler; ABD (4594), İngiltere (2435), Almanya (2161), Avusturalya (1972) ve Fransa (1423) olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından ABD (302), İngiltere (287), Avusturalya (182), Almanya (176), Hollanda (139) bağlantı gücüne sahip ülkeler olarak ön palana çıkmaktadır. Eser sayısı sırlamasına bakıldığında ABD (20 yayın) İngiltere (13 yayın), Avusturalya (10), Almanya (9) Hollanda, Fransa, Çin (5) yayın şeklindedir. Ülkelerin Atıf Bağlarını Şekil 16'da sunulmuştur.

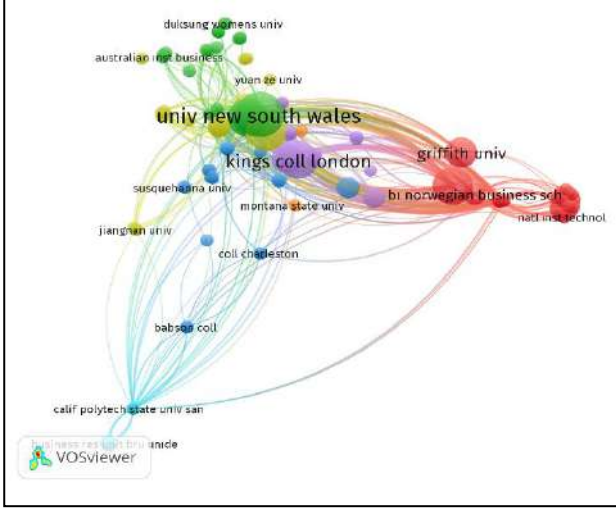

Şekil 16. Ülkelerin Atıf Bağları

3.3.5. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik Çalışmaları Kurum Atıf Analizi (Citation of Organizations)

Kurumlar arası atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere aralarında ilişki bulunan 131 kurumdan atıf alamayanlar çıkartılınca 122 gözlem birimi oluşmaktadır. Bu kapsamda sırasıyla kurumlar; Univ Texas Rio Grande Valley (1038), Grand Valley State Univ (936), Texas A&M Univ (852)

Univ Bundeswehr Munchen (845) ve Univ New South Wales (788) olmuştur. Univ New South Wales 5 yayınlı en çok yayına sahip kurum olurken, 195 bağlantı gücü ile en yüksek kurum olarak dikkat çekmektedir. Toplamda 7 küme, 1418 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 1855 olarak tespit edilmiştir. Kurumların atıf bağları gösteren Şekil 17'de verilmiştir.

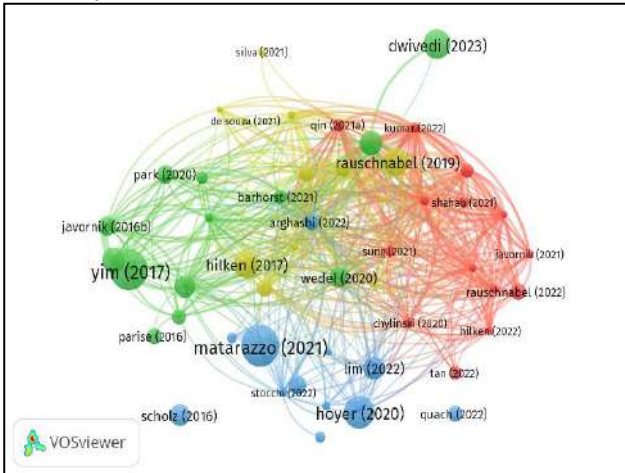
Şekil 17. Kurumların Atıf Bağları

3.3.6. Pazarlama ve Artırılmış Gerçeklik Metinlerinin Bibliyografik Eşleşme Analizi (Bibliographic Coupling of Documents)

Bibliyografik eşleşme, birbirinden bağımsız iki farklı çalışmanın ortak bir kaynağa atıf yapması durumunu ifade eder (Dirik ve ark., 2023). Bu kapsamda, en az bir atıf almış ve birbirleriyle bağlantı kurduğu belirlenen 51 eser üzerine yapılan analiz sonucunda; 5 farklı küme, 760 bağlantı ve toplamda 2.786 bağlantı gücü ortaya konmuştur.

En yüksek bibliyografik eşleşme sayısına sahip yayınlar arasında ilk sırada 599 alıntı ile Matarazzo (2021) yer almaktadır. Bu yayını sırasıyla Yim (2017) 593 alıntı, Hoyer (2020) 455 alıntı, Dwivedi (2023) 397 alıntı ve Hilken (2017) 374 alıntı ile takip etmektedir.

Bağlantı gücü açısından öne çıkan çalışmalar ise; Kumar (2022) 493 birimle ilk sırada yer alırken, onu Arghashi (2022) 423 ve Kowalczyk (2021) 420 bağlantı gücü ile izlemektedir. Söz konusu eserler arasında kurulan bibliyografik eşleşme ağ yapısı Şekil 18'de görsel olarak sunulmuştur.

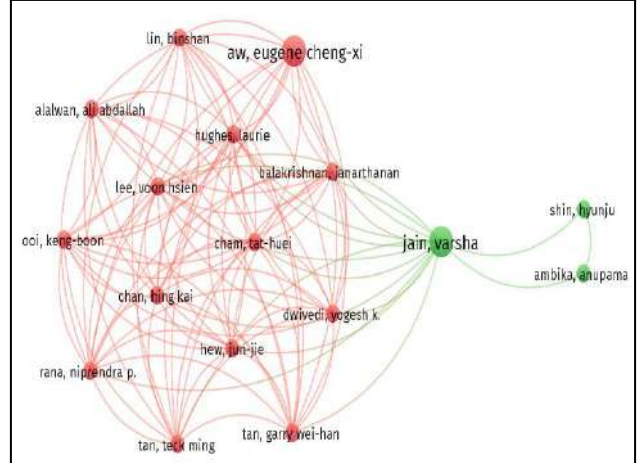
Şekil 18. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi Bağları

3.4. Pazarlama ve Karma Gerçeklik

Pazarlama ve artırılmış gerçeklik alanında yapılan akademik yayınların genel görünümünü daha ayrıntılı analiz edebilmek amacıyla WOS veri tabanında kayıtlı işletme dergileri içerisinde son 10 yılda (2016-2025) yapılmış makale araştırma makaleleri ve erken erişimdeki makaleler aratılmış ve toplamda 13 makaleye ulaşılmıştır. İndirilen veriler WOSviewer programı ile haritalandırılmıştır. Çalışmada öncelikle yazarlar arasındaki iş birliğini ortaya koyan ortak yazar analizi, ortak yazar analizi, makalelerde kullanılan anahtar sözcük analizi, ülkelerin almış oldukları atıfların analizi, kurumların almış oldukları atıf analizi ve metinlerin bibliyografik eşleşme analizi gerçekleştirilmiştir.

3.4.1. Pazarlama ve Karma Gerçeklik Çalışmalarında Ortak Yazar Analizi (Co-authorship of authors)

VOSviewer programı yardımıyla yapılan ortak yazarlık analizine göre, en fazla bağlantılı ve iş birliği yapan yazarları tespit etmek üzere haritalandırma yapılmıştır. Bu kapsamda olan yazar sayısı 61'den 58'e düşmüştür. Ağdaki yazarlar içinden en çok yayını olan yazar 2 yayınlı Jain, V. ve Aw E. C.'dir. Yazarların almış oldukları atıflara bakıldığında 455 atıf alan Hoyer, W., Kraume, K., Kroschke, M., Schmitt, B. ve Shankar, V., alanın öne çıkan yazarları olarak görülmektedir. 16 bağlantı gücü ile pazarlama ve karma gerçeklik alanında en etkili yayın ağına sahip yazarlar ise Jain, V.'dir. VOSviewer programına aktarılan verilerden elde edilen sonuca göre, aralarında en yüksek bağlantı bulunan yazarlar 2 kümede birleştiği görülmektedir. 17 item, toplam 108 bağlantı ve toplam bağlantı gücü ise 403'dür. Yazarlar arası iş birliğine ilişkin görsel Şekil 19'da verilmiştir.

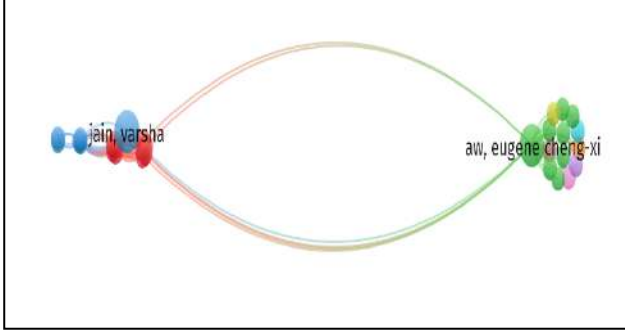

Şekil 19. Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları

3.4.2. Pazarlama ve Karma Gerçeklik Çalışması Yazarlarının Atıf Analizi (Citation of authors)

Atıf ağlarını tespit etmek üzere ağ haritası çıkarılmıştır. Bu kapsamda henüz atıf alamayan yazarlar çıkartılınca yazar sayısı 61'den 58'e düşmüştür. En çok yayın yaparak alana katkı sunan (2 yayını ile) Aw E. C.'di. Aw, E. C aynı zamanda en yüksek bağlantı gücüne (19) sahip yazar olarak da göze çarpmaktadır. Toplam birbiriyle bağlantılı olduğu görülen 30 birim üzerinden yapılan analizde toplamda 9

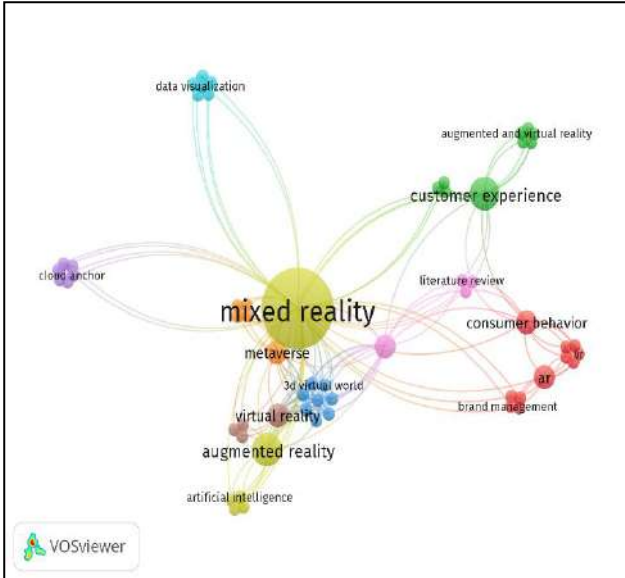
küme, 68 bağlantı tespit edilmiştir. Yazarlar arası atıf ağını gösteren görsel Şekil 20’de verilmiştir.

Şekil 20. Yazarların Atıf ağları

3.4.3. Pazarlama ve Karma Gerçeklik Çalışmalarında Anahtar Kelime Analizi (Co-occurrence of Authors Keywords)

Pazarlama ve karma gerçeklik çalışmalarında kullanılan anahtar kelimeler 59 adet listelenmiştir. Karma gerçeklik ve pazarlama ilgili yayınlarda en sık tekrarlanan 5 anahtar sözcüklere bakıldığında 9 tekrar ile mixed reality (karma gerçeklik), 3 tekrarla augmented reality (artırılmış gerçeklik) ve customer experience (tüketici deneyimi) 2 tekrarla extended reality (genişletilmiş gerçeklik) metaverse (sanal evren) ve virtual reality (sanal gerçeklik) olduğu görülmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından en güçlü 5 ifade ise, mixed reality 54, augmented reality 22, extended reality 18, metaverse ve virtual reality 17, kelimeleri olmuştur. Yapılan analiz neticesinde toplam 9 küme, 240 bağlantı ve 247 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Çalışmalarda kullanılan anahtar kelime bağları Şekil 21’de verilmiştir.

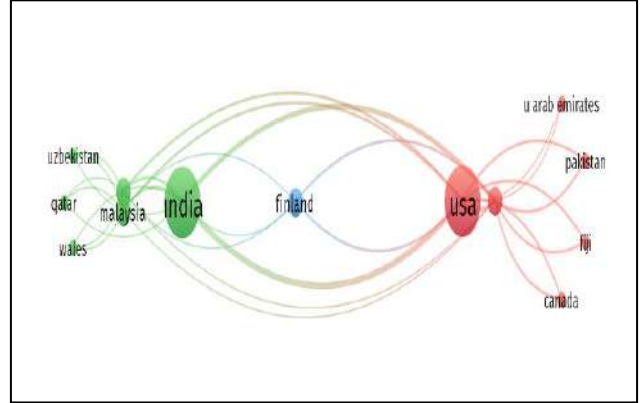

Şekil 21. Anahtar Kelime Bağları

3.4.4. Pazarlama ve Karma Gerçeklik Çalışması Yapan Ülke Atıf Analizi (Citation of Countries)

Yayınlardan menşei ülkelere göre aldıkları atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere aralarında ilişki bulunan 19 ülke biriminde analiz yapılmıştır. ABD (954), Almanya (826), İngiltere (137), Hindistan (130) ve Finlandiya (95) en fazla atıf alan ülkeler olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından ABD (21), Almanya (18), Hindistan (17) Malezya ve Çin (11) bağlantı gücüne sahip ülkeler olarak ön plana

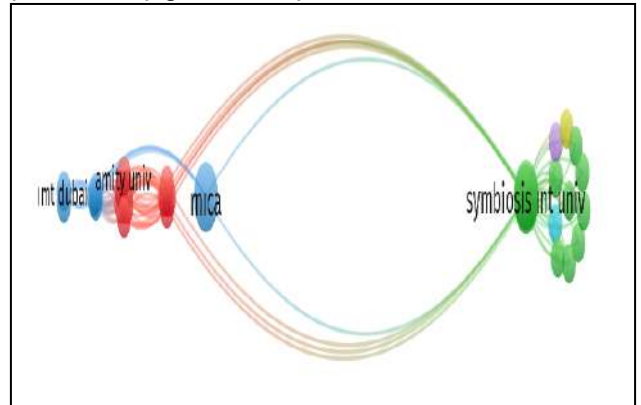
çıkılmaktadır. Eser sayısı olarak ise sıralama ABD ve Hindistan (6) yayın ile öne çıkarken diğer ülkeler iki ve daha az yayına sahiptir. Haritalamada 13 item (ülke noktası), 3 küme, 32 bağlantı ve 54 toplam bağlantı gücü görülmüştür. Ülkelerin Atıf Bağlarını Şekil 22’de sunulmuştur.

Şekil 22. Ülkelerin Atıf Bağları

3.4.5. Pazarlama ve Karma Gerçeklik Çalışmaları Kurum Atıf Analizi (Citation of Organizations)

Kurumlar arası atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere aralarında ilişki bulunan 46 kurumdan atıf alamayanlar çıkartılınca 43 gözlem birimi oluşmaktadır. Bu kapsamda 455 atıflı dört kurum bulunmaktadır bunlar; Colombia Univ., Texas A&M Univ., Univ Munster, Univ Texas Austin’dir. Mudra Institute of Communications, Ahmedabad (MICA), Symbiosis Int Univ, USCI Univ., 2 yayınlara en çok yayına sahip kurum olurken, 18 bağlantı gücü ile en yüksek iki kurum Symbiosis Int Univ, USCI Univ., olarak dikkat çekmektedir. Toplamda 29 kurum noktası, 6 küme, 84 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 85 olarak tespit edilmiştir. Kurumların atıf bağları gösteren Şekil 23’te aşağıda verilmiştir.

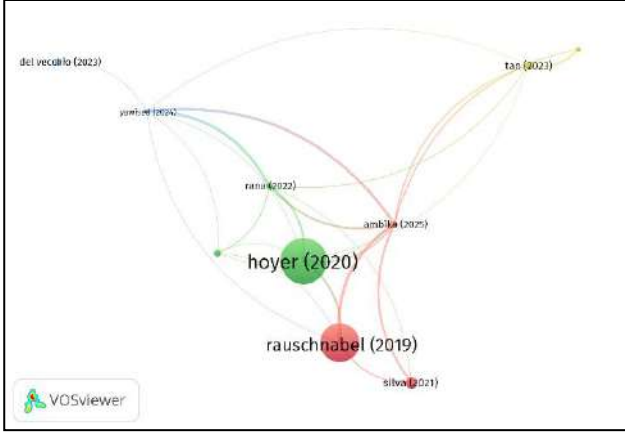
Şekil 23. Kurumların Atıf Bağları

3.4.6. Pazarlama ve Karma Gerçeklik Metinlerinin Bibliyografik Eşleşme Analizi (Bibliographic Coupling of Documents)

Bibliyografik eşleşme, birbirinden bağımsız iki kaynağın aynı esere atıfta bulunması durumunu ifade eder (Dirik ve ark., 2023). En az bir atıf almış ve birbirleriyle bağlantı kurmuş 12 eser üzerinden yapılan analizde, 10 yazar, 4 küme, 24 bağlantı ve toplam 73 bağlantı gücü tespit edilmiştir.

En yüksek bibliyografik eşleşme sayısına sahip yayınlar arasında Hoyer (2020) 455 alıntı ile ilk sırada yer almakta;

onu Rauschnabel (2019) 371 ve Silva (2021) 89 alıntı ile takip etmektedir. Bağlantı gücü açısından en öne çıkan eserler ise Ambika (2025) 35 birimle başı çekmekte, ardından Rana (2022) 22 ve Yawiset (2024) 19 bağlantı gücü ile gelmektedir. Metinler arasındaki bibliyografik eşleşme ilişkilerini gösteren ağ yapısı Şekil 24'te sunulmuştur.

Şekil 24. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi Bağ

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, pazarlama alanında sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR), karma gerçeklik (MR) ve genişletilmiş gerçeklik (XR) teknolojilerinin akademik literatürdeki yansımalarını kapsamlı biçimde ortaya koymak amacıyla bibliyometrik analiz yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Web of Science (WOS) veri tabanında 2016–2025 yılları arasında yayımlanan ilgili çalışmalar incelenmiş; VOSviewer programı kullanılarak yazar, ülke, kurum, anahtar kelime ve metin düzeyinde haritalandırılmalar yapılmıştır.

Analiz sonuçları, gerçeklik teknolojilerinin pazarlama alanında yükselen bir araştırma trendi olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle Rauschnabel, Dwivedi, Balakrishnan, Cowan gibi yazarlar; ABD, Almanya, İngiltere, Hindistan gibi ülkeler ve Texas A&M, Univ Bundeswehr Munchen, Univ New South Wales gibi üniversiteler yayın sayısı ve bağlantı gücü bakımından öne çıkmaktadır. Ayrıca augmented reality, virtual reality, metaverse, customer experience gibi anahtar kelimeler, çalışmaların odaklandığı temel temaları oluşturmaktadır. Bu bağlamda gerçeklik teknolojilerinin sadece teknolojik yenilik değil, aynı zamanda pazarlama uygulamalarını ve stratejilerini yeniden şekillendiren dönüşümcü bir unsur haline geldiği söylenebilir. Bu teknolojiler, tüketici deneyimlerini zenginleştirmekte, müşteri etkileşimini artırmakta ve markaların değer önerilerini güçlendirmektedir.

Gelecek çalışmalara yönelik öneriler açısından bakıldığında, özellikle XR ve MR gibi hızla gelişen gerçeklik teknolojilerinin pazarlama literatüründe yeterince değinilmediği görülmektedir. Bu nedenle, bu alanlarda hem niteliksel hem niceliksel yöntemlerle daha kapsamlı araştırmalar yapılması gerekmektedir. Ayrıca, gerçeklik teknolojileri ile tüketici davranışları arasında kurulan bağların daha iyi anlaşılabilmesi için marka sadakati, satın alma niyeti gibi kritik değişkenleri açıklayan yeni teorik modeller geliştirilmesi önem taşımaktadır.

Sektörel uygulamalar açısından perakende, turizm, moda ve eğlence gibi farklı alanlarda gerçeklik teknolojilerinin etkisini ölçen karşılaştırmalı vaka çalışmaları gerçekleştirilebilir. Bu sayede, teknolojilerin farklı bağlamlarda nasıl şekillendiği ve müşteri deneyimine katkısı daha net ortaya konulabilir.

Uygulama alanında ise; pazarlama profesyonellerinin, gerçeklik teknolojilerini dijital pazarlama stratejilerine aktif bir şekilde entegre etmeleri büyük önem taşımaktadır. Örneğin, sanal prova odaları, artırılmış gerçeklik destekli ürün tanıtımları ve kişiselleştirilmiş AR kampanyaları gibi araçların kullanılması müşteri deneyimini doğrudan zenginleştirebilir. Ayrıca, e-ticaret platformlarının bu teknolojileri kullanarak müşterilere interaktif ve sürükleyici alışveriş deneyimleri sunmaları rekabet avantajı sağlayabilir. İşletmelerin, XR uygulamalarından elde edilen müşteri verilerini analiz ederek tüketici davranışlarını daha iyi anlaması ve pazarlama stratejilerini buna göre uyarlaması da pratikte önemli bir fayda yaratacağı düşünülmektedir.

Politika yapıcılar ve paydaşlar açısından ise; uluslararası iş birlikleri ve disiplinlerarası araştırmaların desteklenmesi kritik bir rol oynamaktadır. Üniversite-sanayi iş birliklerinin artırılması, bilgi üretiminin ve teknolojik gelişmelerin küresel ölçekte çeşitlendirilmesini sağlayacaktır. Ayrıca, kamu ve özel sektörün ortaklaşa düzenleyeceği eğitim programları ve atölyeler aracılığıyla, pazarlama alanında gerçeklik teknolojilerinin kullanımı teşvik edilmeli ve uzmanlık geliştirilmelidir.

Sonuç olarak, gerçeklik teknolojileri pazarlama alanında sadece yenilikçi araçlar değil, aynı zamanda deneyim ekonomisini şekillendiren temel unsurlar haline gelmiştir. Bu çalışma, akademik literatürdeki eğilimleri ve aktörleri analiz ederek hem araştırmacılar hem uygulayıcılar için yol gösterici bir çerçeve sunmaktadır. Elde edilen bulgular, yeni çalışmalar için sağlam bir temel oluşturmakta ve literatüre stratejik katkılar sağlamaktadır. Ancak, sadece WOS veri tabanının kullanılması çalışmanın bir kısmını oluşturmaktadır.

Kaynaklar

- Alajmi, Q., Al-Sharafi, M. A., & Abuali, A. (2020). Smart learning gateways for Omani HEIs towards educational technology: Benefits, challenges and solutions. *International Journal of Information Technology and Language Studies*, 4(1), 12–17.
- Ambika, A., Shin, H., & Jain, V. (2025). Immersive technologies and consumer behavior: A systematic review of two decades of research. *Australian Journal of Management*, 50(1), 55–79.
- Arghashi, V., & Yuksel, C. A. (2022). Interactivity, inspiration, and perceived usefulness! How retailers' AR-apps improve consumer engagement through flow. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64, 102756.
- Barnes, S. (2016). Understanding virtual reality in marketing: Nature, implications and potential. *SSRN*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2909100>
- Barrera, K. G., & Shah, D. (2023). Marketing in the metaverse: Conceptual understanding, framework, and research agenda. *Journal of Business Research*, 155, 113420.

- Biercewicza, K. (2024). Using mixed reality for green marketing strategies: Bibliometric analysis. *Procedia Computer Science*, 246, 5488–5497.
- Breidbach, C. F., Brodie, R., & Hollebeek, L. (2014). Beyond virtuality: From engagement platforms to engagement ecosystems. *Managing Service Quality*, 24(6), 592–611.
- Chen, H., Li, H., & Pirkkalainen, H. (2024). How extended reality influences e-commerce consumers: A literature review. *Electronic Commerce Research and Applications*, 65, 101404. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2024.101404>
- Choi, H., & Lee, H. (2024). Literature review of extended reality research in consumer experience: Insight from semantic network analysis and topic modeling. *Asia Marketing Journal*, 26(1). <https://doi.org/10.53728/2765-6500.1627>
- Crogman, H. T., Cano, V. D., Pacheco, E., Sonawane, R. B., & Boroon, R. (2025). Virtual reality, augmented reality, and mixed reality in experiential learning: Transforming educational paradigms. *Education Sciences*, 15(3), 303. <https://doi.org/10.3390/educsci15030303>
- Darshan, S., Sangeetha, P., & Raghu, R. (2023, January 19–20). Applications of AR and VR in marketing: A case study perspective. *International Conference on New Age Marketing: Catalyzing Transformation Through Innovation, Technology, Analytics & Sustainability*.
- Dastane, O., Aggarwal, S., Jha, S., & Aw, E. C.-X. (2025). Customer service experience in extended reality: A multi-method literature review. *Journal of Services Marketing*, 39(5), 569–582. <https://doi.org/10.1108/JSM-09-2024-0495>
- De Regt, A., Plangger, K., & Barnes, S. J. (2021). Virtual reality marketing and customer advocacy: Transforming experiences from storytelling to story-doing. *Journal of Business Research*, 136, 513–522.
- De Ruyter, K., Heller, J., Hilken, T., Chylinski, M., Keeling, D. I., & Mahr, D. (2020). Seeing with the customer's eye: Exploring the challenges and opportunities of AR advertising. *Journal of Advertising*, 49(2), 109–124.
- Dirik, D., Eryilmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-truth kavramı üzerine yapılan çalışmaların vosviewer ile bibliyometrik analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4(2), 164-188.
- Drossis, G., & Stephanidis, C. (2018). Enriching mixed reality systems with mobile applications. In C. Stephanidis (Ed.), *HCI International 2018 – Posters' Extended Abstracts. Communications in Computer and Information Science* (Vol. 851). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92279-9_32
- Dwivedi, Y. K., Hughes, L., Baabdullah, A. M., Ribeiro-Navarrete, S., Giannakis, M., Al-Debei, M. M., ... & Wamba, S. F. (2022). Metaverse beyond the hype: Multidisciplinary perspectives on emerging challenges, opportunities, and agenda for research, practice and policy. *International Journal of Information Management*, 66, 102542.
- Dwivedi, Y. K., Hughes, L., Wang, Y., Alalwan, A. A., Ahn, S. J., Balakrishnan, J., ... & Wirtz, J. (2023). Metaverse marketing: How the metaverse will shape the future of consumer research and practice. *Psychology & Marketing*, 40(4), 750–776.
- Egieya, Z. E., Ewuga, S. K., Adegbite, A. O., & Oke, T. T. (2023). The role of virtual and augmented reality in modern marketing: A critical review. *Computer Science & IT Research Journal*, 4(3), 244–272. <https://doi.org/10.51594/csitrj.v4i3.660>
- Hilken, T., Chylinski, M., Keeling, D. I., Heller, J., de Ruyter, K., & Mahr, D. (2022). How to strategically choose or combine augmented and virtual reality for improved online experiential retailing. *Psychology & Marketing*, 39(3), 495–507.
- Hilken, T., Keeling, D. I., Chylinski, M., De Ruyter, K., Golf Papez, M., Heller, J., ... & Alimamy, S. (2022). Disrupting marketing realities: A research agenda for investigating the psychological mechanisms of next-generation experiences with reality-enhancing technologies. *Psychology & Marketing*, 39(8), 1660–1671.
- Hoyer, W. D., Kroschke, M., Schmitt, B., Kraume, K., & Shankar, V. (2020). Transforming the customer experience through new technologies. *Journal of Interactive Marketing*, 51(1), 57–71.
- Kannan, P. K., & Li, H. A. (2017). Digital marketing: A framework, review and research agenda. *International Journal of Research in Marketing*, 34, 22–45.
- Khan, S. (2023). Extended reality: Bringing the 3Rs together. In *Extended Reality for Healthcare Systems: Recent Advances in Contemporary Research* (pp. 1–13).
- Khanal, K. (2024). Leveraging virtual reality (VR) and augmented reality (AR) for enhanced tourism and event marketing: A data-driven approach. In *Marketing and Big Data Analytics in Tourism and Events* (pp. 99–113).
- Kowalczyk, P., Siepmann, C., & Adler, J. (2021). Cognitive, affective, and behavioral consumer responses to augmented reality in e-commerce: A comparative study. *Journal of Business Research*, 124, 357–373.
- Kumar, H. (2022). Augmented reality in online retailing: A systematic review and research agenda. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 50(4), 537–559.
- Kumar, V., Dixit, A., Javalgi, R. R. G., & Dass, M. (2016). Research framework, strategies, and applications of intelligent agent technologies (IATs) in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 44(1), 24–45.
- Lee, H., Xu, Y., & Porterfield, A. (2020). Consumers' adoption of AR-based virtual fitting rooms: From the perspective of theory of interactive media effects. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 25(1), 45–62.
- Matarazzo, M., Penco, L., Profumo, G., & Quaglia, R. (2021). Digital transformation and customer value creation in Made in Italy SMEs: A dynamic capabilities perspective. *Journal of Business Research*, 123, 642–656.
- Mordor Intelligence (2025). Extended Reality (XR) Market Size & Share Analysis- Growth Trends & Forecasts (2025-2030). Erişim Adresi <https://www.mordorintelligence.com/industry->

[reports/extended-reality-xr-market](#). Erişim Tarihi: 17.10.2025

- Ostrom, A. L., Parasuraman, A., Bowen, D. E., Patrício, L., & Voss, C. A. (2015). Service research priorities in a rapidly changing context. *Journal of Service Research*, 18(2), 127–159.
- Ozturkcan, S. (2021). Service innovation: Using augmented reality in the IKEA place app. *Journal of Information Technology Teaching Cases*, 11(1), 8–13.
- Öztürk, E. S. (2025). Genişletilmiş gerçekliğin (XR) günümüz reklamcılığı ve tüketicileri üzerindeki etkisi: Yıkıcı bir pazarlama stratejisi olarak XR reklamcılığı ve reklam psikolojisi üzerinden tüketiciler üzerindeki etkileri üzerine bir araştırma. 4. *BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 0(26), 107–123. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1645104>
- Patrício, L., Fisk, R. P., Falcão E Cunha, J., & Constantine, L. (2011). Multilevel service design: From customer value constellation to service experience blueprinting. *Journal of Service Research*, 14(2), 180–200.
- Rana, J., Gaur, L., Singh, G., Awan, U., & Rasheed, M. I. (2022). Reinforcing customer journey through artificial intelligence: A review and research agenda. *International Journal of Emerging Markets*, 17(7), 1738–1758.
- Rauschnabel, P. A., Babin, B. J., tom Dieck, M. C., Krey, N., & Jung, T. (2022). What is augmented reality marketing? Its definition, complexity, and future. *Journal of Business Research*, 142, 1140–1150.
- Rauschnabel, P. A., Felix, R., & Hinsch, C. (2019). Augmented reality marketing: How mobile AR-apps can improve brands through inspiration. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 49, 43–53.
- Rawson, A., Duncan, E., & Jones, C. (2013). The truth about customer experience. *Harvard Business Review*, 91(9), 90–98.
- Shahab, M. H., Ghazali, E., & Mohtar, M. (2021). The role of elaboration likelihood model in consumer behaviour research and its extension to new technologies: A review and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), 664–689.
- Silva, E. S., & Bonetti, F. (2021). Digital humans in fashion: Will consumers interact? *Journal of Retailing and Consumer Services*, 60, 102430.
- Tan, G. W.-H., et al. (2023). Metaverse in marketing and logistics: The state of the art and the path forward. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 35(12), 2932–2946.
- Tan, Y. C., Chandukala, S. R., & Reddy, S. K. (2022). Augmented reality in retail and its impact on sales. *Journal of Marketing*, 86(1), 48–66.
- Wagner, R., & Cozmiuc, D. (2022). Extended reality in marketing—A multiple case study on internet of things platforms. *Information*, 13(6), 278. <https://doi.org/10.3390/info13060278>
- Wedel, M., Bigné, E., & Zhang, J. (2020). Virtual and augmented reality: Advancing research in consumer marketing. *International Journal of Research in Marketing*, 37(3), 443–465.
- Yim, M. Y. C., Chu, S. C., & Sauer, P. L. (2017). Is augmented reality technology an effective tool for e-commerce? An interactivity and vividness perspective. *Journal of Interactive Marketing*, 39(1), 89–103.

Artificial Intelligence in Health Tourism: A Bibliometric Analysis

Nurperihan Tosun^{1,a,*}, Yılmaz Arık^{2,b}, Abdulkadir Güner^{3,c}

¹ Sivas Cumhuriyet University, Health Science Faculty, Health Management Department, Sivas, Türkiye

² Cappadocia University, Cappadocia Vocational School, Medical Services and Techniques Department, Nevşehir, Türkiye

³ Sivas Cumhuriyet University, Health Science Faculty, Health Management Department, Sivas, Türkiye

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 17/11/2025

Accepted : 14/12/2025

Keywords:

Health tourism
Medical tourism
Artificial intelligence
Bibliometric analysis
Research trends

ABSTRACT

This study aims to examine academic research conducted in the field of AI-supported health tourism using the bibliometric analysis method. By scanning the relevant literature indexed in the Web of Science (WoS) database, the distribution of publications over the years, active researchers, collaborations, prominent topics, and trends are analyzed. Academic publications on AI-supported health tourism have been indexed in the Web of Science database since 1990 and have shown a rapid increase, especially after 2019. The year 2024 is the year with the highest number of publications, reaching a peak with 50 studies. 207 studies were published in 177 different sources, and the annual average growth rate of the publications was determined to be 5.72%. A total of 1037 authors contributed to the studies, with an average co-author count of 5.22. The most prolific source is the Sensors journal, and among the most cited sources, Artificial Intelligence in Medicine stands out. The researchers with the most publications by country are from the USA, followed by China and Italy. According to the keyword analysis, the most frequently used words in the studies were artificial intelligence, system, model, internet, diagnosis, and wellness. The increase in studies related to artificial intelligence in the post-2019 period indicates that this technology has become a more prominent research topic in the field of health tourism and will receive more academic interest in the future.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 213-221, 2025

Sağlık Turizminde Yapay Zekâ: Bibliyometrik Bir Analiz

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 17/11/2025

Kabul : 14/12/2025

Anahtar Kelimeler:

Sağlık turizmi
Medikal turizm
Yapay zekâ
Bibliyometrik analiz
Araştırma eğilimleri

ÖZ

Bu çalışma, yapay zekâ destekli sağlık turizmi alanında yürütülen akademik araştırmaları bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemeyi amaçlamaktadır. Web of Science (WoS) veri tabanında dizinlenen ilgili literatür taranarak, yayınların yıllara göre dağılımı, aktif araştırmacılar, işbirlikleri, öne çıkan konular ve eğilimler analiz edilmiştir. Yapay zekâ destekli sağlık turizmine ilişkin akademik yayınlar WoS veri tabanında ilk kez 1990 yılında yer almış ve özellikle 2019 sonrasında hızlı bir artış göstermiştir. 2024 yılı, 50 çalışmayla en yüksek yayın sayısına ulaşılan yıl olmuştur. Toplamda 177 farklı kaynaktan yayımlanan 207 çalışma incelenmiş ve yayınların yıllık ortalama büyüme oranı %5,72 olarak belirlenmiştir. Çalışmalara toplam 1037 araştırmacı katkı sağlamış olup, yayın başına ortalama ortak yazar sayısı 5,22'dir. En üretken kaynak Sensors dergisi olurken, en çok atıf alan kaynaklar arasında Artificial Intelligence in Medicine öne çıkmaktadır. Ülkelere göre en fazla yayın yapan araştırmacıların Amerika Birleşik Devletleri'nden, ardından Çin ve İtalya'dan olduğu görülmektedir. Anahtar kelime analizine göre çalışmalarda en sık kullanılan kelimeler yapay zekâ, sistem, model, internet, tanı ve wellness olmuştur. 2019 sonrası yapay zekâ ile ilgili çalışmaların artması, bu teknolojinin sağlık turizmi alanında giderek daha belirgin bir araştırma konusu hâline geldiğini ve gelecekte daha fazla akademik ilgi göreceğini göstermektedir.

^a nkarabulut@cumhuriyet.edu.tr

^b <https://orcid.org/0009-0001-6548-3099> ^b yilmazarik.sky@gmail.com

^c <https://orcid.org/0000-0002-9953-1607>

^c kadriguner@cumhuriyet.edu.tr

^b <https://orcid.org/0009-0003-9387-2501>

Introduction

The market size of artificial intelligence in healthcare is expected to reach \$20.9 billion in 2024, and is projected to reach \$148.6 billion by 2029 (Venture 2025). In the healthcare services market, global Metaverse applications are estimated to generate 9.5 billion dollars in revenue in 2023. [A1]This value is expected to reach 79.6 billion dollars in five years (MarketsandMarkets, 2024). The Metaverse offers innovative solutions for overcoming barriers to accessing healthcare services due to geographical distance and physical obstacles (Li et al. 2024: 1). In this way, the concept of the Metaverse will also be frequently heard in health tourism, which is expected to have a market worth 200 billion dollars in 2027. In health tourism, it is expected that Metaverse applications will address negative aspects such as inadequate communication, stress, insecurity, and lack of information before travel through an "experience before service" approach. (Nair, 2024).

Artificial Intelligence (AI) is significantly transforming the health tourism experience by providing personalized medical services that address individuals' needs and preferences. AI-based applications such as precision diagnosis, customized treatment plans, and virtual health platforms are both optimizing clinical processes and enabling medical tourists to participate more effectively in their care (Barua & Datta, 2024). Furthermore, innovative AI frameworks integrated with wearable technologies enable real-time mental health monitoring, enabling early detection of factors such as psychological stress, anxiety, and uncertainty experienced by medical tourists throughout their travels. This holistic, data-driven approach supports the psychological well-being of medical tourists, increases treatment compliance, and enhances the overall patient experience, adding significant value to health tourism services (Agaoğlu et al., 2022; Komalasari, 2024; Sahar & Dar, 2024).

Artificial intelligence-powered virtual assistants and predictive analysis models enrich the health tourism experience by facilitating the delivery of personalized medical services. These technologies increase patient satisfaction and improve service delivery efficiency throughout the medical tourism process by enabling more efficient access to information, treatment planning, and follow-up care (Karcioğlu, 2025).

2. Literature Review

The concept of artificial intelligence was introduced by John McCarthy in 1955 as "the science and engineering of making intelligent machines." Today, it is considered a branch of engineering that applies new concepts and solutions to solve complex challenges (Hamet and Tremblay, 2017: 37). Artificial intelligence is considered a system that imitates the phenomenon of thought and consciousness inherent to humans. Within this system, the structure of thought and consciousness is adapted to the machine, and complex processes are attempted to be solved in a manner similar to the human brain through the computer (Akalin and Veranyurt, 2020: 134).

Artificial intelligence-powered virtual assistants and chatbots provide 24/7 access and multilingual service, enabling healthcare tourists to access information quickly

and accurately. These intelligent systems improve the quality of patient interaction by answering frequently asked questions, supporting booking and planning processes, and reducing communication barriers. Furthermore, by providing real-time process control, they contribute to the seamless management of information flow throughout the healthcare tourism journey, ensuring a more reliable, efficient, and holistic overall experience (Weißensteiner, 2018; Ma&Zhang, 2024).

2.1. Utilization of Artificial Intelligence in Health Tourism

The application of artificial intelligence in health tourism is improving the experiences of health tourists while ensuring service quality and efficiency (Sharma, 2023).

Chatbots and Virtual Assistants Powered by Artificial Intelligence: AI-driven chatbots and virtual assistants are enhancing service accessibility by delivering tailored information and help to health tourists. These systems can provide information on travel and lodging, respond to inquiries about medical procedures and treatments, and assist patients in locating the most appropriate healthcare providers.

Applications of Artificial Intelligence in Diagnosis and Treatment Planning: Solutions augmented by artificial intelligence are employed to enhance the diagnostic and treatment processes for health tourists. These programs evaluate data including patients' medical histories, test findings, and imaging scans to deliver tailored therapy suggestions and enhance the organization of treatment regimens.

Predictive Analytics Models and Patient Safety: AI-enhanced predictive analytics models facilitate early intervention by identifying patients at elevated risk of complications or bad outcomes post-medical procedures. These systems assist healthcare professionals in implementing preventive actions, ultimately enhancing patient safety.

Personalized Healthcare: AI-based applications support personalized healthcare by providing health tourists with personalized health recommendations. These programs aim to improve overall health and wellness by analyzing patients' medical data and providing guidance on nutrition, exercise, and lifestyle choices

Artificial Intelligence in Electronic Health Record Management: Artificial intelligence enhances the management of electronic health records, facilitating international access to patient data for healthcare providers and ensuring secure data sharing. This scenario not only improves the quality of care for medical tourists but also helps prevent medical errors.

In light of the findings presented above and current trends in the literature, it appears that service delivery models are being virtually reshaped as artificial intelligence increasingly transforms the healthcare and tourism sectors (Dwivedi et al., 2024; Saleh, 2025). Numerous AI-driven applications in healthcare—ranging from diagnosis and treatment planning to personalized medical services, predictive analytics, and virtual assistants—are radically changing health tourists' access to information, service quality, information acquisition

processes, and overall care experiences (Jiang et al., 2017; Hamet & Tremblay, 2017). However, despite the rapid growth of scientific studies at the intersection of AI and health tourism, comprehensive analyses that holistically reveal research trends, influential authors and countries, collaboration networks, and thematic directions remain limited (Aria & Cuccurullo, 2017; Ellegaard & Wallin, 2015). Understanding the intellectual structure and developmental dynamics of this rapidly evolving, high-value-added field will not only guide future research but also provide meaningful insights for policymakers, healthcare institutions, and tourism industry stakeholders seeking to enhance global competitiveness and develop patient-centered service models (Chen et al., 2024; Connell, 2013).

An examination of the most cited studies reveals that artificial intelligence applications have driven substantial advancements in healthcare, particularly in deep learning, image analysis, recommendation systems, telemedicine, and digital counseling. Krizhevsky, Sutskever, and Hinton (2017) and LeCun, Bengio, and Hinton (2015) outlined the evolution of deep learning architectures and provided the theoretical foundation for contemporary diagnostic AI models. In clinical contexts, Bressemer et al. (2021) and Maksymowych et al. (2021) demonstrated that deep learning algorithms can achieve expert-level accuracy in detecting radiological lesions. Within the domain of recommendation systems, Burke (2002) showed that hybrid algorithms can effectively generate personalized suggestions based on user preferences and behavior. Furthermore, studies evaluating digital counseling tools, such as Fitzpatrick et al. (2017) and Xu et al. (2021), revealed that chatbot-based AI applications serve as effective mechanisms for patient communication and support. Regarding telemedicine, Haleem et al. (2021) emphasized that integrating AI into remote healthcare services enhances efficiency and accessibility. On a broader system level, Abramoff et al. (2023) highlighted ethical challenges, particularly algorithmic bias, while Alowais et al. (2023) demonstrated the transformative impact of AI on clinical workflows and operational efficiency.

These influential studies collectively demonstrate that AI technologies are reshaping healthcare delivery through improved diagnostic accuracy, personalized service provision, digital communication systems, and advanced telemedicine infrastructure. In this regard, mapping the evolution, thematic structure, and intellectual foundations of AI-supported health tourism is essential for identifying research gaps and emerging opportunities. Given the rapidly expanding literature and the increasingly complex conceptual landscape (Ismail et al., 2025), a systematic and comprehensive evaluation is warranted. Therefore, this study adopts a bibliometric design to examine publication trends, influential contributors, collaboration patterns, and conceptual structures within the field (Aria & Cuccurullo, 2017).

3. Method

3.1. Study Design and Aim

This study was designed as a bibliometric analysis to examine publication trends, thematic development, influential authors, and collaboration structures related to

the integration of artificial intelligence (AI) into health tourism, medical tourism, spa, and wellness research. [A2]The aim was to systematically analyze studies indexed in the Web of Science (WoS) database and reveal the intellectual structure and research evolution of this interdisciplinary field.

3.2. Data Source and Search Strategy

The Web of Science Core Collection database was selected due to its broad scientific coverage and robust citation indexing. The search query used was: TS = (("health tourism" OR "medical tourism" OR "spa" OR "wellness") AND ("artificial intelligence")) All records indexed between 1990 and 2025 were screened. A total of 207 publications were identified as relevant to the research scope.

3.3. Data Extraction and Preparation

Bibliographic data—including authors, titles, abstracts, keywords, source information, and cited references—were exported in WoS Plain Text format. The datasets were imported into the Biblioshiny interface of the Bibliometrix package (R-based), and preprocessing steps such as duplicate checks and field standardization were conducted.

3.4. Bibliometric Procedures

The bibliometric analysis followed a structured workflow consisting of descriptive, network-based, and thematic analyses:

- Descriptive indicators: annual scientific production, authorship patterns, source impact, and country productivity.
- Network analysis: co-authorship networks, co-citation networks, bibliographic coupling, and keyword co-occurrence.
- Thematic and conceptual structure analysis: thematic evolution, thematic map clusters, and conceptual field mapping.

3.5. Key Findings Reflected in the Workflow

Based on the extracted dataset:

- Annual scientific production showed a sharp increase after 2019, indicating accelerated academic interest in AI-driven health tourism research.
- The most productive countries included the United States, China, and India, with notable international collaborations.
- Frequently used keywords included “artificial intelligence,” “medical tourism,” “machine learning,” “healthcare,” and “wellness,” reflecting the thematic convergence of AI technologies with health-related mobility.
- Network visualizations revealed strong co-authorship clusters mainly among Asian and European researchers.

3.6. Integration of the Workflow Diagram

To enhance transparency and reproducibility, a methodological workflow diagram was created. This diagram outlines the sequential phases of the study, including database selection, query execution, data extraction, preprocessing, descriptive analysis, network analysis, and thematic mapping. The overall bibliometric workflow is presented in Figure 1.

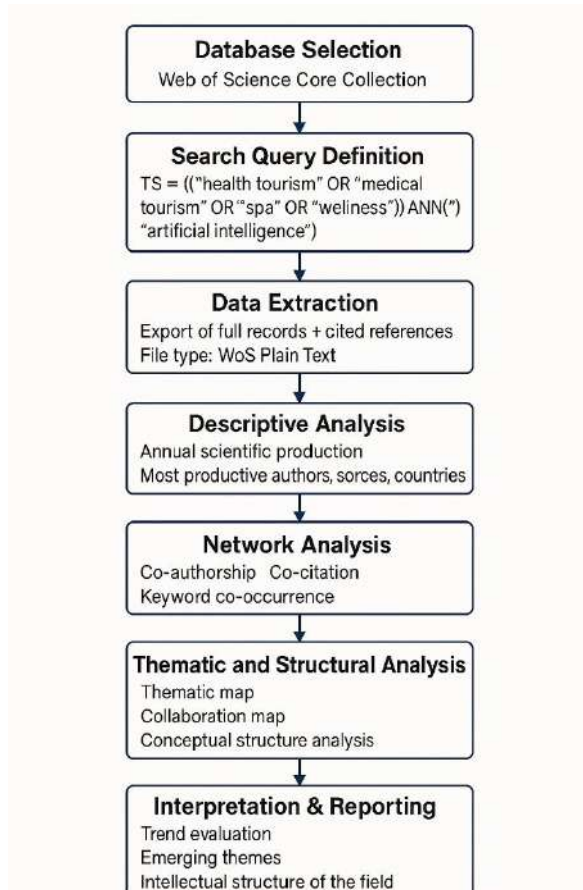

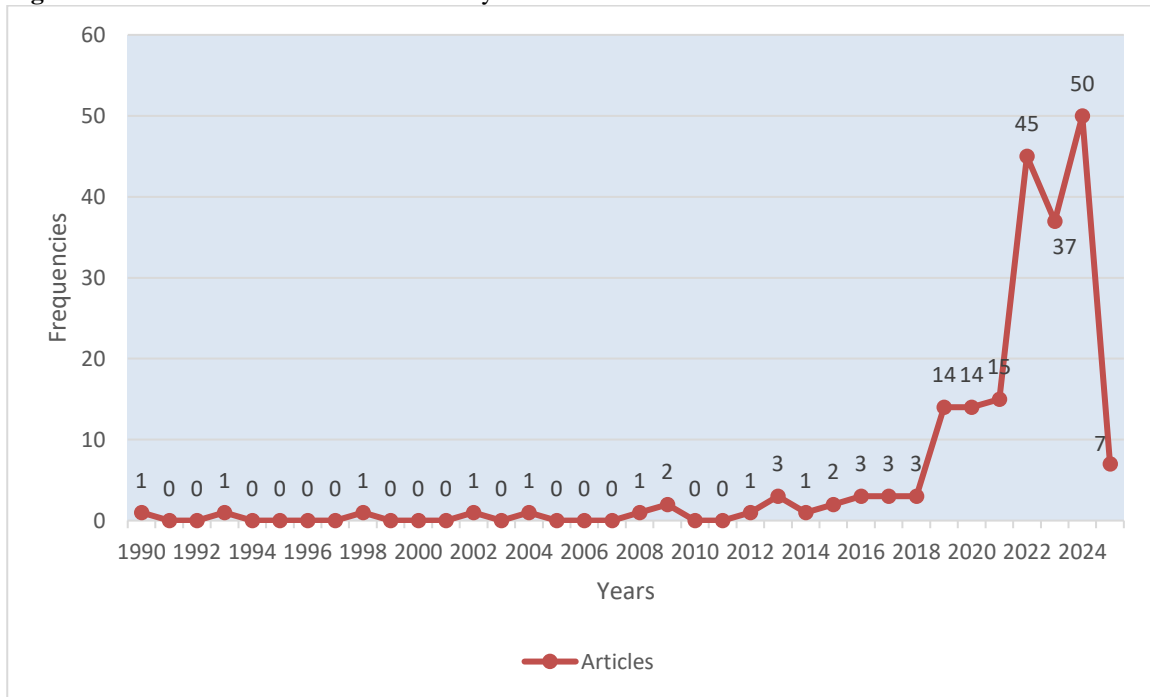
Figure 1. Workflow of the bibliometric analysis illustrating the sequential stages including database selection, search query definition, data extraction, preprocessing, descriptive analysis, network analysis, and thematic mapping.

4. Analysis and Findings

A total of 207 publications related to the search terms ("health tourism" OR "medical tourism" OR "spa" OR "wellness") AND ("artificial intelligence") were identified in the Web of Science database between 1990 and 2025. The earliest publication on the topic appeared in 1990. These studies were published across 177 different sources, with an average annual growth rate of 5.72% and an average of 13.36 citations per document. A total of 1,037 authors contributed to the literature, using 828 distinct keywords. The average number of co-authors per publication was 5.22, the international collaboration rate was 34.78%, and 11 publications were single-authored.

The temporal distribution of publications is presented in Graph 1. Findings indicate a substantial concentration of research activity between 2019 and 2024, during which 182 studies were published. The number of publications increased from 14 in 2019 to 50 in 2024, making 2024 the most productive year. After relative stability between 2019 and 2021, the field experienced a threefold increase in 2022 compared to 2021. Although publication output declined slightly in 2023, it rose sharply again in 2024, indicating renewed scholarly engagement.

Figure 1. Workflow of the bibliometric analysis

Graph 1. Annual distribution of publications on artificial intelligence in health tourism (1990–2024)

Table 1 shows the number of sources, indexes and total citation counts of studies published in the fields of ("health tourism" or "medical tourism" or "spa" or "wellness") and ("artificial intelligence"). The sources are listed from largest to smallest according to the total number of publications. When the table is examined, it is seen that the source with the highest number of publications is "Sensors"

with 8 publications and the h_index value of the source is 5 and the total number of citations is 155. The second source with the highest number of publications is "Frontiers in Public Health". The source with the second highest number of citations is "Artificial Intelligence in Medicine".

Table 1. Most relevant sources by number of publications, h-index, g-index, and total citations

Journal	Number of publications	h index value	g index value	Total Number of Citations
SENSORS	8	5	8	155
FRONTIERS IN PUBLIC HEALTH	4	2	4	26
HEALTHCARE	3	2	3	27
JMIR RESEARCH PROTOCOLS	3	1	2	4
JOURNAL OF MEDICAL INTERNET RESEARCH	3	1	2	4
APPLIED SCIENCES-BASEL	3	1	1	3
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MEDICINE	2	2	2	97
ELECTRONICS	2	2	2	12
MATERIALS ADVANCES	2	2	2	28

Table 2 displays the top authors ranked by publication count, citation impact, and bibliometric indices. Kaushik A. was the most productive author with three publications and 52 citations, holding an h-index of 2. The authors with the highest citation counts were Joerin A. and Rauws M., each with 91 citations, indicating their influential

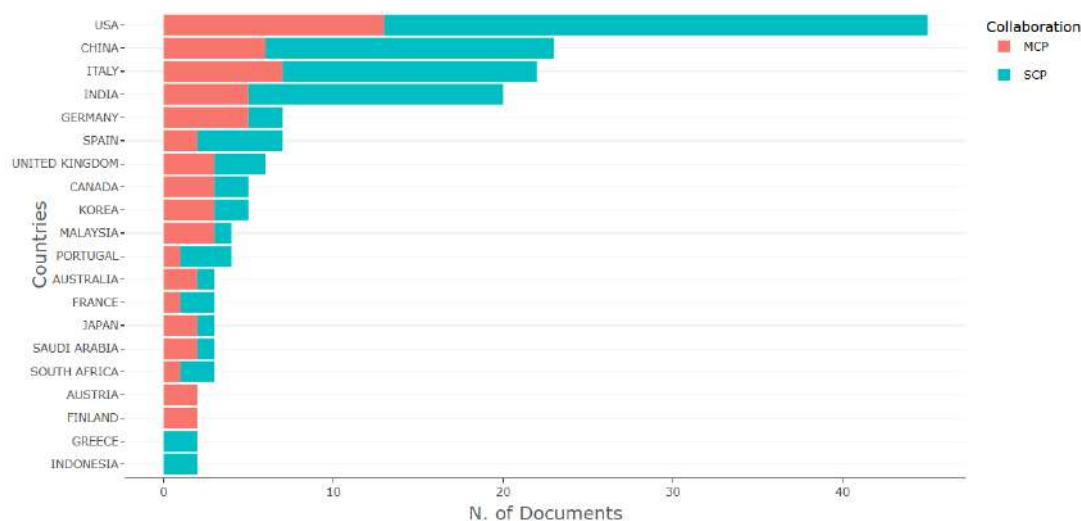
contributions despite a smaller output. Most authors in the top group shared similar h-index and g-index values, reflecting a consistent pattern of scholarly influence across the field.

Table 2: Top 10 authors' productivity and citation impact (h-index, g-index, m-index)

Authors	Number of Article	h_index	g_index	m_index	Total Number of Citations
KAUSHIK A	3	2	3	0,333	52
JIANG XF	2	2	2	0,5	9
JOERIN A	2	2	2	0,286	91
KÖKCIYAN N	2	2	2	0,286	35
MCDEVITT JT	2	2	2	0,2	54
MCRAE MP	2	2	2	0,2	54
NIE JP	2	2	2	0,5	9
PARSONS S	2	2	2	0,286	35
PREINDL M	2	2	2	0,5	9
RAUWS M	2	2	2	0,286	91

Figure 2 illustrates the distribution of corresponding authors by country, differentiating between Single Country Publications (SCP) and Multiple Country Publications (MCP). The United States ranked first with 45 publications (SCP=32; MCP=13), indicating that 71.1% of contributions involved domestic collaboration. China

followed with 23 publications (SCP=17; MCP=6), and Italy with 22 publications (SCP=15; MCP=7). Among these countries, Italy exhibited the highest proportion of international collaboration, followed by the United States and China.

Figure 2: Corresponding author countries and collaboration patterns (SCP vs. MCP)

Note: SCP = Single Country Publications; MCP = Multiple Country Publications. These abbreviations refer to collaboration types used in the bibliometric analysis

In Figure 3, the collaboration network among keywords in the topics of ("health tourism" or "medical tourism" or "spa" or "wellness") and ("artificial intelligence") is shown. The keyword "artificial intelligence" is observed to be used more frequently than other keywords, as indicated by the size of the cell, while in the studies, it has been used together more often with the keywords diagnosis, wellness, prediction future, impact, and model. The keyword "System" has also been the second-most

frequently used in the studies. [A3]The keywords networks, things, and internet have been used together in the studies. When Figure 2 is evaluated in general; based on Figure 1, the fact that the number of studies has increased more after 2019 indicates that the keywords have become more focused on words like artificial intelligence, system, model, and internet after this period.

Figure 3. Collaboration Network Between Keywords of Studies

Together, these keyword clusters reveal the intellectual structure of the field and its transition toward more technologically oriented themes. This conceptual landscape informs the discussion presented in the next section.

4. Discussion

This study aimed to examine the academic landscape of artificial intelligence-supported health tourism and to identify publication trends, influential contributors, and emerging thematic structures using a bibliometric approach. Understanding how AI is integrated into health tourism is essential, as technological advancements are reshaping patient experiences, enhancing service accessibility, and driving innovation across the sector.

The findings of this study reveal that artificial intelligence is becoming an increasingly influential

component within the field of health tourism, particularly through technologies that enhance operational efficiency, patient engagement, and digital service delivery. The bibliometric analysis demonstrates a sharp increase in research activity beginning in 2019, indicating a significant shift in global academic attention toward AI-driven applications in health tourism. This upward trend aligns with broader bibliometric evidence showing accelerated growth in AI-oriented health research worldwide, suggesting that the field is undergoing a rapid technological transformation.

Analysis of 207 publications indexed in the Web of Science database shows that most studies were conducted between 2019 and 2024, reflecting the novelty and expanding scope of this research domain. The United States, China, and Italy emerged as the leading countries in terms of author productivity, a finding consistent with

international literature identifying these nations as central actors in AI and digital health research.

Furthermore, the keyword collaboration network indicates that research clusters predominantly around technology-focused concepts particularly artificial intelligence, system, model, and internet highlighting a thematic shift toward computational methods and digital infrastructures in health tourism research.

Although artificial intelligence applications have started to be taken in health tourism, it is still at an early stage. More research is needed on topics such as experience, marketing, interaction, access, and service delivery. First of all, it will be necessary to take action to overcome challenges such as people's level of adoption of this technology, the infrastructure status of countries, digital divides, governance, ethics, privacy, security, laws and collaborations (Gupta et al., 2024: 327).

According to Table 1, Sensors ranks first with eight publications, an h-index of 5, and a total of 155 citations. *Frontiers in Public Health*, which ranks second in publication volume, highlights the field's multidisciplinary nature. Furthermore, the fact that Artificial Intelligence in Medicine holds the second-highest citation count demonstrates the strong intersection between the field and AI-driven medical applications. These observations are consistent with the widely documented tendency in bibliometric literature for high-visibility journals to shape research agendas and attract concentrated scholarly activity (Aria & Cuccurullo, 2017). Similarly, recent reviews have emphasized that highly cited journals often serve as central hubs for knowledge dissemination in AI- and health-related domains (Abanga & Acquah, 2024; Hussain et al., 2024). Overall, our findings support the current scholarly trend, showing that research at the intersection of health tourism and artificial intelligence is predominantly published in technology-oriented, medically focused, and high-impact journals.

When evaluating the international collaboration indicators used in this study, SCP (Single Country Publications) denotes publications authored exclusively by researchers from the same country, while MCP (Multiple Country Publications) represents publications co-authored by researchers affiliated with different countries. This distinction serves as a key bibliometric indicator for assessing national and international collaboration patterns in scientific production (Aria & Cuccurullo, 2017; Katz & Martin, 1997). Our findings reveal that the United States, China, and Italy stand out in terms of both SCP and MCP values, positioning these countries as the primary actors shaping global research networks within the domains of health tourism and artificial intelligence. These results align with previous bibliometric studies suggesting that the United States and China occupy central roles in international scientific collaboration, particularly in AI- and health-related research domains (Leydesdorff & Wagner, 2008). In addition, the literature indicates that Italy has emerged as a growing contributor to multinational academic partnerships among European countries, and the high MCP rates identified in our study further support this

trend (Yadigarova, 2025; Ismail et al., 2025). Overall, our analysis reinforces the existing literature by demonstrating that global research productivity remains concentrated in a limited number of countries (Ellegaard & Wallin, 2015) and that multinational collaboration networks are becoming increasingly strategic at the intersection of health tourism and artificial intelligence.

5. Conclusion

Based on the findings of this study, it can be argued that research in the field of health tourism has shifted significantly toward AI-based concepts since 2019, and a new research trend has emerged, particularly focused on systems, models, and internet technologies. This trend demonstrates the acceleration of digital transformation in the health tourism sector and necessitates that researchers delve deeper into the effectiveness, ethical dimensions, and integration processes of AI applications into healthcare services in the future. Furthermore, future studies comparing countries and subsectors (medical tourism, wellness tourism, senior tourism) will significantly advance the field's development.

Overall, the findings of this study underscore the growing strategic importance of artificial intelligence within health tourism and highlight the need for future research to focus on interdisciplinary innovation, ethical and regulatory considerations, and global collaboration. As technological transformation accelerates, the integration of AI into health tourism is expected to expand, shaping new service models, operational infrastructures, and user-centered digital experiences that will define the future of the sector.

The findings of this study offer important recommendations for both practitioners and researchers regarding the development of AI-enabled health tourism. First, strengthening the sector's digital infrastructure and improving data security and ethical governance mechanisms will support the safe and effective use of AI applications. Service providers developing accessible and user-friendly solutions, particularly for older individuals and groups with limited digital access, will facilitate technology adoption. Furthermore, it is crucial for health tourism institutions to invest in staff training, interdisciplinary collaborations, and AI-based personalized service designs. For researchers, conducting comparative studies across countries and subsectors, examining user experiences, ethical risks, and the effects of AI on patient satisfaction and service quality will significantly contribute to future literature. Increasing international academic collaborations and adopting multi-method research approaches will accelerate the scientific and applied development of AI-enabled health tourism.

Acknowledgments

Generative AI technology (ChatGPT, Gemini, OpenAI) was used during the preparation of this work strictly for the purpose of improving language readability and grammar. The authors reviewed and edited the content as needed and take full responsibility for the content of the publication.

References

- Abanga, E. A., & Acquah, T. (2024). A Bibliometric Analysis of Global Research Trends in Artificial Intelligence from 2019 to 2023. *Asian Journal of Research in Computer Science*, 17(12), 220–233.
- Abramoff, M.D., Tarver, M.E., Loyo-Berrios, N. et al. (2023). Considerations for addressing bias in artificial intelligence for health equity. *Npj Digital Medicine*, 6, 170. DOI 10.1038/S41746-023-00913-9
- Ağaoğlu, F. O., Ekinci, L. O., & Tosun, N. (2022). Metaverse ve Sağlık Hizmetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 95–102.
- Akalın, B., & Demirbaş, M. B. (2024). Sağlık turizminde web 5.0'a doğru gelişmeler: Sistemik derleme. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 48–65.
- Alowais, S.A., Alghamdi, S.S., Alsuhebany, N. et al. (2023). Revolutionizing healthcare: the role of artificial intelligence in clinical practice. *BMC Medical Education*, 23, 689. DOI 10.1186/S12909-023-04698-Z
- Amouzagar, S., Mojaradi, Z., Izanloo, A., Beikzadeh, S., & Milani, M. (2016). Qualitative examination of health tourism and its challenges. *International Journal of Travel Medicine and Global Health*, 4(3), 88–91.
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). A brief introduction to bibliometrics. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959–975.
- Barua, R., & Datta, S. (2024). The Improvements in Significance of AI in Experiential and Medical Tourism. *Advances in Logistics, Operations, and Management Science*, 303–334. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-5578-7.ch012>
- Bathla, G., Raina, A., & Rana, V. S. (2024). Artificial Intelligence-Driven Enhancements in Medical Tourism (pp. 139–162). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-2248-2.ch006>
- Bressem K. K., Vahldiek J. L., Adams L., Niehues S. M., Haibel H., Rodriguez V. R., Torgutalp M., Protopopov M., Proft F., Rademacher J., Sieper J., Rudwaleit M., Hamm B., Makowski M. R., Hermann K. G., Poddubnyy D. (2021). Deep learning for detection of radiographic sacroiliitis: achieving expert-level performance. *Arthritis Research & Therapy*, 23(1), 106. DOI 10.1186/S13075-021-02484-0
- Burke, R. (2002). Hybrid Recommender Systems: Survey and Experiments. *User Modeling and User-Adapted Interaction*, 12, 331–370. DOI 10.1023/A:1021240730564
- Chen, J., Wu, X., & Lai, I. K. W. (2023). A systematic literature review of virtual technology in hospitality and tourism (2013–2022). *Sage Open*, 13(3), 21582440231193297.
- Cheng, S. (2023). *Metaverse: Concept, Content and Context* (pp. 1–23). Springer Nature Switzerland.
- Connell, J. (2013). Contemporary medical tourism: Conceptualisation, culture and commodification. *Tourism Management*, 34, 1–13.
- Dwivedi, Y. K., Pandey, N., Currie, W., & Micu, A. (2024). Leveraging ChatGPT and other generative artificial intelligence (AI)-based applications in the hospitality and tourism industry: Practices, challenges and research agenda. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 36(1), 1–12.
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact? *Scientometrics*, 105(3), 1809–1831.
- Fitzpatrick K., Darcy A., Vierhile M. (2017). Delivering Cognitive Behavior Therapy to Young Adults With Symptoms of Depression and Anxiety Using a Fully Automated Conversational Agent (Woebot): A Randomized Controlled Trial. *JMIR Ment Health*, 4 (2), 19. DOI 10.2196/MENTAL.7785
- Gadekallu, T. R., Huynh-The, T., Wang, W., Yenduri, G., Ranaweera, P., Pham, Q. V., ... & Liyanage, M. (2022). Blockchain for the metaverse: A review.
- Gupta, O. J., Yadav, S., Srivastava, M. K., Darda, P., & Mishra, V. (2024). Understanding the intention to use metaverse in healthcare utilizing a mix method approach. *International Journal of Healthcare Management*, 17(2), 318–329.
- Haleem A., Javaid M., Singh R. P., Suman R. (2021) Telemedicine for healthcare: Capabilities, features, barriers, and applications. *Sensors International*. 2, 100117. DOI 10.1016/J.SINTL.2021.100117
- Hamet, P., & Tremblay, J. (2017). Artificial intelligence in medicine. *Metabolism*, 69, 36–40.
- Hussain, W., Mabrok, M., Gao, H., Rabhi, F. A., & Rashed, E. A. (2024). Revolutionising healthcare with artificial intelligence: A bibliometric analysis of 40 years of progress in health systems. *Digital Health*, 10, 20552076241258757.
- Huynh-The, T., Pham, Q. V., Pham, X. Q., Nguyen, T. T., Han, Z., & Kim, D. S. (2023). Artificial intelligence for the metaverse: A survey. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 117, 105581.
- Jiang, F., Jiang, Y., Zhi, H., Dong, Y., Li, H., Ma, S., ... & Wang, Y. (2017). Artificial intelligence in healthcare: Past, present and future. *Stroke and Vascular Neurology*, 2(4).
- Karacıoğlu, U. B. (2025). The impact of artificial intelligence on the patient journey in medical tourism: A management framework. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment*, 9(1), 58–67. <https://doi.org/10.52148/ehta.1701664>
- Katz, J. S., & Martin, B. R. (1997). What is research collaboration? *Research Policy*, 26(1), 1–18.
- Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Hinton, G. E. (2017). Gradient-based learning applied to document recognition. *Commun. Acm*, 60, 84–90. DOI 10.1145/3065386
- LeCun, Y., Bengio, Y. and Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521, 436–444. DOI 10.1038/NATURE14539
- Leydesdorff, L., & Wagner, C. (2008). International collaboration in science and the formation of a core group. *Journal of Informetrics*, 2(4), 317–325.
- Li, Y., Gunasekeran, D. V., RaviChandran, N., Tan, T. F., Ong, J. C. L., Thirunavukarasu, A. J., ... & Ting, D. S. (2024). The next generation of healthcare ecosystem in the metaverse. *Biomedical Journal*, 47(3), 100679.
- Ismail, A., Munsu, H., Yusuf, A. M., & Hijjang, P. (2025). Mapping one decade of identity studies: a comprehensive bibliometric analysis of global trends and scholarly impact. *Social Sciences*, 14(2), 92.
- Ma, S., & Zhang, L. (2024). Enhancing tourists'

- satisfaction: Leveraging artificial intelligence in the tourism sector. *Pacific International Journal*, 7(3), 89–98.
- Maksymowych, W. P., Lambert, R. G., Baraliakos, X., Weber, U., Machado, P. M., Pedersen, S. J., ... and Ostergaard, M. (2021). Data-driven definitions for active and structural MRI lesions in the sacroiliac joint in spondyloarthritis and their predictive utility. *Rheumatology*, 60 (10), 4778-4789. DOI 10.1093/RHEUMATOLOGY/KEAB099
- Nair, P. (2024, April 8). Augmenting medical tourism with the metaverse. <https://insights.omnia-health.com/technology/augmenting-medical-tourism-metaverse>
- Saleh, M. I. (2025). Generative artificial intelligence in hospitality and tourism: Future capabilities, AI prompts and real-world applications. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 34(4), 467–498.
- Sharma, S., Chauhan, Y., & Tyagi, R. (2023). Artificial Intelligence-based applications in medical tourism. In 2023 14th International Conference on Computing Communication and Networking Technologies (ICCCNT) (pp. 1–6). IEEE.
- Smith, M. (2015). Baltic health tourism: Uniqueness and commonalities. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 15(4), 357–379.
- Vention. (2025, March 8). AI in healthcare: 2024 stats explained. <https://ventionteams.com/healthtech/ai/statistics>
- Weißensteiner, A. A. A. (2018). Chatbots as an approach for a faster enquiry-handling process in the service industry. *Signature*, 12(04).
- Yadigarova, L. (2025). Bibliometric Analysis of the Impact of International Research Collaborations: Insights from Social Sciences. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, (19), 37-48.
- Yılmaz, F., Mete, A. H., Türkön, B. F., & İnce, Ö. (2022). Sağlık hizmetlerinin geleceğinde metaverse ekosistemi ve teknolojileri: uygulamalar, fırsatlar ve zorluklar. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment*, 6(1), 12–34.
- Xu, L., Sanders, L., Li, K., & Chow, J. C. (2021). Chatbot for health care and oncology applications using artificial intelligence and machine learning: systematic review. *JMIR Cancer*, 7(4), e27850. DOI 10.2196/27850

Evaluating The Financial Performance of Mining and Quarrying Sector Companies Traded on Borsa Istanbul Using The Hybrid MEREC-MAUT MCDM Model*

Arif Çilek^{1,a,**}, Çağlar Sözen^{2,b}, Onur Şeyranlıoğlu^{3,c}

¹ Giresun University, Bulancak Kadir Karabas School of Applied Sciences, Department of International Trade and Finance, Giresun, Türkiye

² Giresun University, Görele School of Applied Sciences, Department of Finance and Banking, Giresun, Türkiye

³ Giresun University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Giresun, Türkiye

**Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 22/10/2025
Accepted : 08/12/2025

Keywords:

BIST Mining and Quarrying Sector
MEREC
MAUT
MCDM

ABSTRACT

The aim of the present study is to optimize the financial performance of companies operating in the Borsa Istanbul (BIST) Mining and Quarrying sector during the COVID-19 global pandemic and the subsequent period (2020-2024) using financial ratios, and to determine their financial performance rankings. The MEREC (Method based on the Removal Effects of Criteria) method was used to weight the financial ratios, and MAUT (Multi-Attribute Utility Theory) was used to rank financial performance. It was observed that the importance ranking of the financial ratios changed across years; overall, profitability and capital-structure indicators were the most determinative of company financial performance during the period, whereas operational efficiency indicators were the least weighted. According to the MAUT ranking of alternatives, annual financial performance results were as follows: in 2020, the highest performing firm was KOZAL; in 2021, the highest was KOZAL; in 2022, the highest was KOZAL; in 2023, the highest was PRKME; in 2024, the highest was RUZYE.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 222-233, 2025

Borsa İstanbul Madencilik ve Taş Ocakçılığı Sektörü Şirketlerinin Finansal Performansının MEREC ve MAUT Hibrit ÇKKV Modeli Kullanılarak Değerlendirilmesi

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 22/10/2025
Kabul : 08/12/2025

Anahtar Kelimeler:

BİST Madencilik ve Taş Ocakçılığı Sektörü
MEREC
MAUT
ÇKKV

ÖZ

Çalışmanın amacı, Borsa İstanbul (BIST) Madencilik ve Taş Ocakçılığı sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarını Covid-19 küresel salgını dönemi ve sonrası olan 2020-2024 periyodunda finansal oranlar yardımıyla optimize etmek ve finansal performans sıralamalarını ortaya koymaktır. Finansal oranların ağırlıklandırılmasında MEREC (METHod based on the Removal Effects of Criteria) yöntemi, finansal performansların sıralamasında ise MAUT (Multi-Attribute Utility Theory) yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan finansal oranların yıllara göre önem sıralamasının değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Söz konusu dönemde şirketlerin finansal performansını belirleyen en önemli kriterlerin kârlılık ve sermaye yapısı; en önemsiz kriterlerin ise faaliyet etkinliği göstergeleri olduğu görülmüştür. MAUT alternatiflerin sıralanması analizi sonuçlarına göre 2020 yılında finansal performansı en yüksek olan işletmenin KOZAA; 2021 yılında finansal performansı en yüksek olan işletmenin KOZAL; 2022 yılında finansal performansı en yüksek olan işletmenin KOZAL; 2023 yılında finansal performansı en yüksek olan işletmenin PRKME; 2024 yılında finansal performansı en yüksek olan işletmenin RUZYE olduğu belirlenmiştir.

^a arif.cilek@giresun.edu.tr

^b <https://orcid.org/0009-0002-9277-3953> çağlar.sozen@giresun.edu.tr

^c <https://orcid.org/0000-0002-37325058>

^c onur.seyranlioglu@giresun.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0002-11054034>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

*This article is derived from the full-text paper presented at the International Congress on Recycling Economy and Sustainability Policy-III (October 02-03, 2025) held in Azerbaijan.

Introduction

The mining and quarrying sector is of strategic importance globally in terms of raw material supply and the sustainability of basic economic activities. However, by its very nature, this sector carries high environmental and social risks, such as environmental degradation, water and soil pollution, loss of biodiversity, and potential for social conflict. Failure to manage these risks at the operational level not only generates ecological and social costs but also has a direct negative impact on the company's operational risk, capital costs, and reputation. Therefore, sustainability practices and transparent environmental reporting practices in the mining sector are playing an increasingly central role in the context of both regulatory requirements and company value and competitive strategies. Sustainability accounting and reporting practices in the context of mining have been extensively discussed in the literature; research shows that the sector has yet to fully internalise accountability and integrated reporting practices in many contexts, although progress and examples of good practice do exist (Lodhia and Hess, 2014).

The economic uncertainties during and after the pandemic have further highlighted the need for businesses to have operational resilience and long-term sustainability strategies. COVID-19-induced supply-demand disruptions, supply chain interruptions, and market shocks have caused businesses, particularly in the natural resources sector, to re-evaluate their liquidity management, capital structure sensitivities, and profit margins. In this context, environmental compliance, waste management, energy, and water efficiency investments have evolved from being merely an ethical imperative to becoming a strategic area that enhances competitiveness and financial stability by reducing companies' operational costs and mitigating risks. Empirical studies show that sustainable environmental strategies in the mining sector can positively affect firm competitiveness and, consequently, financial performance; this effect is dynamic and varies according to market conditions and company characteristics (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021).

Empirical studies on the mining sector show that environmental and sustainability practices can directly impact financial results through operational efficiency and innovation channels. For example, green mining practices support sustainable development through increased efficiency in production processes and innovative in-house practices; they also contribute to financial outcomes through indirect channels such as employee engagement and reputation management. However, the findings show heterogeneity depending on the sector, region, and type of practices; therefore, company-specific characteristics and external market conditions should be taken into account in the analyses. This heterogeneous and contextual view necessitates multi-period and multi-criteria evaluation approaches (Jianchun, 2024).

This study aims to analyse the performance of selected companies operating in the Mining and Quarrying sector on the Istanbul Stock Exchange using their financial ratios for the period 2020-2024 through multi-criteria methods. Ten financial indicators were used as performance

measures in the study: current ratio, cash ratio, return on assets, net profit margin, return on equity, debt/equity ratio, equity/assets, accounts receivable turnover, inventory turnover, and trade payables turnover. MEREC was applied for the objective determination of criterion weights, while MAUT was applied for the final ranking of alternatives (companies). This methodological choice is suitable for revealing the varying importance of criteria over the years (conditions at the start of the pandemic and afterwards) and quantitatively showing which financial indicators dominate performance on a periodical basis (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021).

The original contribution of this study is threefold. Firstly, it empirically demonstrates how criterion weights have changed over the years through the MEREC-MAUT combination; this brings a new perspective to financial analyses of crisis and recovery periods where time-dynamics are important. Secondly, it presents comparative financial performance rankings specific to the mining sector in the Turkish context (BIST data) using multi-criteria methods; this provides both a local/contextual contribution to the academic literature and a practical assessment tool for sector decision-makers. Thirdly, it presents an analytical framework that considers the financial outcomes of sustainability-focused policy and investment decisions; this helps to understand how corporate strategies relate to environmental management investments and provides a basis for policy recommendations (Lodhia and Hess, 2014).

In conclusion, this study proposes a model for multi-dimensional financial performance analysis in the mining sector from both methodological and practical perspectives. Particularly in the 2020-2024 period, characterised by post-pandemic uncertainties, the dynamic nature of criterion priorities highlights the importance of not relying solely on single-dimensional financial indicators in the decision-making processes of managers and investors. The following sections present the literature, data set, MEREC, and MAUT application steps, findings, and policy-strategy implications in detail.

Literature Review

Globalisation and increasing environmental concerns have led to businesses being evaluated not only in terms of economic profitability but also within the framework of environmental and social responsibility (Elkington, 1997). In this context, the concept of sustainability has become a means of securing long-term competitive advantage for businesses. Particularly in sectors with a high environmental impact, effective environmental management practices reduce companies' operational risks, thereby lowering costs and improving financial performance (Hart and Milstein, 2003).

The mining and quarrying sector is one of the areas where environmental impacts are most intense during the direct extraction and processing of natural resources. For this reason, the sustainable mining approach is considered a multidimensional field encompassing environmental management, resource efficiency, waste management, and social responsibility (Hilson and Murck, 2000). Research

indicates that investments in environmental compliance within this sector are not only an ethical obligation but also a prerequisite for long-term financial sustainability (Azapagic, 2004).

The performance of businesses is generally measured through financial ratio analysis. Liquidity, profitability, operating efficiency, and capital structure ratios are commonly used indicators for assessing the short-term and long-term financial health of businesses (Brigham and Ehrhardt, 2016). However, evaluating these ratios alone may prove insufficient in a multi-dimensional sector analysis. At this point, multi-criteria decision-making (MCDM) methods enable a comprehensive performance ranking by weighting financial ratios.

The MEREC (Method based on the Removal Effects of Criteria) method is a new generation approach that enables weighting by taking into account the performance changes that occur when criteria are removed (Kumar and Garg, 2020). MAUT (Multi-Attribute Utility Theory), which is used for performance ranking, ranks companies' financial performance relatively by converting different criteria into utility functions (Keeney and Raiffa, 1993). The literature emphasises that MCDM methods are effectively used in financial performance analyses and make significant contributions, particularly in assessing companies' resilience during crisis periods. (Wu et al., 2019).

Financial performance in the mining sector is directly affected by external factors such as commodity prices, fluctuations in global demand, and environmental regulations (Humphreys, 2015). The COVID-19 pandemic has caused serious disruptions in supply and demand chains in the sector, hampered production processes, and led to fluctuations in financial indicators. Studies have shown that companies with strong capital structures and liquidity weathered the crisis with less damage, while those with weak financial structures remained at high risk (Baker et al., 2020).

Similar results are also noteworthy in studies conducted specifically in Turkey. It has been observed that mining companies listed on the Istanbul Stock Exchange experienced fluctuations in their profitability ratios during the 2020-2021 period, but those companies relying on exports in particular have entered a recovery phase in the post-pandemic period (Yılmaz and Demir, 2022). However, the emergence of periodic performance differences among companies operating in the sector has increased the importance of sustainable financial strategies.

Recent studies have shown that environmental investments improve companies' financial performance in the long term. Investments in waste management, energy efficiency, and carbon emission reduction both reduce costs and lower capital costs by increasing investor confidence (Porter and van der Linde, 1995). It is noted that companies complying with environmental, social, and governance (ESG) criteria are perceived as lower risk by investors and command higher valuations in financial markets (Friede et al., 2015).

Research conducted in the mining sector reveals that environmental compliance is directly related to financial

performance. For example, Jenkins and Yakovleva (2006) emphasise that sustainable mining practices support long-term operational sustainability by increasing social acceptance, while Azapagic (2004) highlights that companies with high environmental performance gain a more reliable position in the eyes of investors.

Turkey is a country rich in natural resources, and the mining and quarrying sector plays an important role in terms of both employment and exports (MTA, 2021). However, a large proportion of companies in the sector are affected by global crises and fluctuations in the domestic market. The literature indicates that the financial ratios of mining companies traded on the Istanbul Stock Exchange show marked differences, particularly during periods of crisis, and that their performance fluctuates periodically (Aydn and Kılıç, 2021).

In this context, the challenges faced by the sector during the Covid-19 pandemic have once again highlighted the importance of financial performance analysis. Research emphasises that companies must focus on environmental management and sustainability-based investments in order to increase the sector's resilience to crises (Çelik, 2022).

A review of the literature reveals that sustainability and effective environmental management in the mining and quarrying sector are directly linked to financial performance. When combined with financial ratio analysis and ESG methods such as MEREC and MAUT, it becomes possible to comparatively evaluate companies' periodic performance. The COVID-19 process has demonstrated that companies with strong financial structures and sustainability investments are more resilient to crises. In this context, analysing the performance of companies listed on the Istanbul Stock Exchange in Turkey will provide significant contributions from both a sectoral and academic perspective.

Dataset

The companies listed in Table 1 have been included in the scope of the study to analyse the financial performance of companies operating in the Mining and Quarrying sector on the Istanbul Stock Exchange.

Table 1. Businesses Covered by the Study

Number	Code	Company
1	CVKMD	CVK Maden İşletmeleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.
2	KOZAA	Koza Anadolu Metal Madencilik İşletmeleri A.Ş.
3	KOZAL	Koza Altın İşletmeleri A.Ş.
4	PRKME	Park Elektrik Üretim Madencilik Sanayi ve Ticaret A.Ş.
5	RUZYE	Ruzy Madencilik ve Enerji Yatırımları Sanayi ve Ticaret A.Ş.
6	VSNMD	Vişne Madencilik Üretim Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Source: (<https://kap.org.tr/tr/Sektorler>)

The evaluation criteria frequently used in the literature to analyse the financial performance of companies operating in the Mining and Quarrying sector on the Istanbul Stock Exchange are presented in Table 2.

Table 2. Criteria Used in the Scope of the Study

Criterion	Criterion Name	Source	Quality
C ₁	Current Ratio	Ersan and Çanakçıoğlu, (2020); Öztürk and Gençer, (2020); Konuşkan and Kılınç, (2022); Yanya and Tanrıöven, (2022).	Max
C ₂	Cash Ratio	İskenderoğlu et al., (2015); Konak et al., (2017); Çiftci and Yıldırım, (2020); Yılmaz Özekinci, (2024).	Max
C ₃	Return on Assets (Annual)	Sakarya and Yıldırım, (2016); Eyüboğlu and Çelik, (2016); Özdemir and Parmaksız, (2022); Kılıçaraslan, (2023); Yılmaz Özekinci, (2024).	Max
C ₄	Net Profit Margin (Annual)	İskenderoğlu et al., (2015); Konak et al., (2017); Çiftci and Yıldırım, (2020); Yılmaz Özekinci, (2024).	Max
C ₅	Return on Equity (Annual)	Orçun, (2019); Karcıoğlu et al., (2020); Keleş et al., (2021); Kavas et al., (2023); Ülger and Demirtürk, (2024).	Max
C ₆	Debt-to-Equity Ratio	Akyüz et al., (2017); Juliani et al., (2023); Rachman et al., (2023); Yaşar, (2025).	Min
C ₇	Equity / Assets	Erdemir, (2019); Özcan and Gürol, (2020); Kutlu and Türkoğlu, (2022); Demir, (2022); Ecer and Pamucar, (2022).	Max
C ₈	Receivables Turnover Ratio	Kuvat and Güler, (2020); Beller Dikmen, (2021); Kendirli et al., (2021); Ülger and Demirtürk, (2024); Yılmaz Özekinci, (2024).	Max
C ₉	Inventory Turnover Ratio	İskenderoğlu et al., (2015); Konak et al., (2017); Çiftci and Yıldırım, (2020); Yılmaz Özekinci, (2024).	Max
C ₁₀	Trade Payables Turnover Ratio	Günay et al., (2018); Benli et al., (2023); Ayaydın and Öksüz, (2025); Özbek, (2025); Taşçı, (2025).	Max

The current ratio, which indicates short-term debt repayment capacity, is generally accepted in the literature to be between 1.5 and 2. It is considered normal for this ratio to be low in countries such as Turkey, where savings are insufficient. A current ratio above 2 is favourable for creditors, as it indicates a surplus of liquid assets and facilitates the repayment of loans. From a management perspective, however, a high current ratio is viewed negatively, as it suggests that liquid assets are being used inefficiently (Özbek, 2025).

The cash ratio indicates the company's ability to pay short-term debts with cash and cash equivalents, or in other words, the extent to which the company can cover its short-term debts with other assets that can be converted into cash within a year if it is unable to sell its inventory and collect its receivables within a year. A ratio of 0.20 is generally accepted in the literature. A ratio below this indicates cash flow difficulties, while a higher ratio indicates a cash surplus (Özbek, 2025).

Return on assets shows how much profit a company makes per unit of assets it owns. Return on assets is an indicator of how well a company's assets are managed. This ratio is also referred to as return on investment. The higher this ratio is, the more successful the company is at generating profit (Akgül, 2020).

The net profit margin is the ratio of net profit to total sales. It indicates how much net profit the company earns from each unit of revenue (Mirgen, 2025).

Return on equity is used to assess the profitability performance of a business and is calculated by dividing Net Profit by Equity (Koç et al., 2020). Return on equity indicates how efficiently a business utilises its equity and

the return investors receive on their investments (Yenilmez and Geneş, 2025).

The debt-to-equity ratio indicates the percentage of shareholders' and lenders' participation in the financing of companies (Fabozzi and Peterson, 2003). Also referred to as the financial leverage ratio, as this ratio increases, so does the riskiness of companies. When the risk of companies increases, the cost of capital also rises (Okka, 2009).

The equity/assets ratio indicates the proportion of a company's assets financed by equity. The higher this ratio, the more prudent the company has been in its borrowing, preferring to use equity financing (Özcan and Gürol, 2020).

Receivables Turnover Ratio indicates the ability to collect receivables and liquidity. When the receivables turnover ratio is high, the company collects its receivables quickly and has a strong cash flow. Sales are divided by all accounts receivable to arrive at this ratio, which also indicates the credit period offered by the company to its customers (Çakır and Küçükkaplan, 2012).

Inventory turnover rate indicates how quickly stocks are sold and replenished. A high inventory turnover rate indicates effective inventory management and that products are selling quickly (Kılıç, 2025).

The trade debt turnover ratio is calculated by dividing purchases by average trade debt. This ratio is used to determine the average trade debt payment period within a specific period (Beycan, 2011).

A data set covering the period 2020–2024 is presented in Table 3 to analyse the financial performance of companies operating in the Mining and Quarrying sector on the Istanbul Stock Exchange.

Table 3. Mining and Quarrying 2020-2024 Period Data Set

Code	Year	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	2020	0.20	6.24	10.93	15.15	14.48	59.88	37.75	18.55	11.56	6.78
KOZAA		10.41	919.01	9.13	21.03	21.70	10.22	41.34	126.08	2.87	13.82
KOZAL		10.43	963.97	24.58	55.71	27.18	9.75	90.25	22,724.76	2.78	13.76
PRKME		2.44	96.08	8.82	127.60	9.96	10.15	89.85	7.51	6.44	4.26
RUZYE		1.08	81.27	24.39	651.11	62.03	47.32	38.29	0.41	36.08	0.08
CVKMD	2021	0.57	14.40	5.75	13.58	13.69	52.75	44.46	10.73	2.19	8.42
KOZAA		8.17	768.65	12.04	30.35	29.98	13.17	39.33	148.76	3.52	10.07
KOZAL		8.40	794.21	29.33	75.06	33.14	12.69	87.31	13,307.91	3.40	9.98
PRKME		1.08	12.23	27.01	321.97	30.68	13.23	86.77	6.87	8.67	6.25
RUZYE		11.12	1,047.69	19.02	274.32	25.30	6.91	93.09	4.85	463.11	0.28
VSNMD	2022	0.99	16.93	28.07	28.63	22.14	36.60	63.40	4.94	7.86	3.22
CVKMD		1.58	34.33	36.17	33.27	56.78	28.97	70.03	8.79	6.89	14.00
KOZAA		10.00	889.58	-8.72	-15.82	-19.84	10.94	45.84	291.46	6.02	20.86
KOZAL		10.32	927.66	-17.31	-29.49	-19.53	10.74	89.26	23,396.22	5.92	21.01
PRKME		1.70	126.56	-10.67	-58.17	-12.49	15.02	84.98	12.08	19.39	6.86
RUZYE	8.00	662.65	-18.89	-60.52	-20.94	10.90	89.10	4.48	2,480.50	14.95	
VSNMD	2023	0.81	5.12	13.61	19.80	19.96	27.73	72.27	7.71	7.55	5.30
CVKMD		2.10	110.32	9.16	16.97	12.56	24.99	73.96	12.55	7.22	4.02
KOZAA		5.86	483.38	1.52	4.23	3.21	10.19	48.64	154.06	5.10	20.09
KOZAL		6.24	525.62	1.97	5.01	2.21	10.69	89.31	11,464.31	5.07	19.70
PRKME		2.42	43.41	12.89	85.03	14.73	10.67	89.33	9.28	10.83	5.44
RUZYE	30.43	2889.10	-5.37	-15.03	-5.78	4.16	95.84	6.43	2,484.00	56.28	
VSNMD	2024	1.44	35.28	8.22	14.19	10.61	18.36	81.64	7.41	7.25	7.52
CVKMD		0.35	16.69	7.82	30.42	15.02	53.86	43.40	18.99	8.25	3.59
KOZAA		6.87	518.03	-4.77	-20.79	-9.82	9.21	48.53	138.99	2.71	17.20
KOZAL		8.30	649.52	1.70	6.91	1.88	8.76	91.24	2,440.54	2.92	17.32
PRKME		2.23	44.73	1.55	11.44	1.74	10.84	89.16	7.30	6.62	4.39
RUZYE	41.31	3,934.35	1.16	9.52	1.23	7.35	92.65	4.76	1,840.30	27.08	
VSNMD	1.13	7.08	-0.87	-2.30	-1.07	19.16	80.84	5.41	5.64	7.62	

Source: The data was obtained from <https://kap.org.tr/tr> and organised by the authors.

Methodology

This section introduces the Z-Score Standardisation Method used to convert negative values in the decision matrix to positive ones, the MEREC method used to weight criteria, and finally the MAUT method used to rank alternatives.

Z-Score Standardization Method

Z-score Standardization transforms features to have a mean of 0 and a standard deviation of 1. It is suitable when the data distribution is approximately Gaussian, as where $\bar{X}_i$ is the mean and S_i is the standard deviation of the feature (Phukseng et al., 2025).

Step 1: The elements of the decision matrix are transformed using Equation (1).

$$x_{ij} = \frac{X_{ij} - \bar{X}_i}{S_i} \tag{1}$$

Step 2: The elements of the decision matrix are made positive using Equation (2).

$$x_{ij} = x_{ij} + A \quad A > |\min x_{ij}| \tag{2}$$

MEREC Method

Assigning appropriate weights to criteria is a vital step when addressing multi-criteria decision-making (MCDM) problems. In practice, researchers often use either subjective or objective techniques to determine these weights. While subjective methods draw on the insights

and preferences of decision-makers, objective approaches rely entirely on the data. One such method is MEREC, which bases its calculations on how the removal of individual criteria affects the performance scores of the alternatives (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021). Developed by Keshavarz-Ghorabae and colleagues in 2021. The MEREC method has since been recognized as a data-driven technique within the family of MCDM models (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021). It provides a systematic way to assign weights without the influence of expert bias. Based on the relevant literature. The main steps followed in the application of the MEREC approach in this study are outlined below.

Step 1: A decision matrix is constructed (Equation (3)).

$$D = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1j} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{i1} & \dots & x_{ij} & \dots & x_{in} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \dots & x_{mj} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \tag{3}$$

Step 2: In the second step, a normalized matrix is generated based on Equation (4-5), where the normalized values necessary for the application of the MEREC method are obtained.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\max_i(x_{ij})} \tag{4}$$

$$x_{ij}^* = \frac{\min_i(x_{ij})}{x_{ij}} \tag{5}$$

Step 3: The aggregated performance values of the alternatives are calculated (Equation (6)).

$$S_i = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n |\ln(x_{ij}^*)| \right) \right) \tag{6}$$

Step 4: The performance of the alternatives is recalculated by removing each criterion individually. The fundamental difference from the third step is that in this step, the performance values of the alternatives are calculated separately for each case where a single criterion is disregarded (Equation (7)).

$$S'_{ij} = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{n} \sum_{k=1, k \neq j}^n |\ln(x_{ik}^*)| \right) \right) \tag{7}$$

Step 5: The total absolute deviation is calculated using Equation (8), based on the values derived from Equations (6) and (7).

$$E_j = \sum_{i=1}^m |S'_{ij} - S_i| \tag{8}$$

Step 6: At this stage, the objective weight of each criterion is derived by assessing the impact of its exclusion on the aggregated performance of the alternatives (Equation (9)).

$$w_j = \frac{E_j}{\sum_{k=1}^n E_k} \tag{9}$$

MAUT Method

Multi-Criteria Decision-Making method is the MAUT (Multi-Attribute Utility Theory) method. The application of this method began with the publication of Ralph L. Keeney’s article “Multiplicative Utility Functions” in 1974 (Keeney, 1974). The MAUT method is considered an approach that aims to reach the most appropriate solution by incorporating all perspectives of the decision-maker, either directly or indirectly, into the problem-solving process. The MAUT method explains the problem by assigning a scale between 0 and 1 for each criterion, where 0 represents the worst case, and 1 represents the best case

(Mesran et al., 2024). The application process of the MAUT method is carried out in three steps (Orhan and Şimşek, 2025).

Step 1: A decision matrix is created (Equation (10)).

$$X = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \tag{10}$$

Step 2: Calculation of the Normalization Matrix (Equation (11-12)).

$$r_{ij}^* = \frac{r_{ij} - \min(r_{ij})}{\max(r_{ij}) - \min(r_{ij})}. \text{Benefit Criteria} \tag{11}$$

$$r_{ij}^* = 1 + \frac{\min(r_{ij}) - r_{ij}}{\max(r_{ij}) - \min(r_{ij})}. \text{Cost Criteria} \tag{12}$$

Step 3: Calculation of Marginal Utility Values (Equation (13)).

$$u_{ij} = \frac{e^{(r_{ij}^*)^2} - 1}{1.71} \tag{13}$$

Step 4: Calculation of Final Values (Equation (14)).

$$U_i = \sum_{j=1}^n u_{ij} \cdot w_j \tag{14}$$

A preference ranking is created from the highest to the lowest total utility value (Mesran et al., 2024).

Findings

This section presents the findings obtained within the scope of the MEREC-based MAUT model, which was applied based on the financial indicators covering the 2020–2024 period for companies operating in the Mining and Quarrying sector on the Istanbul Stock Exchange. During the analysis process, the weights for the decision criteria were first determined using the MEREC method, and the final weights obtained were analysed using the MAUT method for use in the multi-criteria financial performance evaluation of the companies. In this context, the financial performance of companies operating in the Mining and Quarrying sector was comparatively evaluated using this model.

For illustrative purposes, only the findings for 2024 are presented in detail, with only the analysis results for the remaining years being provided. Equation (1) has been applied to the initial decision set for the year 2024, and the transformed decision matrix is presented in Table 4.

Table 4. 2024 Transformed Decision Matrix

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	-0.62	-0.55	1.64	1.45	1.70	1.98	-1.38	-0.42	-0.40	-1.00
KOZAA	-0.20	-0.22	-1.43	-1.58	-1.42	-0.50	-1.15	-0.30	-0.41	0.47
KOZAL	-0.11	-0.14	0.15	0.06	0.05	-0.53	0.76	2.04	-0.41	0.48
PRKME	-0.50	-0.53	0.11	0.33	0.03	-0.41	0.66	-0.44	-0.41	-0.92
RUZYE	2.00	2.01	0.02	0.22	-0.03	-0.60	0.82	-0.44	2.04	1.54
VSNMD	-0.57	-0.56	-0.48	-0.48	-0.32	0.05	0.29	-0.44	-0.41	-0.57

Equation (2) was applied to the initial decision set for 2024, and the positive decision matrix is presented in Table 5.

Table 5. 2024 Positive Decision Matrix

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	1.37	1.44	3.63	3.44	3.69	3.97	0.61	1.57	1.59	0.99
KOZAA	1.79	1.77	0.56	0.41	0.57	1.49	0.84	1.69	1.58	2.46
KOZAL	1.88	1.85	2.14	2.05	2.04	1.46	2.75	4.03	1.58	2.47
PRKME	1.49	1.46	2.10	2.32	2.02	1.58	2.65	1.55	1.58	1.07
RUZYE	3.99	4.00	2.01	2.21	1.96	1.39	2.81	1.55	4.03	3.53
VSNMD	1.42	1.43	1.51	1.51	1.67	2.04	2.28	1.55	1.58	1.42

Note: A =1.99 was taken to meet the condition in Equation 2.

The decision sequence in Equation (3) is presented in Table 5. The decision sequence was normalised by applying Equation (4-5) to Table 5 and is presented in Table 6.

The performance of the alternatives has been recalculated using Equation (7), with each criterion removed separately, and is presented in Table 8. The total absolute deviation was calculated using Equation (8) based on the values obtained from Equations (6) and (7) and is presented in Table 9.

The total performance values of the alternatives were calculated using Equation (6) and are presented in Table 7.

Table 6. 2024 Normalised Decision Matrix

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	1.00	1.00	0.15	0.12	0.15	1.00	1.00	0.99	1.00	1.00
KOZAA	0.77	0.81	1.00	1.00	1.00	0.37	0.73	0.92	1.00	0.40
KOZAL	0.73	0.77	0.26	0.20	0.28	0.37	0.22	0.39	1.00	0.40
PRKME	0.92	0.98	0.27	0.18	0.28	0.40	0.23	1.00	1.00	0.92
RUZYE	0.34	0.36	0.28	0.19	0.29	0.35	0.22	1.00	0.39	0.28
VSNMD	0.96	1.00	0.37	0.27	0.34	0.51	0.27	1.00	1.00	0.69

Table 7. 2024 Total Performance Values of Alternatives

Code	CVKMD	KOZAA	KOZAL	PRKME	RUZYE	VSNMD
S _i	0.462	0.245	0.651	0.525	0.746	0.455

Table 8. 2024 The Performance Calculated by Removing Each Criterion Separately

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	0.46	0.46	0.34	0.32	0.34	0.46	0.46	0.46	0.46	0.46
KOZAA	0.22	0.23	0.24	0.24	0.24	0.16	0.22	0.24	0.24	0.17
KOZAL	0.63	0.64	0.58	0.56	0.58	0.60	0.57	0.60	0.65	0.60
PRKME	0.52	0.52	0.44	0.42	0.45	0.47	0.43	0.52	0.52	0.52
RUZYE	0.69	0.70	0.68	0.66	0.69	0.69	0.67	0.75	0.70	0.68
VSNMD	0.45	0.45	0.39	0.37	0.38	0.41	0.37	0.45	0.45	0.43

Table 9. 2024 Total Absolute Deviation Values

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	0.00	0.00	0.13	0.14	0.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
KOZAA	0.02	0.02	0.00	0.00	0.00	0.08	0.03	0.01	0.00	0.07
KOZAL	0.02	0.01	0.07	0.09	0.07	0.05	0.08	0.05	0.00	0.05
PRKME	0.00	0.00	0.08	0.11	0.08	0.06	0.09	0.00	0.00	0.01
RUZYE	0.05	0.05	0.06	0.08	0.06	0.05	0.08	0.00	0.05	0.06
VSNMD	0.00	0.00	0.07	0.09	0.07	0.04	0.09	0.00	0.00	0.02
E _j	0.10	0.08	0.41	0.51	0.40	0.28	0.36	0.06	0.05	0.21

Equation (9), the final step of the MEREC method, was applied, and the criterion weighting findings for mining

and quarrying companies for the years 2020–2024 are presented in Table 10.

Table 10. Determination of Weights Using the MEREC Method

Year	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
2020	0.11	0.10	0.10	0.06	0.10	0.11	0.09	0.03	0.08	0.21
2021	0.07	0.06	0.16	0.05	0.22	0.09	0.11	0.02	0.02	0.20
2022	0.09	0.09	0.07	0.11	0.05	0.09	0.32	0.02	0.02	0.13
2023	0.04	0.04	0.18	0.08	0.19	0.09	0.30	0.02	0.02	0.05
2024	0.04	0.03	0.17	0.21	0.16	0.12	0.15	0.02	0.02	0.09

According to the MEREC weighting results presented in Table 10; in 2020, the most important criterion was commercial debt turnover (C₁₀-0.21), and the least important criterion was receivables turnover (C₈-0.08); in 2021, the most important criterion was return on equity (C₅-0.22), the least important criterion was the receivables turnover ratio and inventory turnover ratio (C₈-0.02 and C₉-0.02); in 2022, the most important criterion was the equity/assets ratio (C₇-0.32), the least important criterion was the receivables turnover ratio and inventory turnover ratio (C₈-0.02 and C₉-0.02) were identified; in 2023, the most important criterion was the equity/assets ratio (C₇-0.30), and the least important criteria were the receivables turnover rate and inventory turnover rate (C₈-0.02 and C₉-

0.02); in 2024, the most important criterion was the net profit margin (C₄-0.21), and the least important criterion is the receivables turnover rate and inventory turnover rate (C₈-0.02 and C₉-0.02).

The decision matrix was prepared using Equation (10) in the application step of the MAUT method and is presented in Table 5. The decision matrix was normalised using Equation (11-12) and the normalised matrix is presented in Table 11. Marginal utility values were calculated using Equation (13) and are presented in Table 12. The final values were calculated using Equation (14) and are presented in Table 13.

Table 11. 2024 Normalised Matrix

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	0.00	0.00	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00
KOZAA	0.16	0.13	0.00	0.00	0.00	0.96	0.10	0.06	0.00	0.58
KOZAL	0.19	0.16	0.51	0.54	0.47	0.97	0.97	1.00	0.00	0.58
PRKME	0.05	0.01	0.50	0.63	0.47	0.92	0.93	0.00	0.00	0.03
RUZYE	1.00	1.00	0.47	0.59	0.44	1.00	1.00	0.00	1.00	1.00
VSNMD	0.02	0.00	0.31	0.36	0.35	0.75	0.76	0.00	0.00	0.17

Table 12. 2024 Marginal Utility Values

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀
CVKMD	0.00	0.00	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
KOZAA	0.02	0.01	0.00	0.00	0.00	0.88	0.01	0.00	0.00	0.23
KOZAL	0.02	0.02	0.18	0.20	0.15	0.91	0.92	1.00	0.00	0.24
PRKME	0.00	0.00	0.17	0.28	0.14	0.79	0.80	0.00	0.00	0.00
RUZYE	1.00	1.00	0.15	0.25	0.13	1.00	1.00	0.00	1.00	1.00
VSNMD	0.00	0.00	0.06	0.08	0.08	0.44	0.46	0.00	0.00	0.02

Table 13. 2024 The Final Values

Code	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀	Skor
CVKMD	0.00	0.00	0.17	0.21	0.16	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.54
KOZAA	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.10	0.00	0.00	0.00	0.02	0.12
KOZAL	0.00	0.00	0.03	0.04	0.02	0.11	0.13	0.02	0.00	0.02	0.38
PRKME	0.00	0.00	0.03	0.06	0.02	0.09	0.12	0.00	0.00	0.00	0.32
RUZYE	0.04	0.03	0.02	0.05	0.02	0.12	0.15	0.00	0.02	0.09	0.54
VSNMD	0.00	0.00	0.01	0.02	0.01	0.05	0.07	0.00	0.00	0.00	0.16

Equations (10-14), included in the application steps of the MAUT method, were applied to the 2020-2024 positive decision matrix of mining and quarrying enterprises, and

the enterprises' performance scores and ranking findings are presented in Table 14.

Table 14. Businesses' MAUT Performance Findings for 2020-2024

Code	2020		2021		2022		2023		2024	
	Skor	Rank	Skor	Rank	Skor	Rank	Skor	Rank	Skor	Rank
CVKMD	0.038	5	0.115	6	0.328	4	0.290	5	0.538	2
KOZAA	0.520	2	0.446	4	0.398	3	0.080	6	0.124	6
KOZAL	0.759	1	0.794	1	0.757	1	0.290	4	0.380	3
PRKME	0.210	4	0.508	2	0.281	5	0.672	1	0.319	4
RUZYE	0.348	3	0.473	3	0.542	2	0.540	2	0.538	1
VSNMD	-	-	0.197	5	0.178	6	0.296	3	0.158	5

Note: VSNM company's 2020 data could not be accessed and therefore was not included in the analysis.

According to the MAUT method presented in Table 6, based on financial performance ranking results; in 2020,

KOZAL had the highest performance (0.759) and CVKMD had the lowest performance (0.038); in 2021, KOZAL had the highest performance (0.794) and

CVKMD had the lowest performance (0.115); In 2022, KOZAL (0.757) had the highest performance and VSNMD (0.178) had the lowest performance; In 2023, PRKME (0.672) had the highest performance and KOZAA (0.080) had the lowest performance; In 2024, RUZYE (0.538) showed the highest performance and KOZAA (0.124) showed the lowest performance.

KOZAL achieved the highest performance score during the 2020–2022 period and is the leader in the sector. RUZYE has demonstrated consistent performance between 2022 and 2024, achieving its highest score in 2024. CVKMD and KOZAA have performed poorly in some years, placing them lower in the rankings. PRKME rose significantly in 2023 to take first place, demonstrating the positive impact of the company's financial strategies that year. VSNMD has failed to score or performed poorly in some years due to missing data. These findings reveal that the performance of companies in the sector varies from year to year and that some companies experience periodic fluctuations in performance.

Conclusion

In this study, the financial performance of companies operating in the Mining and Quarrying sector on the Istanbul Stock Exchange during the 2020–2024 period was analysed using multi-criteria decision-making methods. In the study, criterion weights were first determined using the MEREC method, and then the performance rankings of the companies were determined using the MAUT method.

The weights obtained shed light on the sector's periodic financial dynamics: in 2020, the most important criterion was the trade debt turnover ratio (C_{10} , $w=0.21$). This situation demonstrates that cash management and supplier-based working capital strategies gained critical importance under pandemic conditions. In 2021, return on equity (C_5 , $w=0.22$) was the most decisive ratio. It is understood that investors focused more on companies' profitability capacity during the post-pandemic recovery period. In 2022 and 2023, the highest weight was observed in the equity/total assets ratio (C_7 ; 0.32 and 0.30, respectively). As this ratio reflects companies' financial soundness and debt levels, it has become more decisive for the sector during periods of increased economic fragility. In 2024, net profit margin (C_4 , $w=0.21$) is the most critical criterion. This finding shows that in a year of intense cost pressures, companies' final profitability performance came to the fore. The criteria with the lowest weight each year have been receivables turnover (C_8) and inventory turnover (C_9). It is widely noted in the literature that the mining sector has a long production process and low inventory turnover. Therefore, it is expected that these two ratios carry low information content.

MAUT results show that company performance is highly variable. KOZAL achieved the highest performance scores throughout 2020–2022, reaching the position of industry leader. The company's high profitability indicators (C_3 – C_5), strong equity structure (C_7), and debt ratios below the sector average explain KOZAL's high ranking. RUZYE has demonstrated stable performance, particularly after 2022, and has become the sector leader in 2024 with the highest score (0.538). RUZYE's notable strengths are as follows: being the clear leader in the sector in liquidity indicators such as (C_1) and (C_2) in 2024, a strong position

in terms of debt indicators (C_6 – C_7), and high profit margin performance in 2024. PRKME experienced a surge in 2023, ranking first (0.672). The reasons for this leap: Improvement in net profit margin (C_4), significant acceleration in inventory turnover and receivables turnover processes (C_8 – C_9), and stabilisation in the debt structure (C_7). This performance demonstrates that the financial strategies implemented by the company in 2023 have had a positive short-term impact. CVKMD lagged behind, particularly in 2020–2021, due to low liquidity and high indebtedness. KOZAA has the lowest performance in 2023 and 2024. The main reasons for this are: a decline in profitability ratios, a decrease in the equity/total assets ratio, and liquidity indicators below the industry average. VSNMD's lack of data for certain years and low scores have made it difficult to assess its performance consistently. However, there is a notable improvement in 2023 (0.296).

The findings of this study have both consistent and divergent aspects. Numerous studies examining the mining sector using MCDM methods indicate that profitability and capital structure are the most decisive criteria for financial performance. This study also shows that the equity/assets ratio and net profit margin carried the highest weight between 2022 and 2024. In some studies in the literature, inventory turnover and receivables turnover have a high impact on performance. However, in this study, these two criteria have the lowest level of importance. The reason for this difference is the capital-intensive, long production cycle and commodity price-sensitive structure of the sector. Furthermore, while liquidity ratios are found to be key criteria in some studies, in this analysis, liquidity only came to the fore in some years, such as in 2024 in RUZYE. This study demonstrates that when measured using MCDM models, the sector's unique financial dynamics produce distinct and discernible results. Financial performance in the mining and quarrying sector is not a structure that a single company can sustain. Each year, different criteria come to the fore in line with sector conditions. KOZAL stands out as the sector's stabilising company with its strong long-term performance, while RUZYE has shown a rising trend, particularly in recent years. PRKME attracts attention with its strong periodic leaps, while companies such as KOZAA and CVKMD show more erratic performance. These results demonstrate that the sector is highly sensitive to commodity prices, exchange rates, global demand movements, and the financing structure of investments.

The results obtained demonstrate that strategic decisions in the sector must be based on comprehensive data for investors and managers. The periodic variability in performance highlights the importance of businesses continuously reviewing their liquidity management, capital structure and profitability strategies.

The findings of the study demonstrate that multi-criteria decision-making methods are an effective tool in financial performance analysis. Furthermore, it was concluded that the performance of companies in the sector depends not only on profitability or liquidity indicators, but also on criteria such as capital structure and operational efficiency. This highlights the importance of conducting a comprehensive assessment in strategic decision-making processes for investors and managers.

In future studies, it is recommended that the scope of the analysis be expanded to include comparative performance evaluations with other sectors and international companies. Furthermore, examining the effects of external factors such as the pandemic and economic crisis on performance will contribute to the development of sectoral strategies. These findings contribute to the literature by demonstrating both the effectiveness of multi-criteria decision-making methods in financial analysis and the periodic variability of performance-determining criteria among companies in the sector.

References

- Akgül, Y. (2020). Şirket büyüklüğünün aktif karlılığı üzerindeki etkisi: Türk sigortacılık sektöründen kanıtlar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 993-1006.
- Akyüz, K. C., Yıldırım, İ., Akyüz, İ., & Tugay, T. (2017). Borsa İstanbul'da işlem gören kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi işletmelerinin finansal başarısızlık düzeylerinin oran analizi ve diskriminant analizi yöntemleri kullanılarak ölçülmesi. *Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi Ormanlık Dergisi*, 13(1), 60-74.
- Ayaydın, H., & Öksüz, O. (2025). Küresel dinamiklerin etkisinde ana metal sanayi şirketlerinin finansal performansının değerlendirilmesi: crtic-gri ilişkisel analiz yaklaşımı. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (47), 215-232.
- Aydın, E., & Kılıç, Y. (2021). Borsa İstanbul madencilik sektörü şirketlerinin finansal performans analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2562-2581.
- Azapagic, A. (2004). Developing a framework for sustainable development indicators for the mining and minerals industry. *Journal of Cleaner Production*, 12(6), 639-662.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., & Terry, S. J. (2020). Covid-induced economic uncertainty. *NBER Working Paper Series*.
- Beller Dikmen, B. (2021). Elektrik enerjisi sektörünün finansal performanslarının oran analizi yöntemi ile incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 912-926. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1174>
- Benli, C. Ö., Beyaz, F. S., & Karadeniz, E. (2023). COVID-19 salgınının türk imalat sektörünün finansal performansı ve finansal başarısızlık riski üzerindeki etkisi. *Mali Cözüm Dergisi*, 178, 981-1010.
- Beycan, M. (2011). Faaliyet devir hızı rasyolarının hesaplanmasında özellikli durumlar ve uygulamada yaşanan sorunlar. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 4(1), 81-102.
- Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2016). *Financial Management: Theory & Practice*. Cengage Learning.
- Çakır, H. M., & Küçük Kaplan, İ. (2012). İşletme sermayesi unsurlarının firma değeri ve karlılığı üzerindeki etkisinin İMKB'de işlem gören üretim firmalarında 2000-2009 dönemi için analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 53, 69-86.
- Çelik, H. (2022). Kriz dönemlerinde madencilik sektöründe sürdürülebilirlik yatırımları. *Sürdürülebilirlik ve Finans Dergisi*, 4(2), 45-60.
- Çiftçi, H. N., & Yıldırım, B. F. (2020). Bist enerji sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının incelenmesi: Gri sayılara dayalı zaman kesiti örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(3), 384-404.
- Demir, G. (2022). Hayat dışı sigorta sektöründe kurumsal performansın PSI-SD tabanlı MABAC metodu ile ölçülmesi: Anadolu Sigorta örneği. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 112-136. <https://doi.org/10.30784/epfad.1072645>
- Ecer, F., & Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega*, 112, 102690.
- Elkington, J. (1997). *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Capstone.
- Erdemir, Ö. K. (2019). Hayat-dışı sigorta şirketleri için finansal performans belirleyicilerinin panel veri analizi kullanılarak seçimi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 82, 251-264.
- Ersan, O., & Çanakçıoğlu, M. (2020). Şirket kârlılığının finansal belirleyicileri: Gıda sektörü üzerine bir araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 30(159), 69-89.
- Eyüboğlu, K., & Çelik, P. (2016). Çok kriterli karar verme analizi ile elektrik üretim şirketlerinin finansal performans analizi: Entropi tabanlı Cocoso yöntemi. *Business and Economics Research Journal, Uludağ University, Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 7(3), 21-37. <https://doi.org/10.15295/bmij.v9i2.1794>
- Fabozzi, F. J., & Peterson, P. P. (2003). *Financial management and analysis* (Vol. 132). John Wiley & Sons.
- Friede, G., Busch, T., & Bassen, A. (2015). ESG and financial performance: Aggregated evidence. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 5(4), 210-233.
- Günay, F., Karadeniz, E., & Dalak, S. (2018). Türkiye'de en yüksek net satış gelirine sahip 20 şirketin finansal performanslarının gri ilişkisel analiz yöntemiyle incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 51-73.
- Hart, S. L., & Milstein, M. B. (2003). Creating sustainable value. *Academy of Management Executive*, 17(2), 56-67.
- Hilson, G., & Murck, B. (2000). Sustainable development in the mining industry. *Resources Policy*, 26(4), 227-238.
- Humphreys, D. (2015). The future of the global mining industry. *Resources Policy*, 45, 12-20.
- İskenderoğlu, Ö., Karadeniz, E., & Ayyıldız, N. (2015). Enerji sektörünün finansal analizi: Türkiye ve Avrupa enerji sektörü karşılaştırması. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(3), 86-97.
- Jenkins, H., & Yakovleva, N. (2006). Corporate social responsibility in the mining industry. *Journal of Cleaner Production*, 14(3-4), 271-284.
- Jianchun, Y. (2024). Effects of green mining practices on corporate sustainable development: Role of green innovation, green organizational commitment, and corporate social responsibility. *Frontiers in Environmental Science*, 12:1476075. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2024.1476075>
- Juliani, D. I., Karyatun, S., & Digdowniseiso, K. (2023). The effect of current ratio, total asset turnover and debt to equity ratio on the financial performance of

- manufacturing companies listed on the Indonesia stock exchange for the 2016-2020 period. *Jurnal Syntax Admiration*, 4(4), 630-643.
- Kamu Aydınlatma Platformu (2025). Erişim adresi: <https://kap.org.tr/tr>, Erişim Tarihi: 02.10.2025
- Kamu Aydınlatma Platformu (2025). Erişim adresi: <https://kap.org.tr/tr/Sektorler>, Erişim Tarihi: 01.10.2025
- Karcioğlu, R., Yalçın, S., & Gültekin, Ö. F. (2020). Sezgisel bulanık mantık ve Entropi tabanlı çok kriterli karar verme yöntemiyle finansal performans analizi: BİST’de işlem gören enerji şirketleri üzerine bir uygulama. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 360-372. <https://doi.org/10.33206/mjss.535211>
- Kavas, Y. B., Medetoğlu, B., & Öztürk, M. (2023). Finansal performans analizi: TOPSIS ve MOORA yöntemleriyle BIST elektrik gaz ve buhar sektörü üzerine bir uygulama. *EKEV Akademi Dergisi*, 94, 330-344. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1233855>
- Keeney, R. L., & Raiffa, H. (1993). *Decisions with Multiple Objectives: Preferences and Value Trade-offs*. Cambridge University Press.
- Keeney, R. L. (1974). Multiplicative utility functions. *Operations Research*, 22(1), 22-34.
- Keleş, M. K., Armağan, İ. Ü., & Özdağoğlu, A. (2021). Elektrik enerjisi üreten şirketlerin Covid-19 salgın ortamındaki finansal performanslarının ROC ve SMART bütünlük yaklaşımı ile analizi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 227-235. <https://doi.org/10.33905/bseusbed.1005798>
- Kendirli, S., Çıtak, F., & İşleyen, A. (2021). Finansal performansın TOPSIS yöntemi ile belirlenmesi: BIST elektrik gaz ve buhar şirketlerinde uygulanması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(4), 2321-2334. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.10.1644>
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). *Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MERECE)*. *Symmetry*, 13(4), 525. <https://doi.org/10.3390/sym13040525>
- Kılıç, İ. (2025). Finansal tablolar yardımı ile etkinlik analizi: BİST ana metal sanayi sektörü üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 24(74), 209-232. <https://doi.org/10.55322/mbbakis.1519964>
- Kılıçarslan, A. (2023). Yenilenebilir enerji sektörü şirketlerinin finansal performans analizi: Borsa İstanbul’da bir uygulama. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 232-253.
- Koç, S., Yıldız, B., & Şenol, Z. (2020). Nakit Temettü Ödemelerinin Firma Değeri Üzerine Etkilerinin Panel Veri Yöntemi ile Analizi: BIST 30 Üzerine Bir Uygulama (2007-2017). *Cumhuriyet Üniversitesi Journal of Economics & Administrative Sciences (JEAS)*, 21(2), 69-89.
- Konak, T., Elbir, G., Yılmaz, S., Karataş, B., Durman, Y., & Düzakin, H. (2018). Borsa İstanbul’da işlem gören tekstil firmalarının TOPSIS ve MOORA yöntemi ile analizi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 11-44.
- Konuşkan, A., & Kılınc, Z. (2022). Kârlılığa etki eden finansal oranların panel veri analiz yöntemi ile tespiti: BIST 100 gıda sektöründe bir uygulama. *Journal of Public Economy and Public Financial Management, PEPFM*, 2(1), 1-18.
- Kumar, A., & Garg, C. P. (2020). MERECE: A new method for MCDM. *International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences*, 5(2), 401-422.
- Kutlu, M., & Türkoğlu, D. (2022). Teknoloji firmalarında sermaye yapısı kararlarının karlılığa etkisi. *International Academic Social Resources Journal*, 7(38), 661-667.
- Kuvat, Ö., & Güler, G. (2020). Energy sector analysis with fuzzy TOPSIS. *International Scientific and Vocational Studies Journal*, 4(1), 37-48.
- Lodhia, S., & Hess, N. (2014). Sustainability accounting and reporting in the mining industry: Current literature and directions for future research. *Journal of Cleaner Production*, 84, 43-50. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.08.094>
- Mesran, M., Kusuma, A. A., & Lubis, R. M. F. (2024). Decision Support System for Determining New Branch Location Applying the MAUT Method with ROC Weighting. *Bulletin of Informatics and Data Science*, 2(2), 67-76.
- Mirgen, Ç. (2025). Nakit yönetiminin kârlılık üzerindeki etkisi: BIST sektör endeksleri üzerine bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(53), 247-263.
- MTA (2021). Türkiye Madencilik Sektörü Raporu. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.
- Okka, O. (2009). *Finansal Yönetim (3. Baskı)*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Orçun, Ç. (2019). Enerji sektöründe WASPAS yöntemiyle performans analizi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 439-453. <https://doi.org/10.11616/basbed.v19i47045.537839>
- Orhan, B., & Şimşek, M. (2025). İnsani Kalkınmaya Yeni Bir Bakış: İnsani Gelişme Endeksi Çerçevesine Özgürlük Göstergelerinin Entegrasyonu. *Kesit Akademi*, 11(44), 388-413.
- Özbek, B. (2025). COVID-19 pandemisinin finansal performansa etkisinin oran analizi yöntemiyle incelenmesi: SASA A.Ş. örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 71-84.
- Özcan, N., & Gürol, B. (2020). Gayrimenkul yatırım ortaklıklarının performanslarının incelenmesi: Türkiye’deki gayrimenkul yatırım ortaklıkları üzerine bir araştırma. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Özel Sayı), 1-16. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.468166>
- Özdemir, O., & Parmaksız, S. (2022). BIST enerji işletmelerinin finansal performanslarının çok kriterli karar verme teknikleri ile karşılaştırılması: TOPSIS ve EDAS yöntemleri ile analiz. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 34-56.
- Öztürk, M., & Genç, Ö. (2020). Firma performansını etkileyen faktörler: BIST gıda, içki ve tütün sektörü için panel veri analizi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sobider*, 7(49), 119-136.
- Phukseng, T., Nanuam, J., & Thongnim, P. (2025). Feature Scaling Optimization for Durian Characteristic

- Prediction using Machine Learning. In *2025 International Technical Conference on Circuits/Systems. Computers. and Communications (ITC-CSCC)* (pp. 1-6). IEEE.
- Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97-118.
- Rachman, S., Karyatun, S., & Digdowiseiso, K. (2023). The Effect of Current Ratio, Debt to Equity Ratio, Debt to Asset Ratio, and Total Asset Turnover on The Financial Performance of Property and Real Estate Companies Listed in The Idx For The 20162020 Period. *Jurnal Syntax Admiration*, 4(2), 361-377.
- Sakarya, Ş., & Yıldırım, H. H. (2016). Borsa istanbul'da işlem gören enerji şirketlerinin finansal performansları ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin panel veri analizi ile belirlenmesi. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 3(1), 71-88.
- Taşcı, M. Z. (2025). SD SPC ARTASI entegre çkkv modeli ile optimal portföy seçimi: BIST otomotiv sektöründe bir uygulama. *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 153-176.
- Ülger, M., & Demirtürk, S. (2024). Borsa İstanbul (BIST) sürdürülebilirlik endeksinde yer alan enerji şirketlerin finansal oranlar yardımı ile performanslarının ölçümü. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Turhal Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-12.
- Wu, H. Y., Tzeng, G. H., & Chen, Y. H. (2019). A fuzzy MCDM approach for evaluating financial performance. *Expert Systems with Applications*, 36(3), 4061-4070.
- Yanya, E., & Tanrıöven, C. (2022). BİST imalat sektöründeki şirketlerin fiyat/kazanç oranını belirleyen faktörlerin analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 991-1009, <https://doi.org/10.20491/isarder.2022.1423>.
- Yaşar, M. (2025). Teknoloji ve yazılım şirketlerinde işletme değerini belirleyen ölçütler üzerine bir inceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 27(49), 909-923.
- Yenilmez, B., & Geneş, G. (2025). Firmaların temettü dağıtım politikalarına etki eden faktörlerin incelenmesi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 60(2), 1634-1652.
- Yılmaz Özekenci, S. (2024). Financial performance analysis of BIST energy index companies with LOPCOW CRITIC based CoCoSo methods. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 27(1), 48-64.
- Yılmaz, O., & Demir, M. (2022). Covid-19 pandemisinin Borsa İstanbul madencilik sektörü üzerindeki etkileri. *Finansal Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 77-92.

Evaluation of Distribution Location Criteria in Disaster Logistics using MCDM Methods

Nisa Er Çakmaktepe^{1,a,*}

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Gürün Meslek Yüksekokulu, Sivas, Türkiye

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 28/10/2025
Accepted : 29/12/2025

Keywords:

Disaster logistics
AHP
Fuzzy AHP
Distribution location

ABSTRACT

The rapid, effective, and equitable delivery of relief supplies to affected populations after a disaster directly influences the success of disaster logistics operations. In this process, the selection of appropriate distribution locations represents a strategic decision-making problem that requires the simultaneous consideration of multiple criteria, including accessibility, security, infrastructure adequacy, and inter-organizational cooperation. The high level of uncertainty inherent in disaster environments makes it essential to address this decision-making process through systematic and scientific methods. This study examines the criteria affecting distribution location selection within the scope of disaster logistics and evaluates them using Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods. The main objective is to analyze the decision-making process through the Analytic Hierarchy Process (AHP) and the Fuzzy Analytic Hierarchy Process (FAHP), and to comparatively assess the effectiveness of these methods under uncertainty conditions. Based on a comprehensive literature review and expert opinions, four main criteria and eighteen sub-criteria were identified and weighted using both methods. The limited number of studies jointly applying AHP and FAHP in the literature constitutes the main contribution of this research. The results indicate that while the fuzzy approach better captures uncertainty, no significant differences are observed between the methods in terms of criteria prioritization.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 234-243, 2025

Afet Lojistiğinde Dağıtım Yeri Kriterlerinin ÇKKV Yöntemleri ile Değerlendirilmesi

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 28/10/2025
Kabul : 29/12/2025

Anahtar Kelimeler:

Afet lojistiği
AHP
BAHP
Dağıtım yeri

ÖZ

Afet sonrası yardım malzemelerinin ihtiyaç sahiplerine hızlı, etkin ve adil biçimde ulaştırılması, afet lojistiği süreçlerinin başarısını doğrudan etkilemektedir. Bu süreçte dağıtım yerinin doğru belirlenmesi; erişilebilirlik, güvenlik, altyapı yeterliliği ve kurumlar arası iş birliği gibi çok sayıda kriterin birlikte değerlendirilmesini gerektiren stratejik bir karar problemidir. Afet koşullarında belirsizliğin yüksek olması, karar verme sürecinin sistematik ve bilimsel yöntemlerle ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada, afet lojistiği kapsamında dağıtım yeri seçimini etkileyen kriterler incelenmiş ve Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, dağıtım yeri seçimine ilişkin karar verme sürecini Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ve Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi (BAHP) yöntemleri kullanarak analiz etmek ve bu yöntemlerin belirsizlik koşullarındaki etkinliğini karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktır. Literatür taraması ve uzman görüşleri doğrultusunda belirlenen dört ana kriter ve bunlara bağlı on sekiz alt kriter, her iki yöntemle ağırlıklandırılmıştır. Literatürde AHP ve BAHP yöntemlerinin birlikte ele alındığı çalışmaların sınırlı olması, bu çalışmanın özgün katkısını oluşturmaktadır. Elde edilen sonuçlar, bulanık yaklaşımın belirsizliği daha iyi yansıttığını, ancak kriter önceliklerinde yöntemler arasında belirgin farklılıklar bulunmadığını göstermektedir.

^a ner@cumhuriyet.edu.tr

^h <https://orcid.org/0009-0003-2206-4112>

Giriş

Afetler, doğal ya da insan kaynaklı nedenlerle meydana gelen, toplumların sosyal, ekonomik ve fiziksel yapısını ciddi biçimde etkileyen olaylardır. Deprem, sel, yangın, fırtına, heyelan ve endüstriyel kazalar gibi afet türleri, özellikle yoğun nüfuslu bölgelerde geniş çaplı yıkıma ve acil insani ihtiyaçların doğmasına neden olmaktadır. Bu tür durumlarda, afetzedelere temel ihtiyaçların (barınma, gıda, su, sağlık hizmetleri vb.) en kısa sürede ulaştırılması gerekmektedir. Bu nedenle, afet yönetiminin afet sonrası müdahalede ilk aşaması afet lojistiğidir.

Ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülen afet lojistiği ve insani yardım operasyonlarının temel amacı, afetlerin yol açtığı acıları hafifletmek, kayıpları azaltmak ve afetzedelerin insan onuruna yakışır bir yaşam standardına yeniden ulaşmalarını sağlamaktır. Bu kapsamda su, gıda, ilaç ve diğer hayati öneme sahip malzemeler; ulusal kurumlar ve uluslararası yardım kuruluşlarının koordinasyonu ile afet bölgelerine ulaştırılmaktadır. Ancak bu süreç, doğası gereği oldukça karmaşık, dinamik ve zaman baskısı altında yürütülen bir yapıya sahiptir. Afetlerin ani ve öngörülemeyen oluşu, altyapı hasarları, ulaşım zorlukları ve iletişim aksaklıkları gibi etkenler, etkilenen bölgelere hızlı ve etkili müdahaleyi güçleştirmektedir (Yaman&Bostan,2021: 521). Bu nedenle afet lojistiğinde operasyonel etkinliği belirleyen önemli unsur dağıtım yeri seçimidir. Dağıtım merkezleri; yardım malzemelerinin depolanması, sınıflandırılması ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması süreçlerinin yönetildiği yerlerdir. Bu merkezlerin uygun konumlandırılması, afet sonrası müdahale süresini kısaltmakta ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlamaktadır. Uygun dağıtım yeri seçimi yapılmadığında ise yardım malzemeleri ihtiyaç sahiplerine zamanında ulaşamamasının yanı sıra hem zaman hem de maliyet kayıpları yaşanmaktadır. Dolayısıyla, doğru dağıtım yeri seçimi, afet sonrası müdahalenin ilk adımını oluşturmaktadır.

Dağıtım yeri seçimi, birbirine bağlı pek çok faktörün dikkate alınmasını gerektiren çok kriterli bir karar verme sürecidir. Bu çalışmada “konum”, “altyapı”, “iş birliği” ve “güvenlik” kriterleri afet lojistiği açısından öne çıkan belirleyici kriterler olarak seçilmiştir. Kriter seçimleri literatür taramaları sonucu, uzman görüşlerinin ortak kararlarıdır. Konum, dağıtım merkezinin afet bölgesine yakınlığını, ulaşım kolaylığını ve erişim süresini ifade eder. Altyapı, merkezin bulunduğu bölgedeki ulaşım, enerji ve iletişim olanaklarının yeterliliğini kapsar. İş birliği, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör arasındaki koordinasyon düzeyini yansıtırken; güvenlik kriteri hem malzemelerin hem de çalışanların güvenliğinin sağlanmasına yönelik çevresel ve sosyal faktörleri içerir (Turgut,2011:480-481).

Bu tür çok boyutlu problemlerin çözümünde ÇKKV yöntemleri sıklıkla kullanılmaktadır. Bu çalışmada, afet lojistiğinde dağıtım yeri seçim kriterlerinin önceliklendirilmesi amacıyla AHP ve BAHP yöntemleri uygulanacaktır. AHP yöntemi, karar vericilerin ikili karşılaştırmalar yaparak kriterlerin görece önem düzeylerini belirlemesine olanak tanıyan yapılandırılmış bir yaklaşımdır. Ancak, karar vericilerin değerlendirmeleri çoğu zaman kesin sayılarla ifade edilemeyip belirsizlik içerir. Bu durumda, insan yargılarındaki bulanıklığı daha

gerçekçi biçimde modelleyebilen BAHP yöntemi devreye girmektedir.

Bu bağlamda, çalışmanın amacı; afet lojistiği kapsamında dağıtım yeri seçimi için belirlenen ana kriterlerinin ve ana kriterlere ait alt kriterlerin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesidir. Böylelikle, belirsizlik koşullarında hangi yöntemin daha tutarlı ve uygulanabilir sonuçlar ürettiği ortaya konulacak ve afet yönetiminde karar vericilere daha etkin bir değerlendirme çerçevesi sunulacaktır. Bu çalışmadaki kriterler, alanında uzman kişiler ve literatür taraması ile 4 ana kriter ve 18 alt kriterden oluşmuştur (Duman,2023; Ömürgülen ve Menten,2021; Temur ve ark, 2019; Gökgöz,2020). Kamu kurumlarında karar verici olarak görev yapan 3 uzman kişi ile yüz yüze görüşme ve anket uygulaması yapılmıştır. Kriterler AHP ve BAHP yöntemleri kullanılarak kıyaslanmıştır. Çalışma kapsamında öncelikle konuyla ilgili literatür incelemesi, kavramsal çerçeve ve sonrasında uygulama bölümüne yer verilmiştir.

Literatür Araştırması

ÇKKV yöntemlerinden olan AHP ve BAHP yöntemleri uzun yıllardır farklı alanlarda yaygın olarak kullanılmakta olup söz konusu yöntemlerin kullanıldığı çalışmalardan örnekler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. AHP ve BAHP yöntemiyle yapılan çalışmalar
Table 1. Studies conducted using the AHP and BAHP methods

Çalışmanın yazarı/yazarları	Çalışma konusu	Kullanılan yöntem/ler
Denizhan vd. (2017)	Yeşil tedarikçi seçimi için kriter belirlenmesi ve önerilen kriterler ile yeşil tedarikçi seçiminin yapılması	AHP ve BAHP
Ergün vd., 2020	Giresun ili özelinde olası afetler için ideal afet deposu yer seçimini yapmak	AHP, MAUT, SAW
Gökgöz vd. (2020)	Acil durumlarda kullanılacak toplanma alanlarının belirlenmesi ve bunların değerlendirilmesi	AHP
Büyüközkan (2020)	Havayolları için dijital hizmet kalitesi modelinin geliştirilmesi	BAHP
Öztürk vd. (2021)	Gıda ürünleri üreten bir işletmenin, hammadde tedarikçisi seçim sorununun çözümü	AHP ve TOPSIS
Macit(2023)	Süpermarkette süt ve süt ürünleri tedarikçisi seçimi	AHP ve MAIRCA
Taşar(2024)	Havacılık endüstrisinde faaliyet gösteren firmanın tedarikçi seçimi	BAHP ve Taguchi kayıp fonksiyonu

Afet lojistiği kapsamında oluşturulan dağıtım merkezler için uygun yer seçiminin belirlenmesinde ÇKKV yöntemlerinin kullanımına yönelik çalışmalardan bazıları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Afet lojistiğinde ÇKKV yöntemleriyle yapılan çalışmalar**Table 2.** Studies conducted using CCSV methods in disaster logistics

Çalışmanın yazarı/yazarları	Çalışma konusu	Kullanılan yöntem/ler
Ofluoglu vd. (2017)	Trabzon'da afet lojistiğine en uygun depo yerinin belirlenmesi	SAW, TOPSIS ve VIKOR
Junian ve Azizifar, 2018	İran'da olabilecek deprem sonrası geçici barınma yerlerinin seçimi	Coğrafi bilgi tabanında AHP
Temur vd. (2018)	İstanbul/Ümraniye bölgesinde farklı deprem senaryoları ile deprem sonrası insanların temel ihtiyaçlara, erişiminin en kısa sürede sağlanması için AHP yöntemi ile yapılan duyarlılık analizi	AHP, P-medyan modeli
Ömürgönülşen ve Menten, (2021)	Ankara özelinde afet sonrasında geçici barınma merkezleri açısından en uygun yerin belirlenmesi	Bulanık TOPSIS
Tezcan vd. (2023)	Kırıkkale'de yaşanabilecek afet sonrası geçici depo yeri seçimi	AHP, BAHF, TOPSIS, PROMETHEE, VIKOR
Gök vd. (2024)	Bursa'da beklenen büyük Marmara depremi hazırlığında depo seçimi için kriterlerin belirlenip, bu depolara uygun ilçe seçiminin yapılması	AHP, PROMETHEE ve TOPSIS
Ocak, (2025)	Samsun İlkadım'da afet ve acil durum toplanma alanlarının konumsal uygunluğu	BWM ve CBS

Literatürde afet lojistiği kapsamında dağıtım, depo ve geçici barınma alanı seçimine yönelik ÇKKV yöntemlerini kullanan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmında yöntemler tekil olarak ele alınmış, yöntemler arası karşılaştırmalar ve belirsizlik koşullarının karar verme sürecine etkileri sınırlı düzeyde incelenmiştir. Özellikle AHP ve BAHF yöntemlerinin aynı kriter seti üzerinde birlikte uygulanarak karşılaştırıldığı çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışma, afet lojistiğinde dağıtım yeri seçimi probleminde AHP ve BAHF yöntemlerini bütüncül bir yaklaşımla uygulayarak, belirsizliklerin kriter ağırlıkları üzerindeki etkisini karşılaştırmalı olarak ortaya koymakta ve bu yönüyle literatüre yönetsel bir katkı sunmaktadır.

Metodoloji

Bu çalışmada Sivas ilinde afet lojistiği kapsamında dağıtım yeri seçiminde önemli olan kriterler, ÇKKV yöntemlerinden olan AHP ve Bulanık AHP yöntemleri ile analiz edilecektir.

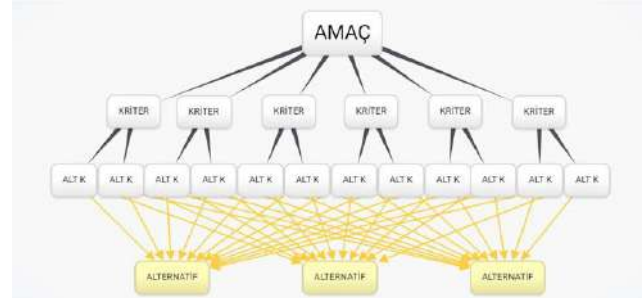
Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) Yöntemi

Birden çok seçenekli kriter içinden en iyi alternatifi seçmeye yönelik yöntemler bütünü ÇKKV olarak ifade edilmektedir (Keklik & Akçadağ, 2024:133). AHP, Thomas L. Saaty tarafından 1970'li yıllarda geliştirilmiş ÇKKV yöntemidir (Saaty, 1980). Bu yöntem, karar vericilerin belirlenen alternatifler arasından en uygun seçimi yapmalarına yardımcı olurken, aynı zamanda karar sürecinin her aşamasına aktif katılım imkânı sunmaktadır. AHP, kriterler arasındaki göreceli önemlerin ikili karşılaştırmalar yoluyla belirlenmesini sağlar ve bu sayede hangi kriterin diğerine göre daha öncelikli olduğunu hiyerarşik biçimde ortaya koyar. Yöntem, karar vericinin hem nesnel hem de öznel yargılarını sürece dâhil etmesine olanak tanır. Böylece karar verme süreci daha sistematik bir yapıya kavuşur ve daha rasyonel sonuçlara ulaşılması sağlanır (Çakmaktepe ve ark, 2022: 210)

AHP yönteminde problemin detaylı şekilde ele alınması ve hiyerarşi adımları doğru oluşturulmalıdır.

1.Adım: Uygulama sonucunda ulaşılmak istenen amacın net bir şekilde belirlenip, problem tanımının yapılması

2.Adım: Kriterlerin varsa alt kriterlerin ve alternatiflerin belirlenip, hiyerarşi yapısının oluşturulması. AHP yöntemi ilk basamakta amaç, alt basamaklarda kriterler, daha alt basamaklarda alt kriterler ve alternatifler olan hiyerarşik bir sistemle şekle dökülür. Yönteme ilişkin hiyerarşik yapı Şekil 1' de gösterilmiştir.

Şekil 1. AHP'nin 3 seviyeli hiyerarşik yapısı, Kaynak: (Razmi vd., 2002: 203)

Figure 1. The three-level hierarchical structure of AHP, Source: (Razmi et al., 2002: 203)

3.Adım: İkili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması. Karar verme aşamasında ikili karşılaştırmalar yapılır. Yapılan karşılaştırmada kriterlerin birbirlerine göre üstünlüğü hesaplanır. Karşılaştırmayı yapacak olan kişilerin alanında uzman ve/veya karar vermeye yetkin kişiler olması gerekmektedir. İkili karşılaştırma yaparken Saaty ölçeği (Tablo 1) kullanılır ve puanlamalarla ikili karşılaştırma matrisleri oluşturulur.

Tablo 3. AHP yönteminin önem dereceleri tablosu

Table 3. Table of importance levels for the AHP method

Önem Derecesi	Tanım
1	Eşit Derece Önemli
3	Orta Derecede Önemli
5	Kuvvetli Derecede Önemli
7	Çok Kuvvetli Derecede Önemli
9	Mutlak Derecede Önemli
2,4,6,8	Ara Değerleri Temsil Etmektedir
Karşılıklı Değerler	i, j ile karşılaştırılırken bir değer (x) atanmış ise; j, i ile karşılaştırılırken atanacak değer (1/x) olacaktır

(Kaynak: Saaty, 1980: 843)

4.Adım: Normalize matrislerinin oluşturulması. Bu aşamada ikili karşılaştırma matrisindeki sütun elemanları her sütun kendi arasında olacak şekilde toplanır. Her sütun için bu toplama yapılır. Daha sonra sütun elemanları buldukları sütun toplamına bölünür (Eşitlik 1). Bu her sütun elemanı için yapılır ve sonucunda normalize matris oluşturulur (Eşitlik 2) (Duman,2023:131).

$$b_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (1)$$

$$B_j = \begin{bmatrix} b_{11} \\ b_{21} \\ \vdots \\ b_{n1} \end{bmatrix} \quad (2)$$

5.Adım: Öncelik vektörünün oluşturulması. Normalleştirilen matris (C) oluşturulduktan sonra bu matrisin (Eşitlik 3) her bir satırı kendi arasında toplanır ve satırların ortalaması alınır (Eşitlik 4). Bu işlem sonucu öncelik vektörü (W) elde edilir (Eşitlik 5). Bu değerler kriterlerin önem derecesini göstermektedir. En yüksek değere sahip kriter en önemli kriterdir.

$$C = \begin{bmatrix} c_{10} & c_{11} & \dots & c_{1n} \\ c_{11} & 1 & \dots & c_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ c_{n1} & c_{n2} & \dots & c_{nn} \end{bmatrix} \quad (3)$$

$$w_j = \frac{\sum_{i=1}^n c_{ij}}{n} \quad (4)$$

$$w = \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ w_{n1} \end{bmatrix} \quad (5)$$

6.Adım: Tutarlılık analizinin yapılması. Tüm ikili karşılaştırma matrisleri için tutarlılık oranı (CR) hesaplanmaktadır. Bu oranın değeri 0,10'un altında olmalıdır. Eğer tutarlılık oranı 0,10'un üzerinde çıkarsa, bu durum karar vericinin yaptığı karşılaştırmalarda tutarsızlık bulunduğunu göstermektedir. Tutarlılık indeksini (CI) hesaplamak için $CI = (\lambda_{maks} - n)/(n-1)$ denklemi kullanılmaktadır. Bu denklemde en büyük öz vektör değerini λ_{maks} , matrisin eleman sayısı n harfine karşılık gelmektedir. CR (tutarlılık oranı) için ise, $CR = CI/RI$ işlemi kullanılır (Duman,2023:132). Rassel indeks oranını RI olarak gösterilmektedir. RI değerleri Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4. Rastgele sayı indeksi tablosu

Table 4. Random number index table

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
RI	0	0	0,52	0,89	1,11	1,25	1,35	1,40	1,45	1,49

Kaynak: (Duman,2023:132)

Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi (BAHP) yöntemi

Çalışmada kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesi için kullanılan BAHP yönteminin işleyişi aşağıda adım adım verilmiştir (Nalbant, 2017:42):

1.Adım: Modelde kullanılacak alternatifleri, kriterleri ve alt kriterleri belirlenir. Bu çalışma yalnızca kriter ağırlıkları belirlenerek uygulanmıştır.

2. Adım: Belirlenen kriterler ile bir hiyerarşi oluşturulur. Karar vericilerden kriterlere uygun dilsel ifadeler alınır ve kriterler arası ikili karşılaştırmalar yapılarak kriterlerin görece önemli olduğu belirlenerek, ikili karşılaştırmalara dilsel terimleri atanır. Ardından

Tablo 5' de yer alan bulanık sayılara dönüştürülür. Böylelikle ikili bulanık kıyaslama matrisi ($\tilde{M}$) oluşturulur.

$$\tilde{M} = \begin{bmatrix} 1 & \tilde{m}_{12} & \dots & \tilde{m}_{1n} \\ \tilde{m}_{21} & 1 & \dots & \tilde{m}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \tilde{m}_{n1} & \tilde{m}_{n2} & \dots & 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & \tilde{m}_{12} & \dots & \tilde{m}_{1n} \\ 1/\tilde{m}_{12} & 1 & \dots & \tilde{m}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1/\tilde{m}_{1n} & 1/\tilde{m}_{2n} & \dots & 1 \end{bmatrix} \quad (6)$$

Tablo 5. Dilsel ifadeler ve üçgen bulanık sayı karşılıkları
Table 5. Linguistic expressions and triangular fuzzy number counterparts

Dilsel İfadeler	Üçgen Bulanık Sayı
Aşırı Önemli	(7,9,9)
Çok Önemli	(5,7,9)
Önemli	(3,5,7)
Az Önemli	(1,3,5)
Eşit Önemli	(1,1,1)

Kaynak: Ulutaş vd. (2018: 226)

3.Adım: Kriterlerin bulanık ağırlıkları Buckley (1985)'in yaklaşımı ile bulunur (Taşar, 2024:107):

$$\tilde{w}_i = (\tilde{m}_{i1} \otimes \dots \otimes \tilde{m}_{ij} \otimes \dots \otimes \tilde{m}_{in})^{1/n} \quad (7)$$

$$\tilde{w}_j = \tilde{r}_i \otimes (\tilde{r}_1 \oplus \dots \oplus \tilde{r}_i \oplus \dots \tilde{r}_n \oplus)^{-1} \quad (8)$$

Eşitlik 3'te gösterilen $\tilde{w}_j$ kriterinin bulanık ağırlığını göstermektedir. Son olarak bulunan bulanık kriter ağırlıkları geometrik ortalama ile birleştirilir.

Uygulama

Afet lojistiği kapsamında afet sonrası oluşturulması gereken dağıtım yerinin belirlenmesi için uzman görüşleri ve literatür taraması doğrultusunda ana ve alt kriterler oluşturulmuştur. Karar probleminde etkili olacak ana kriterlerin kullanıldığı bazı çalışmalar Tablo 6 da verilmiştir.

Tablo 6. Literatürde kriterlerin kullanıldığı çalışma örnekleri

Table 6. Examples of studies in the literature where the criteria are used

KRİTERLER	KAYNAK
Konum	(Peker, 2016; Ofloğlu vd., 2017; Soltani vd., 2015; Ergün vd., 2020)
Altyapı	(Ömürgönülşen ve Menten, 2021; Ofloğlu vd., 2017)
İş Birliği	(Peker, 2016; Ofloğlu vd., 2017, Gök, M. Vd.,2024)
Güvenlik	(Soltani vd., 2015; Hazırcı, 2017; Gök, M. Vd.,2024)

Buna bağlı olarak çalışmada kullanılacak şu şekildedir:

- K1: KONUM
  - K1AK1: Afetzedelere yakınlık
  - K1AK2: Yerleşim yerine uzaklık
  - K1AK3: Karayolu yakınlık
  - K1AK4: Havalimanı yakınlık
  - K1AK5: Demiryoluna yakınlık
  - K1AK6: Arazi maliyeti
  - K1AK7: Talep noktalarına uzaklık
- K2: ALTYAPI
  - K2AK1: Arazinin zemini
  - K2AK: Afetsellik yapısı
  - K2AK3: Fay hattından geçme durumu
  - K2AK4: Arazi tapu bilgileri

- K3: İŞ BİRLİĞİ
  - K3AK1: Lojistik hizmeti veren firmalar
  - K3AK2: Hükümet
  - K3AK3: Ulusal sivil toplum örgütleri
  - K3AK4: Üniversite
- K4: GÜVENLİK
  - K4AK1: Alana ulaştırılan tüm ekipman ve ihtiyaç malzemelerinin güvenliği
  - K4AK2: Koordinasyon ekibindeki yetkililer, yöneticiler, uzmanlar ve saha görevlilerinin güvenliği
  - K4AK3: İzdiham ve karmaşayı önleyici tedbirler

Hiyerarşik yapıda yer alan kriter ve alt kriterlerin ikili karşılaştırma yöntemi ve 1-9 ölçekli değerlendirme formatında hazırlandığı anket formu 1 AFAD personeli, 1 Belediyesi personeli (Afet İşleri ve Risk Yönetimi Müdürlüğü), 1 Emniyet Müdürlüğü personeli olan toplam 3 uzman kişiye uygulanmıştır. Gerçekleştirilen analizler ve yürütülen çalışmalar, tek bir uzmanın görüşüne dayanabileceği gibi bir grup uzmanın değerlendirmelerine göre de şekillenebilir (Korucuk,2021). Anketler, yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Uzmanlar, ankette yer alan kriter ve alternatifleri; deneyimleri, görev yaptıkları kurumlardaki teknik altyapılardan yararlanarak değerlendirmiştir. Uzmanların kendi uzmanlık alanları dışındaki konularda ifade ettikleri görüşler, çalışmanın kısıtları arasında değerlendirilebilir. Ayrıca, anketlerde çok sayıda kriterin bulunması ve bu değerlendirmelerin mesai saatleri içerisinde yapılması nedeniyle bazı yanıtların yeterince özenli olmama olasılığı da çalışmanın bir diğer kısıtı olarak görülmektedir.

AHP Yöntemi ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Karar vericiler iki kriteri kendileri arasında önem derecesine göre puanlamış ve bu puanlama sonuçlarının geometrik ortalaması alınarak ana kriterlerin ikili karşılaştırma matrisi oluşturulmuştur. Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinde geometrik ortalamanın tercih edilme nedeni, ikili karşılaştırmalardaki karşılıklılık ilkesi matematiksel olarak koruması ve uzmanların oran ölçekli yargılarını aritmetik ortalamaya kıyasla daha tutarlı bir şekilde sentezlemesidir (Aczél ve Saaty, 1983; Forman ve

Peniwati, 1998). Aritmetik ortalama bu çarpımsal yapıda sapmalara yol açarken, geometrik ortalama hem bireysel tutarlılığı grup kararına yansıtmakta hem de yargı matrislerinin özvektör özelliklerini muhafaza etmektedir (Saaty, 1980). Tablo 7’de ana kriterlerin ikili karşılaştırma matrisi verilmiştir.

Tablo 7. Ana Kriterlerin İkili Karşılaştırma Matrisi

Table 7. Pairwise Comparison Matrix of the Main Criteria

ANA KRİTER	K1	K2	K3	K4
K1	1,0000	2,1544	0,2877	0,2231
K2	0,4642	1,0000	0,1842	0,2169
K3	3,4760	5,4288	1,0000	1,1696
K4	4,4814	4,6104	0,8550	1,0000
TOPLAM	9,4216	13,1937	2,3269	2,6097

İkili karşılaştırma matrisinin oluşturulmasından sonra bu matrisin normalize edilmesi gerekmektedir. Normalizasyon işleminde her sütun elamanı o sütunun toplamına bölünür (Eşitlik 1) ve normalize matris oluşturulmuş olur. Tablo 8’de normalizasyon işlemi özetlenmiştir.

Tablo 8. Normalizasyon İşlemi

Table 8. Normalization Process

ANA KRİTER	K1	K2	K3	K4
K1	0,106	0,163	0,124	0,086
K2	0,049	0,076	0,079	0,083
K3	0,369	0,411	0,430	0,448
K4	0,476	0,349	0,367	0,383
TOPLAM	1,000	1,000	1,000	1,000

Tablo 8’deki normalizasyon işleminin sonucunda aşağıdaki normalize edilmiş matris elde edilmiştir. Normalizasyon matrisi elde ettikten sonra öncelik vektörü (W) hesaplanmıştır. Tablo 9’ da ana kriterlerin normalize matrisi ve ağırlık oranları verilmiştir.

Tablo 9. Ana Kriterlerin Normalize Matrisi ve Ağırlıklar ve Tutarlılık

Table 9. Normalized Matrix of the Main Criteria, Weights and Consistency

ANA KRİTER	K1	K2	K3	K4	W	A*W	D
K1	0,106	0,163	0,124	0,086	0,120	0,482	4,025
K2	0,049	0,076	0,079	0,083	0,072	0,289	4,026
K3	0,369	0,411	0,430	0,448	0,415	1,681	4,055
K4	0,476	0,349	0,367	0,383	0,394	1,616	4,102
TOPLAM	1	1	1	1	Tutarlılık oranı: 0,019		

Öncelik vektörü elde edildikten sonra ana kriterlerin önem derecesine göre sıralaması yapılmıştır. Bu sonuçlara göre K3, “İş birliği” ana kriteri en çok önem verilen kriter olmuştur. Bu kriteri sırasıyla K4, “Güvenlik”, K1,”

Konum” ana kriterleri takip etmiştir. En düşük önem derecesine sahip ana kriter K2,” Altyapı” olmuştur. Bu aşamadan sonra ana kriterlerin hepsi kendi alt kriterleri içinde değerlendirilmiştir.

Tablo 10. “Konum” Ana Kriterine Ait Alt Kriterler için Karar Matrisi Ağırlıklar ve Tutarlılık
Table 10. Decision Matrix, Weights and Consistency for the Sub-Criteria of the ‘Location’ Main Criterion

K1	K1AK1	K1AK2	K1AK3	K1AK4	K1AK5	K1AK6	K1AK7	W	A*W	D
K1AK1	0,237	0,269	0,172	0,310	0,198	0,164	0,234	0,226	1,717	7,583
K1AK2	0,237	0,269	0,425	0,298	0,316	0,179	0,234	0,280	2,155	7,704
K1AK3	0,164	0,076	0,119	0,090	0,157	0,187	0,162	0,137	1,012	7,413
K1AK4	0,034	0,041	0,060	0,045	0,037	0,124	0,057	0,057	0,417	7,338
K1AK5	0,060	0,043	0,038	0,061	0,051	0,147	0,051	0,064	0,473	7,343
K1AK6	0,031	0,033	0,014	0,008	0,007	0,022	0,028	0,020	0,145	7,125
K1AK7	0,237	0,269	0,172	0,186	0,233	0,179	0,234	0,216	1,619	7,504
TOPLAM	1	1	1	1	1	1	1		Tutarlılık oranı:0,053	

K1 kriteri “Konum” faktörünün alt kriterlerinin ağırlıkları görüldüğü gibi K1AK2 “Yerleşim Yeri Uzaklık” kriterinin en önemli olduğu değerlendirilmiştir. Sonrasında sıralama K1AK1 “Afetzedelere Yakınlık”; K1AK7 “Talep Noktalarına Uzaklık”; K1AK3 “Karayoluna Yakınlık”; K1AK5 “Demiryoluna Yakınlık”;

K1AK4 “Havaalanına Yakınlık” şeklindedir. En az öneme sahip olan kriter ise K1AK6 “Arazi Maliyeti” olmuştur. Bu sonuç dağıtım yerlerinin afetzedelerin yerleşim alanlarına yakın olmasının zaman kazanma açısından diğer kriterlere oranla daha önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 11. “Altyapı” Ana Kriterine Ait Alt Kriterler için Karar Matrisi Ağırlıklar ve Tutarlılık
Table 11. Decision Matrix, Weights and Consistency for the Sub-Criteria of the ‘Infrastructure’ Main Criterion

ANA KRİTER	K1	K2	K3	K4	W	A*W	D
K2AK1	0,300	0,290	0,325	0,269	0,296	1,195	4,040
K2AK2	0,432	0,418	0,409	0,371	0,408	1,644	4,031
K2AK3	0,208	0,230	0,225	0,305	0,242	0,975	4,028
K2AK4	0,061	0,061	0,040	0,055	0,054	0,217	4,008
TOPLAM	1	1	1	1		Tutarlılık oranı: 0,019	

K2 kriteri “Altyapı” faktörünün alt kriterlerinin ağırlıklarına göre en önemli ve oldukça yüksek bir oran alan kriter K2AK2 “Afetsellik Yapısı” olmuştur. Bunu K2AK1 “Arazinin Zemini”; K2AK3 “Fay Hattından Geçme Durumu” izlemiştir. En az öneme sahip olan kriter ise K2AK4 “Arazinin Tapu Bilgileri” olmuştur. Afet

sonrası süreçte aynı veya farklı türde yeni bir afet meydana gelme olasılığı göz önünde bulundurulduğunda, dağıtım yeri olarak planlanan alanın olası afetlere karşı dayanıklı bir yapısal özelliklere sahip olması, altyapı kriterleri içerisinde en yüksek öneme sahip unsur olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 12. “İş Birliği” Ana Kriterine Ait Alt Kriterler için Karar Matrisi Ağırlıklar ve Tutarlılık
Table 12. Decision Matrix, Weights and Consistency for the Sub-Criteria of the ‘Cooperation’ Main Criterion

K3	K3AK1	K3AK2	K3AK3	K3AK4	W	A*W	D
K3AK1	0,0657	0,0729	0,0665	0,0331	0,060	0,244	4,104
K3AK2	0,5916	0,6563	0,6921	0,5763	0,629	2,637	4,192
K3AK3	0,1922	0,1845	0,1946	0,3150	0,222	0,946	4,270
K3AK4	0,1505	0,0862	0,0468	0,0757	0,090	0,362	4,032
TOPLAM	1	1	1	1		Tutarlılık oranı:0,055	

K3 İş Birliği ana kriterinin alt kriterlerinde en büyük öneme sahip kriter K3AK2 “Hükümet” olup bunu sırasıyla K3AK3 “Ulusal Sivil Toplum Örgütleri”; K3AK4

“Üniversite” ve en sonda da K3AK1 “Lojistik Hizmet veren Firmalar” izlemiştir.

Tablo13. “Güvenlik” Ana Kriterine Ait Alt Kriterler için Karar Matrisi Ağırlıklar ve Tutarlılık
Table 13. Decision Matrix, Weights and Consistency for the Sub-Criteria of the ‘Security’ Main Criterion

K4	K4AK1	K4AK2	K4AK3	W	A*W	D
K4AK1	0,0959	0,0869	0,1096	0,097	0,293	3,002
K4AK2	0,5506	0,4990	0,4866	0,512	1,542	3,012
K4AK3	0,3535	0,4141	0,4038	0,390	1,175	3,008
TOPLAM	1	1	1	1		Tutarlılık oranı:0,007

K4 güvenlik ana kriterinin alt kriterlerinde K4AK2 “Koordinasyon Ekibindeki Yetkililer, Yöneticiler, Uzmanlar ve Saha Görevlilerinin Güvenliği” en önemli

kriter olmuştur. Bu kriteri K4AK3 “İzdiham ve Karmaşayı Önleyici Tedbirler” izlemiş ve en az öneme sahip olanda K4AK1 “Alana Ulaştırılan Tüm Ekipman ve İhtiyaç

Malzemelerinin” güvenliği olmuştur. Bu durum, afet sonrası dağıtım faaliyetlerinin etkin ve sürdürülebilir biçimde yürütülmesinin, öncelikle insan kaynağının güvenliğinin sağlanmasına bağlı olduğunu göstermektedir. Dağıtım sürecini yöneten ve sahada uygulayan personelin güvenliğinin tehlikeye girmesi, yalnızca operasyonel aksamalara yol açmakla kalmayıp, koordinasyonun tamamen sekteye uğramasına da neden olabilmektedir.

Tablo 14. Ana Kriterlerin İkili Karşılaştırma Matrisi

Table 14. Pairwise Comparison Matrix of the Main Criteria

ANA KRİTER	K1			K2			K3			K4		
K1	1,00	1,00	1,00	1,22	2,03	3,66	0,23	0,27	0,34	0,15	0,21	0,41
K2	0,27	0,49	0,82	1,00	1,00	1,00	0,14	0,19	0,34	0,12	0,16	0,24
K3	2,92	3,66	4,33	2,92	5,28	7,40	1,00	1,00	1,00	1,00	1,22	1,54
K4	2,47	4,72	6,80	4,22	6,26	8,28	0,65	0,82	1,00	1,00	1,00	1,00

Ardından Eşitlik (7) ile her bir kriter için $\tilde{r}$ i değerleri bulunur. Bu değerler Tablo 14’te gösterilmiştir.

Tablo 15. Karar Vericilerin Kıyaslama Matrisi Sonuçları

Table 15. Comparison Matrix Results of the Decision Makers

ANA KRİTER	w_j^l	w_j^m	w_j^u
K1	2,59	3,51	5,41
K2	1,53	1,84	2,40
K3	7,85	11,15	14,27
K4	8,33	12,80	17,08
TOPLAM	20,30	29,31	39,16

Tablo 9’de gösterilen $\tilde{r}$ i değerleri, Eşitlik (8)’de kullanılarak kriterlerin bulanık ağırlıkları bulunur. Bu bulanık ağırlıklar Eşitlik (8) ile durulaştırılır ve bulanık

Bulanık AHP Yöntemi ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Karar vericilerden belirlenen kriterler için ilişkin dilsel ifadeler alınmıştır ve üçgen bulanık sayılara dönüştürülüp, puanlama sonuçlarının geometrik ortalaması alınarak ikili kıyaslama matrisleri oluşturulmuştur.

olmayan ağırlıkları bulunur. Tablo 16’te bu değerler gösterilmiştir.

Tablo 16. Kriterlerin Birleştirilmiş Bulanık Ağırlıkları

Table 16. Aggregated Fuzzy Weights of the Criteria

ANA KRİTER	w_j^l	w_j^m	w_j^u	w_j^u BAHP
K1	0,066	0,119	0,266	0,151
K2	0,039	0,062	0,118	0,073
K3	0,200	0,380	0,702	0,428
K4	0,212	0,436	0,841	0,497

Tablo 16’te gösterildiği üzere K4 “Güvenlik” kriteri en önemli kriter olup sırasıyla K3 “İş birliği”; K1 “Konum” kriterleri olduğu tespit edilmiştir. En önemsiz kriter ise K2 “Altyapı” kriteri olmuştur.

Tablo 17. “Konum” Ana Kriterinin Alt Kriterlerinin İkili Karşılaştırma Matrisi

Table 17. Pairwise Comparison Matrix for the Sub-criteria of 'Location' Main Criterion

K1	K1AK1			K1AK2			K1AK3			K1AK4			K1AK5			K1AK6			K1AK7		
K1AK1	1,00	1,00	1,00	1,91	2,08	2,22	1,00	1,44	1,71	5,59	7,61	9,62	4,22	6,26	8,28	5,59	7,61	9,62	1,00	1,00	1,00
K1AK2	0,45	0,48	0,52	1,00	1,00	1,00	1,44	3,56	5,59	5,59	7,61	9,62	5,00	7,00	9,00	6,26	8,28	10,29	1,00	1,00	1,00
K1AK3	0,58	0,69	1,00	0,18	0,28	0,69	1,00	1,00	1,00	1,44	2,27	3,98	1,44	2,27	3,98	7,00	9,00	11,00	0,58	0,69	1,00
K1AK4	0,10	0,13	0,18	0,10	0,13	0,18	0,25	0,44	0,69	1,00	1,00	1,00	0,75	1,00	1,33	3,27	5,74	7,91	0,25	0,31	0,41
K1AK5	0,13	0,18	0,28	0,11	0,14	0,20	0,25	0,44	0,69	0,75	1,00	1,33	1,00	1,00	1,00	4,72	6,80	8,85	0,11	0,27	0,34
K1AK6	0,10	0,13	0,18	0,10	0,12	0,16	0,09	0,11	0,16	0,13	0,17	0,31	0,11	0,15	0,21	1,00	1,00	1,00	0,10	0,12	0,16
K1AK7	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,44	1,71	2,47	3,27	3,98	2,92	3,66	4,33	6,26	8,28	10,29	1,00	1,00	1,00

Tablo 18. “Konum” Alt Kriterlerinin Kriterlerin Birleştirilmiş Bulanık Ağırlıkları

Table 18. Aggregated Fuzzy Weights of the 'Location' Sub-criteria

K1	w_j^l	w_j^m	w_j^u	w_j^u BAHP
K1AK1	0,142	0,241	0,401	0,261
K1AK2	0,145	0,258	0,444	0,282
K1AK3	0,086	0,144	0,272	0,167
K1AK4	0,040	0,078	0,140	0,086
K1AK5	0,049	0,088	0,152	0,096
K1AK6	0,011	0,016	0,026	0,018
K1AK7	0,109	0,175	0,279	0,188

Karar vericilerin puanlama sonuçlarının geometrik ortalaması alınıp ikili kıyaslama matrisleri oluşturulmuştur. Ardından kıyaslama matrisleri hesaplanıp değerlerin bulanık ağırlıkları hesaplanmıştır. Buna göre “Konum” Ana kriterinin alt kriterlerinde en büyük öncelik K1AK2 “Yerleşim yerine uzaklık” olmuştur. 2. En önemli kriter ise K1AK1 “Afetzedelere yakınlık” olmuştur. Bu kriteri sırasıyla K1AK7 “Talep noktalarına uzaklık”, K1AK3 “Karayoluna yakınlık”, K1AK5 “Demiryoluna yakınlık” ve K1AK4 “Havalimanına yakınlık” izlemiştir. En az öneme sahip olan ise K1AK6 “Arazi Maliyeti” olmuştur.

Tablo 19. “Altyapı” Ana Kriterinin Alt Kriterlerinin İkili Karşılaştırma Matrisi**Table 19.** Pairwise Comparison Matrix for the Sub-criteria of the 'Infrastructure' Main Criterion

K2	K2AK1			K2AK2			K2AK3			K2AK4		
K2AK1	1,00	1,00	1,00	0,58	0,69	1,00	1,00	1,44	1,71	2,76	5,13	7,27
K2AK2	1,00	1,44	1,71	1,00	1,00	1,00	2,08	1,91	1,71	4,72	6,80	8,85
K2AK3	0,58	0,69	1,00	0,58	0,52	0,48	1,00	1,00	1,00	3,56	5,59	7,61
K2AK4	0,14	0,19	0,36	0,11	0,15	0,21	0,13	0,18	0,28	1,00	1,00	1,00

Tablo 20. “Altyapı” Alt Kriterlerinin Birleştirilmiş Bulanık Ağırlıkları**Table 20.** Aggregated Fuzzy Weights of the 'Infrastructure' Sub-criteria

K2	w_j^l	w_j^m	w_j^u	$w_j^{u}BAHP$
K2AK1	0,148	0,287	0,517	0,317
K2AK2	0,243	0,388	0,624	0,419
K2AK3	0,158	0,272	0,475	0,302
K2AK4	0,038	0,053	0,087	0,059

Altyapı ana kriterinin alt kriterlerinden en büyük öneme sahip olan kriter K2AK2 ile “Afetsellik Yapısı”dır. Diğer K2AK1 “Arazinin Zemini” ve K2AK3 “Fay

Hattından Geçme” kriterleri izlemektedir. En az öneme sahip olan ise K2AK4 Arazi Tapu Bilgileri” dir.

Tablo 21. “İş birliği” Alt Kriterlerinin İkili Karşılaştırma Matrisi**Table 21.** Pairwise Comparison Matrix of 'Collaboration' Sub-criteria

K3	K3AK1			K3AK2			K3AK3			K3AK4		
K3AK1	1,000	1,000	1,000	0,091	0,111	0,143	0,273	0,342	0,481	0,306	0,405	0,693
K3AK2	7,000	9,000	11,000	1,000	1,000	1,000	2,759	3,557	4,254	5,593	7,612	9,623
K3AK3	2,080	2,924	3,659	0,235	0,281	0,362	1,000	1,000	1,000	2,759	5,130	7,275
K3AK4	1,442	2,466	3,271	0,104	0,131	0,179	0,137	0,195	0,362	1,000	1,000	1,000

Tablo 22. “İş birliği” alt Kriterlerinin Birleştirilmiş Bulanık Ağırlıkları**Table 22.** Aggregated Fuzzy Weights of the 'Collaboration' Sub-criteria

K3	w_j^l	w_j^m	w_j^u	$w_j^{u}BAHP$
K3AK1	0,037	0,051	0,051	0,046
K3AK2	0,361	0,585	0,571	0,506
K3AK3	0,134	0,258	0,271	0,221
K3AK4	0,059	0,105	0,106	0,090

K3 kriteri olan “İş Birliği” faktörünün alt kriterlerinin ikili karşılaştırma matrisi ve bulanık ağırlıkları tablo 21 ve tablo 22’ de ifade edilmiştir. Buna göre K3AK2 “Hükümet” en önemli kriter olmuştur. Sonrasında sıralama

K3AK3 “Ulusal Sivil Toplum Örgütleri”; K3AK 4 “Üniversite”; K3AK1 “Lojistik Hizmet Veren Firmalar” şeklinde olmuştur.

Tablo 23. “Güvenlik” Alt Kriterlerinin İkili Karşılaştırma Matrisi**Table 23.** Pairwise Comparison Matrix of 'Security' Sub-criteria

K4	K4AK1			K4AK2			K4AK3		
K4AK1	1,00	1,00	1,00	0,10	0,13	0,17	0,17	0,26	0,58
K4AK2	3,27	5,74	7,91	1,00	1,00	1,00	3,27	3,98	4,63
K4AK3	2,08	4,22	6,26	0,22	0,25	0,31	1,00	1,00	1,00

Tablo 24. “Güvenlik” Alt Kriterlerinin Birleştirilmiş Bulanık Ağırlıkları**Table 24.** Aggregated Fuzzy Weights of the 'Security' Sub-criteria

K4	w_j^l	w_j^m	w_j^u	$w_j^{u}BAHP$
K4AK1	0,06	0,08	0,14	0,093
K4AK2	0,33	0,61	1,12	0,686
K4AK3	0,14	0,31	0,62	0,360

K4 kriteri olan “Güvenlik” faktörünün alt kriterlerinin ikili karşılaştırma matrisi ve bulanık ağırlıkları tablo 23 ve

tablo 24’ de ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere K4AK2 “Koordinasyon Ekibindeki Yetkililer, Yöneticiler, Uzmanlar ve Saha Görevlilerinin Güvenliği” en önemli kriter olarak ifade edilmiştir. Sonrasındaki sıralama ise K4AK3 “İzdiham ve Karmaşayı Önleyici Tedbirler”; K4AK1 “Alana Ulaştırılan Tüm Ekipman ve İhtiyaç Malzemelerinin Güvenliği” şeklinde gerçekleşmiştir.

Sonuç

Afet sonrası yardım faaliyetlerinde, kaynakların doğru yönetilmesi ve ihtiyaç sahiplerine zamanında ulaştırılması açısından dağıtım yeri seçimi önemli bir konudur. Bu çalışmada, afet lojistiğinde dağıtım yeri seçimi sürecine

yönelik olarak belirlenen ana kriterler (konum, altyapı, iş birliği ve güvenlik) hem AHP hem de BAHP yöntemleriyle değerlendirilmiştir.

Yapılan analiz sonuçlarına göre; AHP yönteminde en yüksek ağırlığa sahip ana kriter “İş birliği” olarak bulunmuştur. Bu bulgu, afet yönetiminde kurumlar arası koordinasyon, kaynak paylaşımı ve ortak hareket etmenin operasyonel başarıda belirleyici olduğunu göstermektedir. Öte yandan, BAHP yönteminde en yüksek öneme sahip ana kriter ise “Güvenlik” olarak çıkmıştır. Bu durum, belirsizlik ve riskin yoğun olduğu afet koşullarında, saha personelinin ve malzemelerin güvenliği gibi unsurların öncelikli hale geldiğini ortaya koymaktadır. Literatürde afet lojistiğinde dağıtım yeri belirleme kriterleri birbirinden farklılık göstermektedir. Bu çalışmanın bulguları, literatürde yer alan benzer araştırmalarla karşılaştırıldığında hem benzeyen hem de farklılaşan yönler barındırmaktadır. Çalışmalar incelendiğinde Şubat 2023 Şubat Maraş depremi öncesinde yapılan çalışmalarda “Güvenlik” ve “İş birliği” kriterlerine pek yer verilmediği; ancak deprem sonrası araştırmalarda özellikle “Güvenlik” kriterine fazlaca yer verildiği görülmektedir. Örneğin Tezcan ve ark.(2023), afet sonrası geçici depo yeri seçiminde AHP, BAHP yöntemleri ile kriterleri analiz etmiş TOPSIS, PROMETHEE, VIKOR ile yer seçimi yapmıştır. Kriter ağırlıklarında en yüksek önem hem AHP hem BAHP için “Güvenlik” kriteri olmuştur. Duman (2023), Erzincan İlinde Afet dağıtım merkezi oluşturmasında AHP ve EDAS yöntemlerini kullanmış ve “Ulaşım”ın en önemli kriter olduğu sonucuna varmıştır. Gökgöz ve ark. (2020), acil toplanma alanlarının belirlenmesinde AHP yöntemi ile değerlendirmiştir ve “Alan Özellikleri” kriteri en önemli kriter olmuştur. Çalışmalar göstermektedir yaşanan her afet, görülen sıkıntılara göre dağıtım yeri seçiminde yeni kriterler eklemekte ve öncelik kriterlerinde de değişim yaşatmaktadır.

Alt kriterler düzeyinde yapılan karşılaştırmalarda ise “Konum” ana kriteri altında, her iki yöntemde de “Yerleşim Yerine Uzaklık” alt kriteri en yüksek ağırlığa sahiptir. Bu durum, dağıtım merkezinin yerleşim alanlarına yakın olmasının yardım malzemelerinin erişilebilirlik ve hız açısından kritik öneme sahip olduğunu göstermektedir. “Altyapı” ana kriteri altında, her iki yöntemde de “Afetsellik Yapısı” alt kriteri en yüksek ağırlığı almıştır; bu, dağıtım yeri seçiminde olası bir ikinci afet durumunda zararı en aza indirmenin lojistik kararlar üzerinde önemli rol oynadığını göstermektedir. “İş birliği” ana kriterinin altında, yine her iki yöntemde de “Hükümet” alt kriteri öne çıkmıştır; bu bulgu, kamu kurumlarının afet yönetimi süreçlerinde Hükümetin iş birliklerinin diğer kurum ve kuruluşlardan çok daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak, “Güvenlik” ana kriteri altında, her iki yöntemde de “Koordinasyon Ekibindeki Yetkililer, Yöneticiler, Uzmanlar ve Saha Görevlilerinin Güvenliği” alt kriteri en yüksek ağırlığa sahip olarak belirlenmiştir. Bu sonuç, yardım operasyonlarında görev alan personelin güvenliğinin, sürdürülebilir operasyon açısından kritik olduğunu göstermektedir. Kriter ağırlıkları dikkate alındığında, her iki yöntemle elde edilen alternatif sıralamalarının benzer sonuçlar verdiği görülmüştür. Bu durum, çalışmadan elde edilen bulguların tutarlı ve güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde hem AHP hem de BAHP yöntemleri afet lojistiği karar süreçlerinde etkin bir şekilde kullanılabilir. Çalışma bulguları, karar vericilere; afet sonrası dağıtım merkezi planlamasında hem güvenlik hem de kurumlar arası iş birliği unsurlarını birlikte dikkate almaları gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, bu araştırma afet lojistiğinde dağıtım yeri seçimi probleminin sistematik biçimde analiz edilmesine katkı sağlamış ve farklı ÇKKV karar sonuçlarını nasıl etkileyebileceğini ortaya koymuştur. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, kriter setlerinin farklı afet türlerine göre yeniden yapılandırılması ve AHP ile BAHP’ın diğer yöntemlerle (örneğin TOPSIS, VIKOR veya PROMETHEE) karşılaştırılması, afet yönetimi literatürüne önemli katkılar sunacaktır.

Kaynakça

- Aczél, J., & Saaty, T. L. (1983). Procedures for synthesizing ratio judgements. *Journal of Mathematical Psychology*, 27(1), 93-102. [https://doi.org/10.1016/0022-2496\(83\)90028-7](https://doi.org/10.1016/0022-2496(83)90028-7)
- Büyüközkan, G., Havle, C. A. ve Feyzioğlu, O. (2020). A new digital service quality model and its strategic analysis in aviation industry using interval-valued intuitionistic fuzzy AHP, *Journal of Air Transport Management*, 86.
- Denizhan, B., Yalçın, A. Y., ve Berber, Ş. (2017). Analitik Hiyerarşi Proses ve Bulanık Analitik Hiyerarşi Proses yöntemleri kullanılarak yeşil tedarikçi seçimi uygulaması, *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(1), 63-78. <https://doi.org/10.17100/nevbittek.288003>
- Duman, Y. (2023). Afet Lojistiği Yönetim Sistemleri Kapsamında PTT A.Ş. ve AFAD Koordinasyonu: Erzurum ili Palandöken İlçesinde Bir Uygulama. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sosyal Bilimler Enstitüsü/Giresun Üniversitesi.
- Er Çakmaktepe, N., Ulutaş, A., ve Keleş, M. K., (2022). Bulanık AHP ve Bulanık Swara yöntemleriyle personel seçim kriterlerinin değerlendirilmesi: bir süt işletmesinde uygulama, *Disiplinlerarası Yaklaşımlarla Uygulamalı Sosyal Bilimler* (pp.199-223), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ergin, C. (2016). Afet Lojistiğinde Depo Yeri Seçim Probleminin Optimizasyon ve Kümeleme Teknikleri ile Çözülmesi. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı, Sakarya.
- Gök, M., Toklu, R., Güven, E., ve Eren, T. (2024). Afet lojistiğinde depo yer seçimi, *Resilience*, 8(2), 123-138. <https://doi.org/10.32569/resilience.1473880>
- Gökgöz, B. İ., İlerisoy, Z. Y. ve Soyluk, A. (2020). Acil durum toplanma alanlarının AHP yöntemi ile değerlendirilmesi, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (19), 935-945.
- Junian, J., ve Azizifar, V. (2018). The evaluation of temporary shelter areas locations using geographic information system and analytic hierarchy process, *Civil Engineering Journal*, 4(7), 1678. <https://doi.org/10.28991/cej-03091104>
- Keklik, B., & Akçadağ, M. (2024). ÇKKV yaklaşımı ile girişimcilerin bilgi teknolojileri kullanımlarının karşılaştırılması: Türkiye örneği. *Journal of Business Administration and Social Studies*, 8(2), 132-143.

- Korucuk, S. (2021). Ordu ve Giresun İllerinde Kentsel Lojistik Performans Unsurlarına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (26), 141-155.
- Macit, N. Ş. (2023). Tedarikçi seçimi probleminin AHP Temelli MAIRCA yöntemi ile çözümü, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 42-63.
- Nalbant, K. G. (2017), Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri Kullanılarak Personel Seçim Kriterlerinin Ağırlıklandırılması ve Terfi İçin Personel Seçimi, Yıldız Teknik Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Fen bilimleri Enstitüsü/ İstanbul.
- Ocak, F. (2025). Afet risk yönetimi kapsamında afet ve acil durum toplanma alanlarının BWM ve CBS ile belirlenmesi: İlkadım (Samsun) örneği, *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 56, 246-268.
- Ofluoglu, A., Baki, B. ve Ar, İ. M. (2017). Afet lojistiğinde depo yeri belirlemesi için çok kriterli karar analizi modeli, *Yönetim Pazarlama ve Lojistik Dergisi*, 4(2), 89-106. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2017.454>
- Ömürgönülse, M.ve Menten, C. (2021). Bulanık TOPSIS yöntemi ile Ankara ili için olası afet sonrası geçici barınma alanlarının seçimi, *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 7(1), 159- 175. doi.org/10.21324/dacd.691088
- Öztürk, D. (2016). Tedarik zinciri yönetimi süreçlerini etkileyen faktörler, *International Journal of Social and Economic Sciences*, 6(1), 17-24.
- Peker, İ., Korucuk, S., Ulutaş, Ş., Sayın Okatan, B., & Yaşar, F. (2016). Afet Lojistiği Kapsamında En Uygun Dağıtım Merkez Yerinin Ahs-Vikor Bütünleşik Yöntemi İle Belirlenmesi: Erzincan İli Örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 82 103. doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER728>
- Saaty, T. L. (1990), "How to Make a Decision: the Analytic Hierarchy Process", *European Journal of Operation Research*, 48: 9–26.
- Soltani, A., Ardalan, A., Boloorani, A. D., Haghdoost, A., & Hosseinzadeh-Attar, M. J. (2015). Criteria for Site Selection of Temporary Shelters after Earthquakes: a Delphi Panel. *PLOS Currents Disasters*, doi:10.1371/currents.dis.07ae4415115b4b3d71f99ba8b304b807 1-11.
- Taşar, B. (2024). Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci ve Taguchi Kayıp Fonksiyonu ile Tedarikçi Seçimi: Havacılık Endüstrisinde Bir Uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 103-117.
- Tekin Temur, G., Turgut, Y., Yılmaz, A., Arslan, Ş., vd. (2019). Deprem sonrası planlamaya yönelik lojistik ağ tasarımı: Ümraniye bölgesinde farklı deprem senaryoları için bir uygulama, *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 25(1), 98-105
- Tezcan, B., Alakaş, H. M., Özcan, E., ve Eren, T.,2023. Afet sonrası geçici depo yeri seçimi ve çok araçlı araç rotalama uygulaması: Kırıkkale ilinde bir uygulama, *Politeknik Dergisi*, 26(1), 13- 27.
- Turgut, B. T., (2011). "A fuzzy AHP based decision support system for disaster logistics centre location selection: A case study for Istanbul," *Disaster Prevention and Management*, vol. 20, no. 5, pp. 469-486.
- Ulutaş, A., Özkan, A.M. ve Tağraf, H. (2018). Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci ve Bulanık Gri İlişkisel Analizi yöntemleri kullanılarak personel seçimi yapılması, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(65):223-232.
- Yaman Yüce, M., ve Bostan, S. (2021). Ayvıcık depremi üzerinden afet lojistiği konusunda uzman görüşleri, *İşletme Bilimi Dergisi*, 9(3), 519-541. <https://doi.org/10.22139/jobs.889228>

A conceptual Paper on TISHIP and Moopen's Golden Triangle of Ideal Healthcare Benefits for Students

Sunday Akpan^{1,a,*}

¹ University of Uyo, Nigeria

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Review

Received : 02/06/2024
Accepted : 25/08/2025

Keywords:

TISHIP
Social
Insurance
Healthcare benefits
Insurance premium

ABSTRACT

This conceptual paper aims to examine the notion that Tertiary Institutions Social Health Insurance Programme (TISHIP) is a scheme that provides healthcare benefits specified in the Moopen's Golden Triangle (MGT) to students in tertiary institutions in Nigeria. The argument that in some disciplines vis-a-vis huma problems the major challenge could be conceptual and addressing them must be done conceptually where greater emphasis is placed on the generation of big ideas that usually underscore a conceptual paper. This study is therefore, an attempt to develop a conceptual model that can be used in assessing TISHIP benefits for students. The method adopted in the study is qualitative with focus on exploratory research design. From the exploratory examination, a model for the assessment of the benefits of TISHIP for students in Nigerian Universities is proposed for use based on the tenets of the theory of demand for health insurance and on MGT of ideal healthcare which consists of accessibility, affordability and quality. Our proposed model is an extension of Moopen's golden triangle with the addition of variety of health care services to capture the full objective of TISHIP. The application of this model could help in evaluating how effective the scheme has been since 2009 when it was implemented in Nigeria and could be used in assessing the deliveries of TISHIP scheme in Higher Educational Institutions (HEIs).

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8(2): 244-254, 2025

TISHIP ve Moopen'in Öğrenciler için İdeal Sağlık Hizmetleri Avantajları Altın Üçgeni Üzerine Kavramsal Bir Makale

MAKALE BİLGİSİ

Derleme

Geliş : 02/06/2024
Kabul : 25/08/2025

Anahtar Kelimeler:

TISHIP
Sosyal
Sigorta
Sağlık hizmetleri
Sigorta primi

ÖZ

Bu kavramsal makale, Yükseköğretim Kurumları Sosyal Sağlık Sigortası Programı'nın (TISHIP) Nijerya'daki yükseköğretim kurumlarındaki öğrencilere Moopen'in Altın Üçgeni'nde (MGT) belirtilen sağlık hizmetleri avantajlarını sağlayan bir program olduğu fikrini incelemektedir. Bazı disiplinlerde insan sorunları ile ilgili olarak en büyük zorluğun kavramsal olabileceği ve bunların ele alınmasının, genellikle kavramsal bir makaleyi vurgulayan büyük fikirlerin üretilmesine daha fazla önem verilen kavramsal bir şekilde yapılması gerektiği argümanı. Bu nedenle bu çalışma, öğrenciler için TISHIP faydalarını değerlendirmek için kullanılabilir kavramsal bir model geliştirme girişimidir. Çalışmada benimsenen yöntem, keşifsel araştırma tasarımına odaklanan nitel bir yöntemdir. Keşifsel incelemeden yola çıkarak, sağlık sigortası talebi teorisinin ilkeleri ve erişilebilirlik, uygun fiyat ve kaliteden oluşan ideal sağlık hizmetleri MGT'si temelinde, Nijerya üniversitelerindeki öğrenciler için TISHIP'in faydalarının değerlendirilmesine yönelik bir model önerilmektedir. Önerdiğimiz model, TISHIP'in tüm hedeflerini kapsayacak şekilde çeşitli sağlık hizmetlerinin eklenmesiyle Moopen'in altın üçgeninin bir uzantısıdır. Bu modelin uygulanması, programın 2009 yılında Nijerya'da uygulanmaya başlandığından bu yana ne kadar etkili olduğunu değerlendirmeye yardımcı olabilir ve Yükseköğretim Kurumlarında (HEI) TISHIP programının sunumunu değerlendirmede kullanılabilir.

^a sundaysakpan@uniuyo.edu.ng

<https://orcid.org/0000-0002-3762-447X>

1. Introduction

There is no doubt about the precarious healthcare situation in Nigeria especially in terms of accessibility to quality healthcare, high cost of healthcare services as prescribed by Moopen's Golden Triangle (MGT) of Ideal Healthcare Benefits, poor implementation of healthcare policies and programmes, as well as the decay in healthcare infrastructures. MGT, named after its proponent, is a pictorial triangular presentation showing three factors that anchors a successful social healthcare programme. These factors save as the criteria for assessing or measuring the success of any social healthcare scheme (Moopen, 2020). The researcher is proposing the application of this model in the assessment of how well the government has fared in the implementation of one of such social healthcare schemes called Tertiary Institutions Social Health Insurance Programme (TISHIP). The component of MGT are cost, quality and accessibility with an addition of variety as another important criteria.

According to Olarewanju (2011), many Nigerians live below the poverty line and as such the likelihood that they may not afford quality healthcare in the country is very high. This, in the author's opinion, is not unconnected to the increasing cost of quality healthcare. This further exacerbated the challenges faced by many households and their dependents in Nigeria in getting quality healthcare service. Healthcare is so important such that it becomes one of the Sustainable Development Goals (SDGs) to which the Nigerian government subscribed to. It follows that healthcare projects, programmes, and policies have to be initiated, implemented, and promoted by the government in order to realize the SDGs. Building of hospitals, equipping existing ones with the right manpower, tools, and drugs, subsidizing healthcare services, and the enunciation and implementation of social health insurance schemes like National Health Insurance Scheme (NHIS), and Tertiary Institutions Social Health Insurance Programme (TISHIP) are some of the programmes promoted by government.

TISHIP was introduced as part of NHIS by the Federal Government of Nigeria (FGN) to cater for the healthcare needs of Nigerian students, and probably the health of other Nigerians alienated by NHIS (Shagaya, 2015). Specifically, TISHIP was aimed at providing quality and affordable healthcare to students in various tertiary institutions in Nigeria including universities, polytechnics, and colleges of education. As expected, the programme was to give students in these post-secondary institutions unhindered access to good healthcare services, protecting students, and other families who may encounter financial hardships occasioned by huge medical bills, while maintaining a high standard of healthcare delivery services within these citadels of higher learning (Agbo and Okoh, 2014). All of these were to reduce the huge financial burden on the students and their parents or guardians, or both since TISHIP is a social security system whereby the healthcare of students in tertiary institutions is paid from funds pooled through the contributions of students, government subsidies and mandates, charitable and philanthropic organizations (Agbo and Okoh, 2014)

The provision of quality healthcare to Nigerian students via the contributory funding from the parties mentioned

was targeted at Nigerians aged 18 years and above, within tertiary institutions, who by nature of their age and studentship status, cannot benefit under other health insurance programmes (Agbo and Okoh, 2014). This has been in implementation since 2009, and it has been suggested that it has helped to bridge the gap in healthcare delivery to students in various tertiary institutions across Nigeria. A plethora of studies has been conducted on the effect of TISHIP on the healthcare benefits of university students across Nigeria (see Agbo and Okoh, 2014; Geofery, *et al.*, 2018; Elias Anne, Chinonso, *et al.*, 019). Findings from these studies indicate an underutilization of the scheme by students, as well as the presence of limitations such as unavailability of drugs, inadequate medical personnel, and the narrow range of medical services offered. Moreover, the stylized fact and theoretical evidence presented in section 2.3 of this study seems to contravene past empirical arguments that TISHIP is underused.

The claim for underutilization may perhaps, be due to the nation's characterized antecedent of policy failures due to poor implementation and the overall poor performance of the healthcare sector in Nigeria over the years (Adesina, 2009). Also, it may not be strange to realize that certain challenges such as incessant industrial actions by health workers, lack of quality drugs, and use of obsolete medical equipment may impair the success of the TISHIP in tertiary institutions across the country, University of Uyo included. This could undermine the perceived benefits expected from the implementation of this social health insurance programme. As far as there is limited studies, particularly conceptual studies on TISHIP, there still would be confusion trailing its benefits to students.

The present study focused on TISHIP, as it appears to be one of the less examined schemes of NHIS qualitatively when compared to NHIS as a whole. The reason for its seemingly less examined may not be far from the absence of a model that can be applied for an empirically meaningful study. This has probably remained one of the reasons why scholars continue to have insufficient empirical literature for a robust quantitative and predictive investigation leaving practitioners and policy makers with no practicable option for solutions to tackle the health-related issues of our students and proper accountability for the funds contributed by students into the scheme. The statement is based on the importance of a conceptual paper emphasized in past literature by several authors including but not limited to Yadav (2010), and Lee & Kim (2023). Conceptual papers are basically studies considered to be of the qualitative research tradition.

In confirmation of what past authors such as MacInnis (2004), Stewart and Zinkhan (2006), and Webster (2005), Yadav (2010) noted that conceptual papers are value-added scholarship which is crucial for maintaining a discipline's long-term validity. While addressing that some major challenges in some disciplines are conceptual and must be addressed conceptually (Webster 2005), Lee & Kim (2023) argues that: 'there has been no concerted effort to conduct a comprehensive, long-term examination of changing scholarship patterns pertaining to such articles in major disciplines. Staelin (2005b), and Sheth and Sisodia (2005),

all argue for the application of conceptual articles to garner solutions to some problems as these types of papers place greater emphasis on generation of big ideas. All these implies that a model that defines healthcare benefits from TISHIP was lacking in these studies. This further inform the choice of this study at the University of Uyo., Akwa Ibom State. Thus, the overall purpose of this study is to develop an extended model for the assessment of TISHIP performance among students in Higher Educational Institution (HEIs) in Nigeria with focus on the University of Uyo. Based on this purpose and to further guide this study, it is assumed that TISHIP should have a significant:

- i influence on accessibility of healthcare services by Students in HEIs in Nigeria.
- ii effect on affordability of healthcare services for Students in HEIs in Nigeria.
- iii effect on quality of healthcare Services for Students in HEIs in Nigeria.
- iv influence on variety of healthcare services for Students in HEIs in Nigeria.

The setting for the study is the University of Uyo, reason is the easiness of getting relevant stylized data and information and the fact that the University of Uyo has introduced some measures to ensure that students in the university have access to TISHIP. These include the issuance of a TISHIP identity card and number to all registered students of the university and the maintenance of a register of all students under the programme (Sule, 2020). The rest of the paper are organized into four transiting from review of relevant literature, methodology, proposed model and discussion and finally conclusions, limitations and implications of the study.

2. Review of relevant literature

2.1. An Outlook of the Nigerian Healthcare System

The implementation of the various health care schemes is budded from the state of the Nigerian healthcare system in general. This statement is commonsensical in the sense that it is the state the healthcare system that informs any policy direction which often times has always been to ameliorate the challenges and improve the system for the benefits of the populace. It suffices to say therefore that, from time immemorial, the implementation of a healthcare scheme is to bring healthcare services to people of different classes, stratum, climes and works of life. However, inferring from the work of Welcome (2011), the status of health care system in Nigeria has been nothing short of a malady suggesting that that the component of the model proposed in this study might be a factor for the malady. Despite the plethora of reforms implemented, there have been a monstrous challenge that defile such efforts by government. In the opinion of some scholars, health care in Nigeria has suffered numerous downfalls and backdrops.

Statistics has it that amidst the various reforms to increase the provision of health to the Nigerian people, health access is only 43.3% (Onwujekwe, *et al.*, 2010; Derakhshani, Doshmangir, Ahmadi, *et al.*, 2020; Habib and Zaidi, 2021). On the other hand, the shortfall of the health care delivery system in Nigeria could be linked to the peculiar demographics of the Nigerian public. For instance, about 55% of the population lives in the rural areas while 45% live in the urban areas (Omoruan, Bamidele and Phillips, 2009; Steinberger, *et al.*, 2008). Again, about 70% of the health care is provided by private

vendors and only 30% by the government. (NHIS, 2005); while over 70% of drugs dispensed are substandard. Hence, the ineffectiveness of the NIHS and its budding schemes like TISHIP could be attributed to the fact that the scheme represents only 40% of the entire population, and 52-60% are employed in the informal sector. Additionally, over half of the population have been reported to live below the poverty line, on less than \$1 a day and so cannot afford the high cost of health care (Steinberger, *et al.*, 2008). Also, a study by Akande had reported a poor referral system between the various tiers of health care which probably tells on the poor managerial functions of the health care delivery system (Akande and Monehin, 2004)

In view of such downfalls, the Nigerian health care system is said to be poorly developed and greatly underserved regardless of her strategic position in Africa. Affirming this description, Welcome (2011:3) reported that the Nigerian health care system is “weak as evidenced by lack of coordination, fragmentation of services, dearth of resources, including drug and supplies, inadequate and decaying infrastructure, inequity in resource distribution, and access to care and very deplorable quality of care”. These are clear testament to the fact that the model proposed in this study would be useful in assessing the performance of some healthcare schemes. To cap it all, the healthcare situation that have served as the target of every reform ranging in the sector from the Ten-year developmental plan, through the primary health care plan to the Nigerian health insurance scheme (NHIS) can be summarized as shown in Table 1.1. Whereas each of the reforms has made contribution to the health care delivery in Nigeria, NHIS as an effort of the Government with its lofty goals, is said to have fallen below expectation in attaining any height as healthcare care delivery continue to be limited; not equitable and does not meet the needs of the majority of the Nigerians.

Table 1.1. Selected health indicators in Nigeria

Health indicators	Estimated figure	Reference year
Birth rate	36.855 births per 1000 population	2021
Death rate	13.1 per 1,000 per 1000 population	2021
Infant mortality rate	57.701 deaths per 1000 live births	2021
HIV prevalence	1.9 million people	2021
HIV deaths	51,000 persons	2021
Life expectancy	55.12 years	2021
Maternal mortality rate	917.00 Per 100,000 Live Births	2021

Source: Extracted from Google

The statistics presented in Table 1.1 is an indication of high infant mortality rate/poor maternal care, very low life expectancy as at 2021. Some studies have reported little positive effect of NHIS and that from inception of the health care reforms, primary health care has not gained its right place in the priority of things (CARE-NET, 2005; Nigeria National Health Conference 2009). Notwithstanding, the seemingly failure of these schemes, the Nigerian Government has successively rekindled efforts in advancing health care service delivery to Nigerians in the belief that if NHIS is well managed, it

could be useful for health care delivery (Okaro, Ohagwu, Njoku, 2010). This stride was made legal by the Nigerian Senate back in 2008 by launching a bill for an act to provide a framework for the regulation, development, and management of a national health system and set standards for rendering health services in the federation and other matters connected with it (Senate, 2008). This may have paved the way for the birth of TISHIP as one of the strategies of NHIS to bring health care to the students since NHIS at its present state does not account for the needs of the Nigerian people, and students could be one such uncovered Nigerians.

2.2. The Concept of TISHIP

In view of its complicated health care challenges, Section C and E of Part 1 of National Health Bill was signed into law by President Goodluck Jonathan in December, 2014, to provide for citizens living in the country with the best possible health care services within the limits of the available resources, to promote and fulfil the rights of Nigerians to have access to health care services (National Health Act, 2014). This gave birth to TISHIP as a social insurance scheme for students (Lewis, 2016) under the National Health Insurance Scheme (NHIS) in Nigeria. It was inaugurated in 2007 based on a Social Health Insurance (SHI) system that focuses on the provision of affordable and quality health care delivery for students of tertiary institutions, enhance health care utilization among students, and create conducive learning environments with less worries in the event of unforeseen ill health (Shagaya, 2015).

The scheme was expected to reduce the extant culture of out-of-pocket expenditure for health care services in Nigeria's Health Care Facilities (HCFs) by students (Osuchukwu *et al.*, 2013). TISHIP is a social security system whereby the healthcare of students in tertiary institutions is paid for from funds pooled through the contributions of students, government subsidies and mandates, charitable and philanthropic organizations (Obiechina and Ekenedo, 2013). It is an arm of the National Health Insurance Scheme (NHIS), which provides quality healthcare to students in Nigerian Higher Institutions. The purpose of TISHIP is to cater for the health care needs of

Nigerians, aged 18 years and above, within tertiary institution, who by nature of their age and studentship status, cannot benefit under other health insurance programme (Agbo and Okoh, 2014).

Funds for the TISHIP healthcare are generated by pooling together the contributions made by the students (NHIS, 2005; Toscana Academy, 2013; Doetinchem, Carrin, & Evans, 2010). The registered student can now access health care at an affordable cost at any designated NHIS centers across the Nation by using the TISHIP identity card provided. Healthcare providers under the scheme provides varieties of health packages to the students which range from preventive services (like immunization, family planning, antenatal care) to diagnostic and curative services (like consultations with specialists, outpatient and inpatient care, laboratory investigations, pharmaceutical care) and also rehabilitative services (like provision of prosthesis (Toscana Academy, 2013; Joint Learning Network for Universal Health Coverage, 2013).

Suffice it to say that despite the lofty objectives of this scheme, many students are not aware of the TISHIP program and those who are informed about it still doubt about the genuineness of the program and this limit their participation. Also, not every student in tertiary institution has been covered. Study done in Ahmadu Bello University by Shagaya (2015), documented that initially TISHIP started with only regular students but now it covers all diploma, post graduate and non-degree students since they are all under tertiary this institution. In a reviewing assessment of the TISHIP at University of Jos Health Centre from 2010 to 2013, (Agbo and Okoh, 2014) found that only the full-time students were considered eligible and registered under the TISHIP.

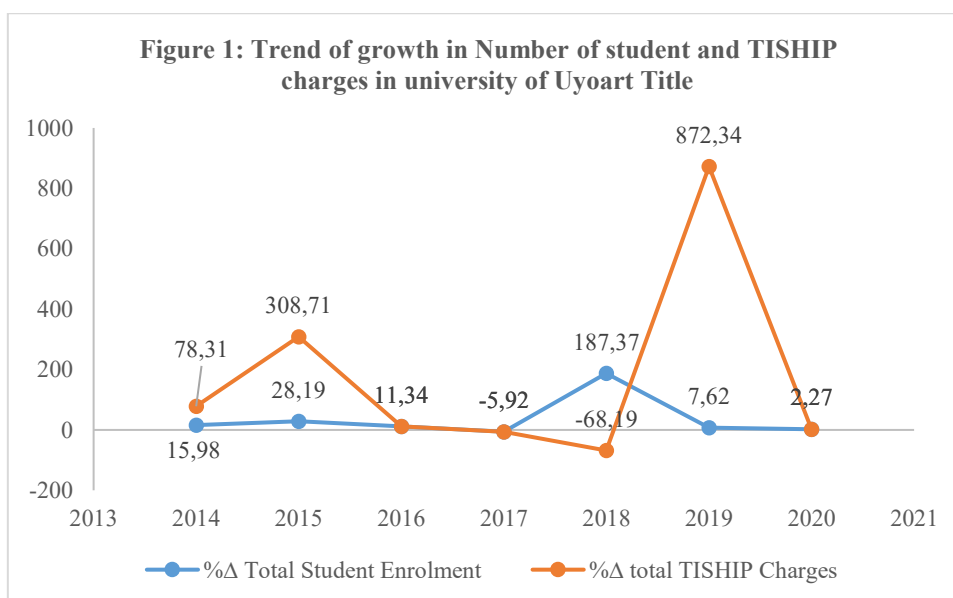
2.3. Stylized Facts on TISHIP Implementation at the University of Uyo

Statistics from the University of Uyo Admission unit as presented in the Table 1 shows that as the number of students from 2013 to 2020 has grown, so is the growth in TISHIP enrollment. Thus, past empirical finding of underutilization of the scheme by students is challenged.

Table 1. Trend of growth in number of student and TISHIP charges in university of Uyo

Year	Total No. of student	Percentage Change	TISHIP charge	Total TISHIP charges	Percentage Change
2013	12563	0.00	2,000.00	5,126,000.00	0.00
2014	14570	15.98	2,000.00	9,140,000.00	78.31
2015	18678	28.19	2,000.00	37,356,000.00	308.71
2016	20797	11.34	2,000.00	41,594,000.00	11.34
2017	19565	-5.92	2,000.00	39,130,000.00	-5.92
2018	56223	187.37	2,000.00	12,446,000.00	-68.19
2019	60509	7.62	2,000.00	121,018,000.00	872.34
2020	61882	2.27	2,000.00	123,764,000.00	2.27

Source: Computed from records of admission of students in the University of Uyo from 2013 – 2020

Source: Researcher’s extrapolation

As presented above, the rate of growth in student population for 2014 is 15.98%. This led to about 78.31% growth in the volume of total TISHIP charges for that year. In 2015, the student population grew by about 28.19% while total charges grew by a whopping percentage of 308.71%. This was followed by an equal growth rate of 11.34% in both student population and total TISHIP charges in 2016 and subsequently by equal percentage of -5.92% in both student population and total TISHIP charges in 2017. Furthermore, in 2018, a 187.37% increase in student population was accompanied by a -68.19% percentage decrease in total TISHIP charges. On the contrary in 2019 a rather lesser increase in student population of about 7.62% was followed by a higher rate of 872.54% increase in TISHIP charges. And finally, in 2020, both students’ population and total TISHIP charges grew at equal percentage of 2.27%. In summary, it can be seen that, on average, as the total number of students grows, so does the growth in TISHIP enrollment, which is programmed to be by default.

2.4. The Moopen’s golden triangle of ideal healthcare benefits

In explaining the model by which the success of healthcare scheme can be measured, Moopen (2020) used what he termed as a “Golden Triangle of Ideal Healthcare” which consist of accessibility, affordability and quality. As illustrated in Figure 1.1, this triangle implicitly has at its center the sustainability of healthcare which primarily depends on affordability and quality while accessibility is what should be grave for in terms of how communities could access healthcare services. Explaining the above figure, Moopen (2020) argues that as healthcare spending increases and the industry continues to evolve, accessibility remains a key challenge. In this paper however, the issue of accessibility is considered along with quality and affordability or cost.

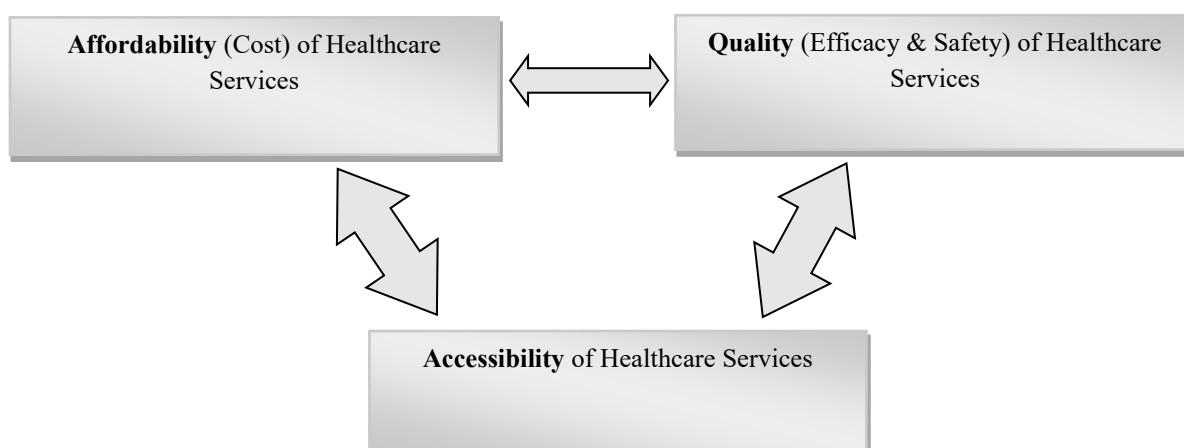

Figure 1.1. Moopen’s golden or Iron triangle of ideal healthcare

Accessibility of healthcare services: This is a mean by which citizens have easy access to healthcare at an affordable price through various prepayment systems with expected results of improving the overall health status. Nigeria, like most other African countries, keyed into this Health Insurance Scheme programme by enacting the National Health Insurance Scheme Act, 1999 with the aim of providing easy access to qualitative, equitable and affordable healthcare for all Nigerians (Ibiwoye, & Adeleke, 2007). As a means of catering for the healthcare needs of Nigerians who may not have been captured by the formal sector scheme, more schemes including the TISHIP were introduced. The TISHIP promotes the health of students with a view to creating conducive learning environment and uninterrupted academic activities due to poor health (NHIS, 2012). It applies to students in universities, colleges of education, polytechnics, schools of nursing and midwifery and other specialized colleges including monotechnics without any discrimination or segregation (Prohealth HMO, 2013). TISHIP was therefore established to ensure access to qualitative service for students in tertiary institutions thus promoting the health of the students with a view to creating conducive learning environment. Thus, the corresponding hypothesis would be as stated below

H1: TISHIP has a significant influence on accessibility of healthcare services by Students Nigerian tertiary institutions.

Affordability or cost of healthcare services: The health care needs of the undergraduate in Nigeria tertiary institutions are piloted under the TISHIP; which pays attention to their health needs at a very low cost. The knowledge of TISHIP, its acceptance, and utilization by the students as well as its proper implementation in the health care facilities is crucial for the actualization of its goals and general benefits. Previous studies revealed that students barely visit institutions' health care facilities due to high costs of medical services, poor working conditions and inadequate referral services (Obiechina and Ekenedo, 2013) most of which TISHIP is meant to address. It has also been shown that most Nigerian policies such as this are often poorly understood with a resultant low level of knowledge about its standard procedures and regulations (Lewis, 2016). The hypothesis to be tested is stated thus:

H2: TISHIP has a significant influence on affordability of healthcare services for Students in Nigeria tertiary institutions

Quality of Healthcare Services: The quality of health care services delivered is poor and remains a huge source of concern. Most of the Primary Health Care (PHC) services facilities that are supposed to meet the health needs of the poor and rural dwellers are in a poor state due to poor budgetary allocation (Abdulraheem, et al., 2012; Abimbola, et al. 2012). Patient satisfaction is an element of health care status and a measure of the outcome of care widely used in evaluating distinct dimensions of patients' health care (Torson, 2005). This could be considered in the context of contentment with services, and expectations in healthcare. Most often, expectation come with efficiency of services received and this is important in their satisfaction (Ofili and Ofowwe, 2005). Such efficiency of services include waiting time before consultation, duration of consultation, amount of time spent with health care

provider during consultation and treatment, communication with patients and quality of treatment given to patient (Ofili and Ofowwe, 2005; Asekun-Olarinmoye, et al., 2009 and Bhattacharya, Sen, & Korschun, 2008) an African researcher suggested that time spent in a tertiary health system could affect patients satisfaction if it cuts into income generating operation (Asekun-Olarinmoye et al., 2009).

H3: TISHIP has a significant influence on quality of healthcare Services for Students in Nigeria tertiary institutions

Variety of Healthcare Services: Healthcare providers under the scheme provide a variety of health packages to the students which range from preventive services (like immunization, family planning, antenatal care) to diagnostic and curative services (like consultations with specialists, outpatient and inpatient care, laboratory investigations, pharmaceutical care) and also rehabilitative services (like provision of prosthesis (Toscany Academy, 2013; Joint Learning Network for Universal Health Coverage, 2013; NHIS.2013). Students above 18 years who are in tertiary institution, such as the undergraduates are considered to be covered under a different Scheme to enjoy different variety of healthcare services (NHIS. 2005; Toscan Academy. 2013). The hypothesis suitable for empirical test of this relationship is presented thus:

H4: TISHIP has a significant influence on variety of healthcare services for Students in Nigeria tertiary institutions

2.5. Theoretical and past empirical concerns

Benefits derived from TISHIP is likened to the idea of government policy accountability or performance. Therefore, arguments for a model of accountability in Nigeria is based on the theory of demand for health insurance which was propounded by J. A. Nyman in 1998 (Nyman, 2003). The theory states that the conventional explanation for buying insurance is to transfer risk, and that this explanation does not match actual behaviour of insurance consumers. It further explains that people generally prefer the risk of no loss at all to the certainty of a smaller actuarially equivalent loss, a situation exactly opposite to the one represented by the purchase of insurance. By this theory, people will be more likely to buy insurance when the premium is low compared to the value of the coverage to the consumer irrespective of risk involved. This further raised two-twin concerns; first is the issue of moral hazard; and, second is adverse selection.

Definitively, moral hazard and adverse selection are two related but distinct concepts that describe how information asymmetry can lead to undesirable outcomes in various situations, particularly in insurance and financial markets. Adverse selection occurs before insurance transaction, and it is a situation where one party in a transaction has more information about their risk level than the other party, leading to an imbalance in the pool of participants. For example, in health insurance, individuals with pre-existing conditions are more likely to purchase insurance, increasing the overall risk for the insurer. On the other hand, moral hazard arises after a transaction, when one party takes on more risk because they know that another party will bear the cost of any negative consequences. For example, someone with fire insurance might be less careful about preventing fires, knowing their

insurance will cover the damages (Yan and Lee, 2023; Harishchandra, 2021)

Moral hazard raises the premium, as adverse selection does. With health insurance, the tax subsidy can reduce the effective premium to less than the actuarially fair cost of insurance. This would increase the likelihood that health insurance is purchased. Finally, because of the value one places on health, everyone desires access to a full range of health care. This is achieved through health insurance which is seemingly the only affordable way of gaining access to healthcare, given the high costs of many of these procedures. This theory is considered relevant to advance argument for the hypothesized relationship in this study since it supports the demand for health insurance, hence, TISHIP becomes a necessary option for students. With the scheme subsidizing costs of health care, it is hoped that students can afford as well as get quality health care while pursuing their studies.

There have been some attempts by past scholars to investigate TISHIP using different approaches. Some notable studies were done on socio-demographic determinants of TISHIP adoption using binary logistic regression methodology (see Elias, Anne, Chinonso, *et al.*, 2019); prospect and challenges of implementing TISHIP (see Sule, 2020 and Agbo and Okoh, 2014); level of awareness of TISHIP by students using cross-sectional and descriptive survey research design (see Jeremiah, Joseph, & Innocent, 2019; and Anetoh, Jibuaku, Nduka and Uzodinma, 2017); students' satisfaction and quality of Patient Care under TISHIP (see Shagaya, 2015) among others. Aside from the inconsistencies in findings reported by these authors, it is argued that different approaches would yield different results when there is no unified or an appropriate and acceptable model by which the performance of TISHIP can be measured.

The need for such model was emphasized by Welcome (2011) who argued that "there is necessity to setup a model of MIS systems for action to suit the interest of the Nigerian people. It is supposed that if adequately managed, MIS system model for the Nigerian health care will turn out to be the Cinderella of Nigerian health care system". Following this line of thought, the researcher argued that there is need to set up a model of TISHIP benefits to serve the needs of the various stakeholders in the Nigerian healthcare industry, particularly regarding issues of its performance assessment and accountability. Whereas there been several studies many aspects of TISHIP and the Nigerian health care system, studies directed at developing a model to be applied in testing the efficacy of TISHIP by different scholars are limited. Such model would not only specifically address the present problem but also put into consideration modern healthcare delivery schemes to address the problems encountered in the assessment of TISHIP and other relevant schemes. The continuous existence of this gap would still present challenges to academics and practitioner in adequately assessing the performance of TISHIP and the seemingly wrong practices will continue unresolved. This may eventually become harmful to humans and the community as well as the students who will not know how to take informed decision about their participation in the scheme.

3. Materials and Methods

This paper is based on the ontological world view precipitated on the tenets of a qualitative research paradigm. The materials and method of investigation align with the qualitative research approach with focus on intensive literature search and document analysis. The author followed a defined research protocols suited to this approach of study namely the search strategy and sources of literature, search design, literature selection and data analysis and synthesis.

Search strategy and Sources of literatures: Throughout the study period, a literature search for this review was carried out to keep track of new developments and previously published reports and articles. In order to adequately describe the object of the paper, this study took a qualitative approach. Data for this study was qualitative in nature and collected secondarily through searches of web engines and scientific databases as well as direct readership of documents from relevant agencies. The researcher used scientific and peer-reviewed databases as the primary source of literature search. Such databases include PubMed, and other Internet-based search engines such as Google, firefox, MS Edge amongst others

Search design: The search protocols were conducted in three phases of keyword searches in order to yield most relevant results. At the first phase, Nigerian health care, Nigerian health care system, Nigerian primary health care system, NHIS and TISHIP were used. At the second phase, additional keywords such as United States (OR Europe) health care dynamics were used. This was done to ensure an up-to-date review and recommendations for the Nigerian health care system and was not meant to review health care in the United States, Britain, or Europe with regards to methods and models of healthcare delivery suited for developing countries. Some of the literatures retrieved in this search phase include Dougherty & Conway (2008), Green-Pedersen, & Wilkerson (2006), De Stampa, Vedel, Mauriat, *et al.* (2010), Bey, Hahn, and Moecke (2008) etc. The third phase focused on the retrieved results of the second phase

Once a preliminary list of articles was determined, the databases and Google were researched for additional articles/reports to constantly track new reports and articles. Using an analytical and ancestry approach, the articles chosen were scanned for further relevant articles using two techniques applied by Quirke and Gaudillière (2008). These were backward, and forward references searches. Backward references search involved searching high-quality articles to retrieve important information about the state of the Nigerian health care system. Forward references search involved reviewing additional articles that have cited the article/report to locate follow-up studies or newer developments related to the state of the Nigerian health care system. The backward and forward searches were terminated when no new idea was found. The reference list represents part of the literatures retrieved during the data collection process and were carried out in all phases of the keyword search.

Literature selection process/Inclusion criteria: The review process included original communications, review articles, reports, and web page documents that reported on the subject of investigation. The articles were chosen based on their relevance to the subject of this study. The keyword

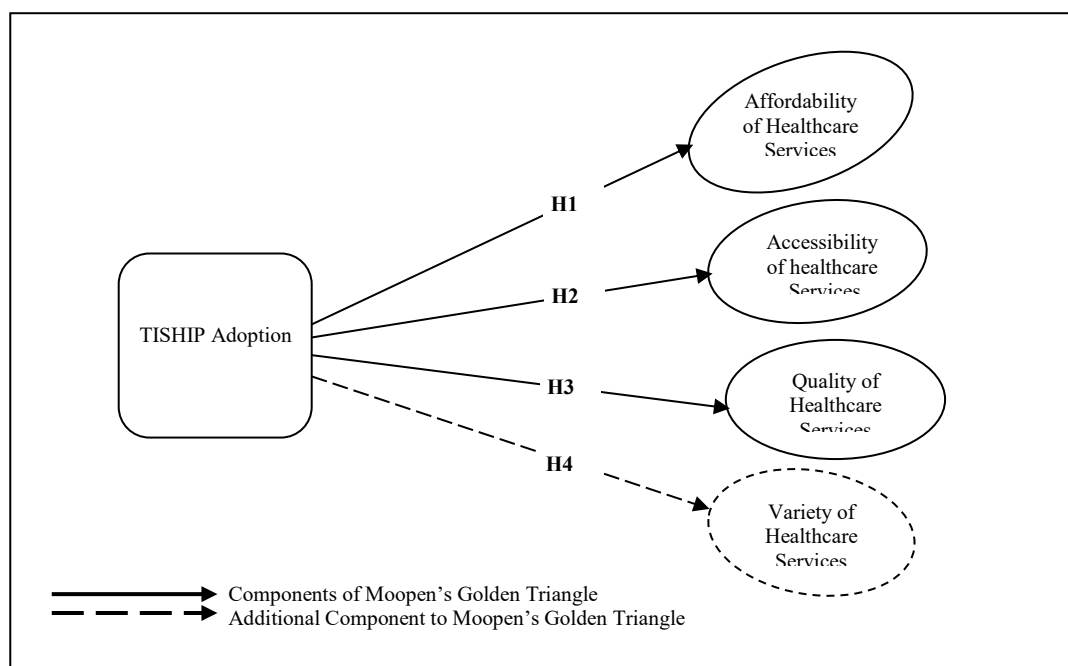
terms were compared to the entries in the various databases that were searched. The review did not include any reports that were not entirely centered on the subject of this study. The state and dynamics of the Nigerian health care system, particularly TISHIP, were the focus of the review of all retrieved and used publications.

Data analysis and synthesis: Data which were in the forms of information were extracted and used in developing a model for TISHIP. The result from a qualitative /document vis-à-vis content analysis of the various articles used in this is presented in the form of a conceptual model proposed for use in testing the links and relationships among the variables of interest in the study.

4. Conceptual Model Development

This conceptual paper attempts to determine the relationship between TISHIP as the explanatory variable and healthcare benefits as the explained variables. As mentioned earlier, study has been made on several dimensions of by other authors.

The conceptual model shown in Figure 3 is the combination study of inferences from such studies as well as extension of the Moopen's Iron Triangle of ideal healthcare benefits which were rarely adopted in past empirical studies. Therefore, as shown in figure 4.1, the study proposed: H1: There is a significant influence of TISHIP on affordability of healthcare services for Students in Nigeria tertiary institutions. H2: There is a significant influence of TISHIP on accessibility of healthcare services for Students in Nigeria tertiary institutions. H3: There is a significant influence of TISHIP on quality of healthcare services for Students in Nigeria tertiary institutions. H4: There is a significant influence of TISHIP on variety of healthcare services for Students in Nigeria tertiary institutions. From this standpoint, it is argued and hypothesized that the benefit of TISHIP can be modelled against its deliveries for the students in terms of affordability, accessibility, quality and variety, the last being an addition to the Moopen's golden or Iron triangle of ideal healthcare as presented as shown in the figure that follows

Figure 4.1. Proposed model of TISHIP Accountability for sustainable governance

From the proposed model above, the efficacy of TISHIP can be assessed based on the extent to which its participation can influence Students' healthcare needs in terms of the cost, access, quality and variety of healthcare services. Findings from the test of this proposed model can improve or mar the implementation of the current and future healthcare related policies of the government. It should be reiterated here that it is the duty of government to provide healthcare to its citizens as enshrines in the global millennium goals. Such service must be affordable, accessible, and of variety without compromising on the quality. This claim is based on the study conducted by Bamtefa, *et al.*, (2025) where it was reported that countries the world over have implemented some health financing strategies with focus on social insurance schemes. The purpose of which is provide effective and efficient

healthcare for their citizens, especially the poor and vulnerable. The need for government to involve in healthcare provision is further emphasized in the study of Essien (2025).

According to the author, the implementation of health financing scheme (TISHIP inclusive) is ineffective leading to myriads of financial risk outcomes. He emphasized the need for a shift from pooled payment method to tax-based funding in order to improve health of the citizens and to actualized this political will need to be mobilized to optimized the social health insurance. The present study focusses on not only government involvement but also on government accountability or performance assessment and a model to be used in appraising such commitment by government is proposed is government is to be seen as being successful in the healthcare provision to its citizens.

This is in addition to the fact that valid assessment of the success of TISHIP can also be attested by students who must also be able to determine whether government is accountable and transparent in the implementation of the programme as stated in the work of Oriolowo, Asarya, and Olarongbe (2022).

Should government fail in providing this important service, the issue of sustainable governance will be greatly impaired. Interestingly, health and healthcare is one of the sustainable governance indicators (SGIs). For the record, insurance originated in a real need – people looking to protect themselves, their families and livelihoods from unforeseen financial shocks, (Spoz, 2024). Suffices it to say therefore that protection of people and assets is a critical component of a more sustainable, resilient and inclusive development. Being a risk protection mechanism, insurance plays a significant role in nine of the SDGs: No Poverty, Reduced Inequalities, Zero Hunger, Good Health and Well-being, Gender Equality, Decent Work and Economic Growth, Industry Innovation and Infrastructure, Climate Change and Partnerships for Goals (Access to Insurance Initiative, A2ii, n.d). According to the institution (A2ii, n.d), “As one of the world’s largest investors, the insurance sector holds the potential for boosting sustainable development with the 2030 Agenda and the SDGs on the horizon. Its role can be that of an underwriter, as an investor or ‘corporate citizen (p2)”.

Also, a report by the World Bank (2023) clearly states that the Sustainable Development Goals (SDGs), particularly SDG 3 (Good Health and Well-being), are directly linked to Social Health Insurance Schemes. These schemes aim to provide financial protection and access to quality healthcare services, which are key components of achieving universal health coverage, a central target of SDG 3. Social Health Insurance (SHI) can help reduce out-of-pocket healthcare expenses, a major barrier to accessing healthcare, and thus contribute to the broader goals of poverty reduction and social inclusion. SGIs provides the most comprehensive survey of sustainable governance.

Furthermore, inference from Odoch, Senkubuge and Hongoro (2021) on SGIs provisions suggest that public health care policies should provide high-quality health care for the largest possible share of the population and at the lowest possible costs. Of the three criteria – quality, inclusiveness and cost efficiency – efficiency should be given less weight if the first two criteria can be considered fulfilled (Bertelsmann Stiftung, 2022). Based on SGIs, government will be considered a failure if they are unable to meet these benchmark of healthcare services to the larger population including Students. Using this model proposed above, can help the government to evaluate the effect of her health policies and schemes on the population, in our case the students. The results thereof could reposition the healthcare sector in general for better performance.

Expectedly, the proposed model will provide a gateway to the study of the relationship between TISHIP and Student healthcare in terms of accessibility, affordability, quality, variety among others., In order to proceed the empirical research using the proposed model, a wider range of literatures need to be explored to obtain an insightful knowledge which is a necessity for proper application of the model. A study by Bamtefa *et al.* (202) has it that a

significant number of eligible students are uncovered by TISHIP in spite of the fact that the programme has been in existence for many years and that there is no clarification on whether the intended users are sufficiently aware of the program's existence and benefits. This position was collaborated by Oriolowo (2022) who recommended that students should be more enlightened on TISHIP operational guidelines in order to minimize the level of their misgivings about the scheme. These empirical arguments further buttress the need for a model of accessing the performance of TISHIP by both government and the expected beneficiaries. Even though a conceptual paper, it is hoped that the effort helps contribute to supplement literatures for the reference of scholars as well as a significant impact to the owners and policy makers of TISHIP upon fully completion of the research.

5.0 Conclusion, implications and limitations of the study

5.1 Conclusion

In this paper, the researchers have investigated Tertiary Institutions Social Health Insurance Programme (TISHI) with a view to developing a model by which its efficacy could be assessed. From the methodology adopted and particularly the various searches, results indicated that the central issue in TISHIP as it is with other social policies relating to health, affordability, accessibility, quality and variety must be made possible if such policies are to be successful. From the result, the authors have proposed a model that considers the benefits of TISHIP for students from the perspective of these four deliveries. It is therefore concluded that the proposed model, which an extension of the Moopen’s golden or Iron triangle of ideal healthcare is capable of revealing the true beneficial effect of TISHIP on student healthcare needs and can serve as a model for accounting for the investment made in the scheme.

5.2 Implications of the study

The result which centers on the proposed model has some implications. One of such implication is the fact that the managers of TISHIP will have a template and benchmark upon which their work and effort at implementing TISHIP could be assessed or evaluated easily. The students also will be able to know if their investment in the form of contribution to the scheme is worth the risk. Policy makers would know where and which dimension requires improvement or reform to ensure that the policy delivers on not just good governance but sustainable governance.

5.3 Limitations of the study

The setting of the study being University of Uyo is one of the limitations of the paper as information concerning TISHIP participation by Students in other Universities in Nigeria are not available, thereby limiting the scope of the study. Expanded scope has the potential of revealing more information for use in scientific analysis and informed decision making. The methodology does not allow the test of this model to know the actual predictive effective effect of TISHIP on student healthcare serves benefits or need in terms of accessibility, affordability, variety and quality. Future researchers may wish to considered more universities and with a quantitative research approach test the model for more information. It is hoped that such attempts will complement the result of this paper.

References

- Abdulraheem, I. S., Olapipo, A R, and Amodu, M. O. (2012). Primary health care services in Nigeria: critical issues and strategies for enhancing the use by the rural communities, *Journal of Public Health and Epidemiology*; 4:5-13.
- Abimbola, S; Okoli, U; Olubajo, O; Abdullahi, M. J; and Pate, M. A. (2012). *The Midwives Service Scheme in Nigeria. Plos Med* 2012; 9 (5): e1001211. doi:10.1371/journal.pmed.1001211.
- Access to Insurance Initiative (A2ii, n.d). Insurance and the Sustainable Development Goals. <https://a2ii.org/en/sustainable-development-goals>
- Adesina, D. (2009) National Health Insurance Scheme. Available from <http://thenigeriandoctor.org/news>
- Agbo, H. A. and Okoh, E. O. (2014). Assessment of the Tertiary Institution Social Health Insurance Programme at the University of Jos Health Center, *Journal of Biological and Chemical Research*, 2014
- Akande, T. M., & Monehin, J. O. (2004). Health management information system in private clinics in Ilorin, Nigeria. *Nigerian Medical Practitioner*, 46(5), 103-107.
- Anetoh, M. U., Jibuaku, C. H., Nduka, S. O., & Uzodinma, S. U. (2017). Knowledge and Implementation of Tertiary Institutions' Social Health Insurance Programme (TISHIP) in Nigeria: a case study of Nnamdi Azikiwe University, Awka. *Pan African Medical Journal*, 28(1).
- Asekun-Olarinmoye, E. O., Bamidele, J. O., Egbewale, B. E., Asekun-Olarinmoye, I. O., & Ojofeitimi, E. O. (2009). Consumer assessment of perceived quality of antenatal care services in a tertiary health care institution in Osun State, Nigeria. *J Turkish-German GynecolAssoc*, 10, 89-94.
- Bamtefa, I. M., Okunade, I. E., Babalola, O., Ilori, T., Adeniji, F. I., Fafiolu, A. S., & Obembe, T. A. (2025). Tertiary institutions' social health insurance program (TISHIP) in Southwestern Nigeria: How knowledgeable are the end-users?. *PLOS Global Public Health*, 5(5), 1-16
- Bertelsmann Stiftung (2022). Sustainable Governance Indicators. Accessed Dec. 10, 2022). Available from <https://www.sgi-network.org/2022/>
- Bey, T. A., Hahn, S. A., & Moecke, H. (2008). The current state of hospital-based emergency medicine in Germany. *International journal of emergency medicine*, 1(4), 273-277.
- Bhattacharya, C. B., Sen, S., & Korschun, D. (2008). Using corporate social responsibility to win the war for talent. *MIT Sloan management review*, 49(2).
- CARE-NET (2005). Repositioning the National Health Insurance Scheme (NHIS) for effective take-off: From policy to Action Health Insurance. 2005. Jan. Accessed on Dec 10, 2022. Available: http://www.carenet.info/files/Health_Insuran
- De Stampa, M., Vedel, I., Mauriat, C., Bagaragaza, E., Routelous, C., Bergman, H. ... & Henrard, J. C. (2010). Diagnostic study, design and implementation of an integrated model of care in France: a bottom-up process with a continuous leadership. *International Journal of Integrated Care*, 10, e034.
- Derakhshani, N., Doshmangir, L., Ahmadi, A., Fakhri, A., Sadeghi-Bazargani, H., & Gordeev, V. S. (2020). Monitoring process barriers and enablers towards universal health coverage within the sustainable development goals: a systematic review and content analysis. *ClinicoEconomics and Outcomes Research*, 459-472.
- Doetinchem, O., Carrin, G., & Evans, D. (2010). Thinking of introducing social health insurance? Ten questions. *World health report*. Background paper, No. 26
- Dougherty, D., & Conway, P. H. (2008). The "3T's" road map to transform US health care: the "how" of high-quality care. *Jama*, 299(19), 2319-2321.
- Elias C, A., Anne C, N., Chinonso J, O., Pamela C, O., Anthony C, O., & Chukwuebuka V, O. (2019). Utilization of tertiary institutions social health insurance programme (TISHIP) among undergraduate students in Enugu State. *Nigerian Journal of Medicine*, 28(4), 413-422.
- Essien, N. L. (2025). Financial risk protection and Nigeria's journey towards universal health coverage. *npj Health Systems*, 2(1), 1-9.
- Geofery, L., Joshua, E. A., Njiti, M., Ivor, N. C., Malgwi, F. A., Hassan, J. M., ... & Dick, O. A. (2018). The Practice of Universal Precautions among Student Radiographers in Their Clinical Phase of Training. *Nigerian Journal of Medical Imaging and Radiation Therapy*, 7(1).
- Green-Pedersen, C., & Wilkerson, J. (2006). How agenda-setting attributes shape politics: basic dilemmas, problem attention and health politics developments in Denmark and the US. *Journal of European Public Policy*, 13(7), 1039-1052.
- Habib, S. S., & Zaidi, S. (2021). Exploring willingness to pay for health insurance and preferences for a benefits package from the perspective of women from low-income households of Karachi, Pakistan. *BMC Health Services Research*, 21(1), 1-9.
- Harishchandra, Navindu. (2021). Adverse Selection and Moral Hazard. https://www.researchgate.net/publication/371685764_Adverse_Selection_and_Moral_Hazard
- Health Insurance report. Repositioning the National Health Insurance Scheme (NHIS, 2005) for effective take-off: From policy to Action. *Quart Health Insur J.*; 7:1-4
- Ibiwoye, A., & Adeleke, A. A. (2007). The impact of health insurance on health care provision in developing countries. *Ghana Journal of Development Studies*, 4(2), 49-58.
- Jeremiah, V. T., Joseph, O. I., & Innocent, N. O. (2019). Awareness and patronage of the tertiary institutions social health insurance programme (TISHIP) among students of tertiary institutions in Abuja, Nigeria. *Global Journal of Applied Management and Social Science*, 17, 32-37.
- Joint Learning Network for universal health coverage. (2013). Nigeria National Health Insurance System. Available from <Http://www>.
- Lee, J. J., & Kim, H. (2023). Conceptual articles may disrupt the field of marketing but continue to decline in numbers: Evidence from a GPT-assisted study. *arXiv preprint arXiv:2308.14724*.

- Lewis M. (2016) "Governance and corruption in public health care systems." Center for Global Development Working Paper No 78. 2006. Accessed on Dec. 10, 2022.
- MacInnis, D. J. (2004). Where have all the papers gone? Reflections on the decline of conceptual articles. *Association for Consumer Research Newsletter, 1*, 1-3.
- Moopen, A. (2020). The importance of accessible and sustainable healthcare. <https://insights.omnia-health.com/management/importance-accessible-and-sustainable-healthcare>
- National Health Act, (2014)
- National Health Interview Survey (NHIS) (2005) Public Use Data Release – CDC
- NHIS Newsletter, VCSHIP and CBSHIP (2012). Giant strides towards universal coverage. NHIS Publications. 2012; 1 (2). 18.
- Nigeria National Health Conference (2009) Communiqué. Abuja, Nigeria. Accessed on Nov. 5, 2022. Available from: <http://www.ngnhc.org>
- Nyman, J. A. (2003). *The theory of demand for health insurance*. Stanford University Press.
- Obiechina, G. O., & Ekenedo, G. O. (2013). Factors affecting utilization of university health services in a tertiary institution in South-West Nigeria. *Nigerian journal of clinical practice, 16*(4).
- Odoch, W. D., Senkubuge, F., & Hongoro, C. (2021). How has sustainable development goals declaration influenced health financing reforms for universal health coverage at the country level? A scoping review of literature. *Globalization and health, 17*(1), 50.
- Ofilu, A. N., & Ofovwu, C. E. (2005). Patients' assessment of efficiency of services at a teaching hospital in a developing country. *Annals of African Medicine, 4*(4).
- Okaro, A. O., Ohagwu, C. C., & Njoku, J. (2010). Awareness and perception of national health insurance scheme (NHIS) among radiographers in south east Nigeria. *American Journal of Scientific Research, 8*(1), 18-25.
- Olarewanju, T. (2011): National Health Insurance Scheme: Of what Benefit to Nigerian Masses. Nigerian Tribune Newspaper Published in November, 2011
- Omoruan, A. I., Bamidele, A. P., & Phillips, O. F. (2009). Social health insurance and sustainable healthcare reform in Nigeria. *Studies on Ethno-Medicine, 3*(2), 105-110.
- Onwujekwe, O., Onoka, C., Uguru, N., Nnenna, T., Uzochukwu, B., Eze, S. ... & Petu, A. (2010). Preferences for benefit packages for community-based health insurance: an exploratory study in Nigeria. *BMC health services research, 10*(1), 1-7.
- Oriolowo, O. B., Asarya, A., & Olarongbe, G. (2022). Awareness and Perceptions of College Students on Tertiary Institution Social Health Insurance Programme (TISHIP). *Medicon Medical Sciences, 3*, 04-12.
- Osuchukwu Nelson, C., Osonwa Kalu, O., Eko Jimmy, E., Uwanede, C. C., & Abeshi, S. E. (2013). Evaluating the impact of national health insurance scheme on health care consumers in calabar metropolis, southern Nigeria. *International Journal of Learning and Development, 3*(4), 30-45.
- Prohealth HMO. (2013). TISHIP. Available from <http://prohealthhmo.com>
- Quirke, V., & Gaudillière, J. P. (2008). The era of biomedicine: science, medicine, and public health in Britain and France after the Second World War. *Medical history, 52*(4), 441-452.
- Senate, Federal Republic of Nigeria (Senate, 2008). National health bill 2008 (SB.50) Accessed on Dec. 10, 2010. Available from: http://www.unicef.org/nigeria/ng_publications_national_health_bill_2008.pdf
- Shagaya, Y. J. (2015). Assessment of student's satisfaction and quality of patient care under the Nigerian Tertiary Institutions Social Health Insurance Programme (TISHIP). *European Journal of Business and Management, 7*(6), 20-31.
- Sheth, J. N., & Sisodia, R. S. (1999). Revisiting marketing's lawlike generalizations. *Journal of the academy of marketing science, 27*(1), 71-87.
- Spoz, A. (2024). Insurance sector and SDGs. In *The Role of Financial Markets in Achieving the Sustainable Development Goals* (pp. 93-116). Edward Elgar Publishing.
- Staelin, R. (2005). Influencing the practice through big new ideas. *Journal of Marketing, 69*(4), 21-22.
- Steinberger, R., Fuat, F., van der Goot, E., Best, C., von Etter, P., & Yangarber, R. (2008). Text mining from the web for medical intelligence. In *Mining massive data sets for security* (pp. 295-310). IOS Press.
- Stewart, D. W., & Zinkhan, G. M. (2006). Enhancing marketing theory in academic research. *Journal of the Academy of Marketing Science, 34*, 477-480.
- Sule, H. H. (2020). Challenges of Implementing Tertiary Institution Social Health Insurance Programme: Empirical Evidence from Southwest Nigeria. *Canadian Social Science, 16*(6), 21-31.
- Torcson P. (2005) Customers Satisfaction on the Hospital's services
- Toscany Academy (2013) Health Insurance for Students in Nigeria. Available from: http://toscanyacademy.com/blog/student_health_insurance/insurance_health_for_students_in_Nigeria
- Webster, F. E. (2005). Back to the future: integrating marketing as tactics, strategy, and organizational culture. *Journal of Marketing, 69*(4), 4-6.
- Welcome M. O. (2011). The Nigerian health care system: Need for integrating adequate medical intelligence and surveillance systems. *Journal of pharmacy & bioallied sciences, 3*(4), 470-478. <https://doi.org/10.4103/0975-7406.90100>
- World Bank (2023). Universal Health Coverage as a Sustainable Development Goal. <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/stories/universal-health-coverage-as-a-sustainable-development-goal.html>
- Yadav, M. S. (2010). The decline of conceptual articles and implications for knowledge development. *Journal of Marketing, 74*(1), 1-19.
- Yan, Z., & Lee, H. (2023). Insurance Contracting with Adverse Selection and Moral Hazard. *Journal of Finance Issues, 21*(2), 75-100.